

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ

„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrushevsky

Sommaire voir verso

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Кв. 3

1925

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“; revue bimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ

(б. Українського Наукового Товариства в Києві)

ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ

АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

при ближчій участі академиків, професорів і співробітників академії:

Д. Багалія, С. Веселовського, М. Возняка, О. Гермайзе, О. Грушевського, В. Данилевича, С. Єфремова, А. Кримського, М. Макаренка, В. Міяковського, О. Новицького, В. Перетца, М. Плухи, С. Семковського, О. Синявського, К. Студинського, Є. Тимченка, П. Тутковського, В. Щербини та інших.

1925
книга 3

КИЇВ
Закінчено книгу 15 березня

Загального числа
книга 12

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Дозволяється випустити в світ.
Неодм. Секретар Академії Наук. акад. **А. Кримський.**
20 березня 1925 р.

Костомаров і Новітня Україна.

В сорокові роковини.

20 травня цього року скінчилося сорок літ з дня смерти Миколи Костомарова, що вмер 1885 року, 7 травня тодішнього числення. Ся хроно-логічна дата нагадує нинішнім поколінням про неоплачений довг перед одним з найбільш заслужених борців против феодального, бюрократично-самодержавного режиму старої Росії, ідеолога українського відродження і визволення,— і про незаповнену прогалину в історії нашого громадського руху, на чолі которого покійний історик, публіцист, етнограф і поет стояв протягом цілого ряду десятиліть. Не вважаючи на велике значіння його діяльності й індивідуальности, досі Костомарову щастило далеко менше, ніж иншим українським діячам такої міри, як він. Через умови нашого життя ні один з попередніх юбілейних років його не дав змоги розгорнути вповні його образу, як політичного діяча й ідеолога; я сам, пишучи його характеристику з нагоди 25-ліття його смерти, не міг з'ясувати вповні одверто і повно найбільш інтересні сторони його діяльности—мусив говорити про нього тільки, як про історика ¹⁾. З його літературної спадщини теж тільки головніші історичні писання та українська белетристика були зібрані в окремих виданнях і зроблені приступними читачам і дослідникам. Писання ж більш публицистичного характеру—на теми соціально-політичні і національні, якраз найбільш інтересні для історії соціального і ідеологічного руху, зістаються розкидані в різних, здебільшого мало приступних виданнях і мабуть нікому не відомі в цілості.

А тим часом Костомаров уже в Кирило-Методіївській добі був, безсумнівно, ідеологічним провідником України; се стало зовсім ясно аж з хвилиною опублікування „Книг Битія Українського Народу“,—перед тим тільки більш інтуїтивно відчувалось. Пізніш, після десятилітнього „из'яття“ і пробування „под спудом“, Костомаров з моменту появи його „Богдана Хмельницького“ (1857), знов став загально признаним ідеологом українства, майже до смерти, напевно в кожнім разі—до появи його „Задач українофильства“ (1882), котрими він відмежував себе від тодішніх провідників укр. національного руху. Чим він був протягом повного чверть століття, 1857—1882, дають поняття відзиви про нього Драгоманова, що при всіх кардинальних розходженнях в поглядах, признавав в нім людину, яка була дійсним заслуженим авторитетом українського громадянства—„найбільше скидалася на українського бога“. Розкрити секрети впливу і провідного значіння Костомарова для цього покоління будівничих Новітньої України, інакше сказати—вияснити, в чім він був носієм багатьох змагань провідних українських груп, що вносив сюди свого і впливав теж на них, а в чім розходився з ними і через що, кінець кінцем, стратив своє провідне значіння,—се важно і конче потрібно для самого українського руху. Не ставляючи своїм завданням дати на сі питання вичерпуючу відповідь, бо се й не можливе при нинішнім розпорощенню його

¹⁾ Українська історіографія і Микола Костомаров, Л. Н. Вістник 1910 кн. V.

писань і дуже малій кількості опублікованого інтимного матеріалу, я хочу в кількох словах намітити *де-які* моменти сеї історичної ролі Костомарова, та нагадати про сю неодоливу справу — видання досі неприступних частин його літературної спадщини, листування та всяких інших матеріалів, що лишилися по нім.

Що робило Костомарова ідеологічним провідником українських народців 1840-х, 1860-х, 1870-х років? Що горнуло до нього молодіж, робило його її улюбленцем і, не вважаючи на хвилеві непорозуміння і кардинальні розходження, таким лишило його до смерті? Що дало йому єдине в своїм роді становище історика популярного у всій поступовій Росії — популярного не наслідком тільки літературного таланту, а певного духового споріднення?

Я думаю, се тепер ясно. Се була спільна ненависть до самодержавія і бюрократизму, котрому противставлялась свобідна громадська самодіяльність; до аристократії й соціальних привилегій, котрим противставлялись демократична і соціальна рівноправність; до централізму і державного насильства, котрому противставивсь федералізм з де-якою анархістичною закраскою.

В сій закрасці українське і російське поступове громадянство толерантно приймало від Костомарова його український націоналізм, і заплющувало очі на його вихватки проти єврейства, против Поляків, його правовірну церковність і неохоту до радикальних раціоналістичних клічів. Та кінець кінцем і не помилялась, бо сі слабші сторони зівтавались персональною справою великого історика, без якого небудь громадського значіння. Ті ж революційні сторони, схарактеризовані вище, впливали могутньо, робили його писання агітаційною літературою, що робила велике вражіння, як силою таланту, глибокого переконання, художнього переведення, так і самою ідеєю історичного обгрунтування. Такі його писання, як „Бунт Стеньки Разина“, „Начало Единодержавія“, „Личность Ивана Грознаго“, служили завданням соціал-революційної агітації. На них виховувались покоління революційної молоді, тим часом, як „Двѣ русскія народности“ служили каноном української національної свідомости. Коли в поглядах на релігію, моральність, церкву Костомаров виявляв сильний консерватизм, а навіть і реакціонерство, — на що часом з спотуттям вказують консервативні українські елементи (і з жалем, що воно зісталось без впливу на український загаль), — а в своїй тактиці загнавсь був до крайнього опортунізму (гасло „помирнення правительства з українством“ — за всяку ціну), — то в поглядах соціальної політики він був протестантом різким, непримирним, неблаганним, і ся сторона впливала всесильно і діяльно, наперекір консервативним і опортуністичним потягам старого письменника в інших сферах. В сім покійний Костомаров був і зістанеться батьком Нової України, так само, як і в своїй проповіді окремішности української національности та її необмеженого права на свобідний свій розвій.

З того тільки часу, як стали приступними його „Книги Битія“, можемо ми оцінити, як глибоко залягала в Костомарові ся ненависть до автократизму, аристократизму, бюрократизму, і як щиро він був нею перейнятий! Через те вона так сильно давала себе відчувати, під усіма цензурними недоговореннями й приписами історичної об'єктивности, і в його пізніших історичних писаннях — після того, як навчений тяжкими переживаннями в жандармських лапах, він уже не насміявсь висловляти своїх політичних поглядів в більш одвертій формі, публіцистичній чи агітаційній. Горяче почуття, влите так безпосередньо і одверто в тім молодечім писанні (що могло б відограти ролю незрівняного агітаційного твору і

мати незвичайно сильні наслідки, колиб не було сховане царською жан-дармерією!), інтуїтивно відчувалось потім в сих здержливих, сильно розважених і уміркованих його історичних творах. Вони поривали, гіпнотизували, сугестіювали силою укритого, затаєного, але не пережитого почуття, що його покійний історик носив очевидно до смерти, хоч і не здужав перетворити в ясно поставлену, послідовно переведену програму громадської роботи, а навіть підчеркував навпаки, що його історичні висновки не мають ніякого практичного значіння, та відмежовувавсь від громадської акції. Не вважаючи на се, його історична і літературна творчість була від початку до кінця громадською акцією в повній мірі, і не дурно царський уряд, по перших його виступах на катедрі, забив і запечатав йому дорогу до сеї катедри на всі пізніші часи!.

В „Книгах Битія“ з незвичайною силою і прозорістю Костомаров висловив се своє основне ісповідання: автократизм і класовий лад мусять бути знищені! Царство і аристократизм викривляють життя суспільности в самих основах, і суспільність не може відродитись, поки не звільниться від их.

Два найдотепніші на світі народи—Євреї і Греки, на його погляд, звихнулись і загинули, не розвинувши вповні божої правди, тому що спіткнулись на сім. Євреї відійшли від божого заповіту—бути рівними, правитись виборними суддями і знати одного царя—Бога небесного. Вони настановили собі самодержавного царя і через се пропали, щоб дати всім людям науку, „що хоч який добрий чоловік буде, а як стане самодержавно панувати, то зледащіє...“ „Бо хто скаже сам на себе: Я луччий од усіх, і розумніший над всіх, усі мусять мені коритися і за пана мене уважати і робить те, що я здумаю, той зогрішає первородним гріхом.. той подобиться самому діаволу, котрий хотів стати в рівню з Богом і упав у пекло.“

Греки завдячували свій високий культурний розвиток тому, що відкинули монархічні і соціальні привілеї: „Греки сказали: Не хочем царя, хочемо бути вільні і рівні.“ І стали Греки просвіщенні над усі народи і пішли від них науки і скуства і умисли, що тепер маємо—а сталося затим, що не було у них царей.“ Але „вони не дізнались правдивої свободи“, не пізнавши царя небесного і впавши в ідолопоклонство,—через се вони о половину знищили свої досягнення, а ще ж допустили рабство й нарушили соціальну свободу: „царів не було, а панство було, а то все рівно, як би у їх було багато царів. І покарав їх Господь: бились вони між собою і попали в неволю ізпершу під Македонян, а вдруге до Римлян“.

В їх особі покарав Господь весь рід людський—тим, що як раз найцінніша, найпросвіщенніша частина людства „попалась в неволю до римських панів, а потім до римського імператора.“ „І став римський імператор царем над народом і сам нарік себе богом. Тоді возрадувався діавол і все пекло з ним і сказали в пеклі: „От тепер уже наше царство: чоловік далеко одступив од Бога, коли один нарік себе царем і богом вкупі!“ Християнство прийшло, як ратунок з сеї загибелі: на прикладі Христа воно мало навчити людей рівности і братства—що „найбільша шана від Бога, хто душу свою положить за други своя, а хто перший між людьми хоче бути, повинен бути всім слугою.“ Пани і невільники, філософи і невчені утворили одну громаду, „ставши свободними кровію Христовою і просвященими світом правди“.

Монархічний і панський лад—„імператори римські і пани і чиновні люде і вся челядь їх і філософи“—піднялись на християн всіма своїми засобами, щоб знищити християнство, а коли се не вдалось, постарались його зфальшувати:

„І почали царі приймати християнство і кажуть: „От, бачите, можно бути і християнином і царем вкупі.“ І пани приймали християнство: „От, бачите, можна бути і християнином і паном вкупі“... І піддурили архиереїв і попів і філософів, а ті і кажуть: „Истино так воно есть, аже ж і Христос сказав: „Воздадите кесарево кесареви, а божие—богові,“ і апостол говорить: „Всяка власть од Бога“—так уже Господь установив, щоб одні були панами і багатими, а другі були нищими і невольниками. А казали вони неправду: хоч Христос сказав: „Воздадите кесарево кесареви“, а се тим, що Христос не хотів, щоб були бунти і незгоди, а хотів, щоб мирно і любязно розійшлась віра і свобода. Бо коли християнин буде воздавать нехристиянському кесареви кесарево—платить подять, сповнять закон, то кесарь, принявши віру, повинен одріктись свого кесарства, бо він, будучи першим, повинен бути всім слугою, і тоді б не було кесаря, а був би один царь—Господь Ісусе Христос. І хоча Апостол сказав: „всяка власть од Бога“, а не есть воно те, щоб кожний, що захватив власть, був сам од Бога. Уряд і порядок і правленіє повинні бути на землі: так Бог постановив, і есть то власть і власть та од Бога, але урядник (в рос. тексті: начальник) і правитель повинні підлягати закону і сонмищу, бо і Христос повеліває судитись перед сонмищем. І так як урядник і правитель—перші, то вони повинні бути слугами, і недостойті їм робить те, що здумається, а те, що постановлено, і недостойті їм величаться та псмпною очи одводити, а достойті їм жити просто, і працювати для общества пильно. Бо власть їх од Бога, а самі вони грішні люде і самі послідніші, бо усім слуги.

„А сьому ще гірша неправда, буцім установлено од Бога, щоб одні панували і багатілись, а другі були у неволі і нищі. Бо не було б сього, скоро б приймали щире евангеліє: пани повинні свободити своїх невольників і зробитись їм братами, а багаті повинні наділяти нищих, і нищі стали б также багаті. Як би була на світі любов християнська в серцях, то так було б, бо хто любить кого, той хоче, щоб тому було также хорошо, як і йому.“

Рим і Візантія, романські й германські народи, прийнявши таке „зіпсоване християнство“, не могли розвинути у себе ні правдиво-свобідного ладу соціального, ні справжньої просвіщенности. „Греки, прийнявши благодать, покаляли її“, — „оставили при собі імператорство, і панство, і пиху царськую і неволю,“ і тим стягли на себе кару божу—попали в неволю до Турків. Романські народи теж впали в сю помилку, „оставили і королів і панство“, а ще крім того звихнули церковний лад — „вимислили голову християнства—папу.“ „Племено німецьке“, устами Лютера справило сю помилку, але лишило соціяльну неволю — „зоставили у себе королів і панів, і ще гірше—дозволили замість папи і єпископів орудувать церквою Христовою королям і панам“. Крім того, на останок, ті і сі, народи романські і народи германські, пішли за раціоналістичними кличками, поставили за мету свого життя інтереси державні та меркантильні, а без „Духа Божого“ даремні були їх революції та визвільні зусилля: „про свободу кричать, і немає в них свободи, бо нема свободи без віри“

Натомість, як найкращі задатки, мали народи слов'янські — тому що у них здавна, з одного боку, не було ні царів, ні панів, а всі були рівні; а з другого боку не було у них ідолівського служення — „кланялись одному богу вседержителю, ще його не знаючи“ (Костомаров тут використовував оповідання Прокопія). Але й вони від Німців перейняли королівство, панство, невольництво, і за те попали в неволю сусідам. Самостійні зісталися Польща, Литва (себ то Україна з Білоруссю) та Московщина. Та Поляки звнєчили свій лад панством — „і одурів народ польський“. Так само пропала „Річ Посполита Новгородська вільна і рівна“ — „за те, що і там завелось панство.“ „Одурів народ Московський“ — тому що „попав у ідолопоклонство, бо царя свого нарекі Богом і усе, що царь скаже, те уважав за добре — так що царь Іван в Новгороді душив та топив по десятку тисяч народу, а літописці, розказуючи те, звали його христоролюбивим.“ А царь їх дійшов своєї влади, „кланяючись Татарам, і ноги цілував ханові татарському, бусурману, щоб допоміг йому держати в неволі неключимій народ московський християнський.“

Тільки Українці заховали в чистоті старий слов'янський лад, очистивши й просвітивши його християнством:

„Не любила Україна ні царя, ні пана, скомпанувала собі козацтво, єсть то істое братство, куди кожний пристаючи був братом других—чи він був преж того паном чи невільником, аби християнин. І були козаки між собою рівні, і старшини вибірались на раді, і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жадної помпи панської і титула не було між козаками. І постановили вони чистоту християнську держати—тим старий літописець говорить об козаках: „Татьби же і байд ніжє іменуютьсє у них“¹⁾.

Тоді польське панство і московське царство завзялися знищити козацтво, щоб звідти те братство християнське не обхопило й їх країв. Пани польські всякими способами мучили своїх підданих, щоб забити в них всякий образ людський; коли ж Україна через се відірвалась від Польщі й пристала до Московщини, опинилась в неволі царській — бо „царь московський усе рівно було, що ідол і мучитель.“ Щоб лекше знищити Україну, вони розділили її між собою — „лівий бік буде московському царю на поживу, і правий бік польським панам на поживу.“

„І билась Україна літ п'ятдесят, і єсть то найсвятіша і найславніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганше діло, яке тільки можна знайти з історії“.

В сій боротьбі вона знемоглась і упала, підпала панству польському і „неклячимої неволі московській.“ І все таки Україна не пропала — „бо вона знати не хотіла ні царя, ні пана! а хоч і був цар, та чужий; і хоч були пани, та чужі; і хоч з української крові були ті вирідки, одначе не псували своїми губами мерзеними української мови, і самі себе не називали Українцями. А істий Українець, хоч би він був простого, хоч панського роду, повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятувати одного Бога—Ісуса Христа“.

І справді — „України голос одізвався в Московщині після смерті царя Олександра,“ — в змові декабристів. І знов встане Україна, —

„і знову озветься до всіх братів своїх Слов'ян, і почують крик її, встане Славянщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сїятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа—ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар. І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі Слов'янським“.

Я вважав потрібним вибрати сі тексти, щоб ясніш представити, який революційний зміст був вміщений в побожну християнську форму сього твору, — скільки революційного запалу вложив молодий київський ад'юнкт, і яке дійсно пророче провидіння виявив в нім! Ідучи за взірцями польських революційних писань, за творами „проклятого попа“ Лямене й італійського визвольника Гвєраці, — котрих він називав учителями Кирило-Методіївців, він розгорнув на тлі історії біблійної, всесвітньої й української свою соціал-революційну концепцію дуже сильно і в значній мірі влучно і оригінально, так що вона б дійсно мусіла вдарити з небувалою силою по українських серцях — коли б була дійшла до них! І в кождім разі сим твором Костомаров здобуває собі визначне місце серед предтеч Нової України!

І от що я хочу тут підчеркнути — що, не вважаючи на всі тортури, перенесені в жандарськїм застінку за сей твір (жандарми дійсно довели були його до повної непочитальности, до справжнього божевілля своїми катівськими штуками, доходячи авторства сього твору) — Костомаров і далі, тільки під іншими, більш обережними і відповідальними формами, провадив властиво ті самі ідеї революційного протесту і агітації, спеціально в приложенню до України, Великоруси і Польщі, котрі різко і безцеремонно, в рисах більш схематичних і грубих начеркнув в своїх „Книгах Битія.“

З сього боку особливо інтєресно порівняти з ними інший, новіший, але теж без цензурний твір Костомарова, хоч призначений до друку і

¹⁾ Цитую з видання в „Голосі Минулого“, 1918 кн. 1.

Два портрети Костомарова 1860-х років (1860—1 рр. і дещо пізніший).
Deux portraits de N. Kostomarov, en 1860—1 et un peu plus tard.

Мати Костомарова, Татяна Пегрївна, і дружина Аліна Леонтїївна (фот. 1875 р.) (З колекції акад. О. П. Новицького).
Tatiana Kostomarov, mère du savant, et Aline Kostomarov, épouse (de la collection de l'académicien O. Novitsky).

підписаний його іменем. Се його лист до Герцена, як редактора „Колокола“, написаний з приводу гадок Герцена про польське питання і надрукований в ч. 61 „Колокола“ з 15 січня 1860 р.

Костомаров мусів висловлювати тут свої гадки, відповідаючи за них, як історик і як професор. Се, розуміється, давало їм зовсім інший стиль і зміст. Але провідні ідеї і тут властиво ті самі, що висловив він в „Книгах Битія“, тільки що обмежуються, з огляду на тему, головню антитезою української свободолюбности, егалітарности і толеранції з польським шляхецьким, пансько-ксьондзівським класовим ладом. Як і там підчеркує він тут з натиском безпанськість українства¹⁾:

„Дворян Українців нема, з виїмком небагатьох, що останніми часами, разом із пізнанням безпідставности дворянської інституції, звертаються до чистого народнього джерела. І перше не було в нас дворян; вони були чужі, хоча й походили з нашої крові; перше робились вони Поляками, тепер Росіянами. Малоросійська нація, як її звикали називати, все зіставалась добром пригніченого класу, що годувала своїм потом і кров'ю і Вишневецьких і Розумовських“.

Сю свою нинішню соціяльну структуру Україна завдячає козаччині, що відновила одвічні слов'янські прикмети соціяльного ладу:

„Козацтво, якого слав'янське значіння ви дуже добре признали, було розсадником свободи і перешкодою для двоякого деспотизму, з одного боку для зовнішнього, на-пів дикого, східньо-мусульманського, з другого—для внутрішнього, аристократичного, делікатного, цивілізованого, розвитого, у Поляків під впливом старих римських і папських понять... Народ бажав увесь користуватись правами свобідних людей; всі хотіли бути козаками. а самі реєстровці бажали також поділитися своїм званням з усіми. Народ не бажав мати над собою панів; народ домагався самоуправи, самосуду, рівноправного сповнювання громадських обов'язків і свобідного вибору життя для кожного. По розумінню народу, в Україні вільно було жити всякому і ледви де небудь шановано так у XVII ст. людські права що до віри, породи, народности, переконань. Козаки, лицарі віри, невтомні вороги всього неправославного на війні, у себе дома приймали радо і католика і мусульманина. І тепер у Українці далеко менше релігійности ніж у Росіянина, хоч непорівняно більше внутрішньої побожности.“

„В XVII ст. Український народ, не вважаючи на внішню подобу в богатых рисах свого побуту з Поляками, в своїх понятях виявив повне противенство до них. Коли Поляки, під впливом ідей, вироблених піетизмом до Римської республіки і взагалі під впливом західньо-європейським, говорючи про свободу, уявляли її собі не інакше як добро „людей шляхетського стану“, які топтали всю массу рабів, хлопів, людей підлого класу, — Українці навпаки ненавиділи всяке вивищування і привілегії; домогаючись від Поляків прав і вільности, вони хотіли і жадали їх не для горстки, але для цілого свого народу. От із якої причини Поляки полишали радо права свобідного чоловіка пяти-шести тисячам козаків, а ті пять-шість тисяч намість вдоволялися своїм виїмковим положенням, приймали в свої ряди три рази більше і підіймали зброю не за себе, але за них, що їм не давано прав, якими вони самі користувалися“.

„Аби забезпечити своїй землі відповідне місце в наміренім перевороті (об'єднанню Польщі і Москви під властю царя Олексія), Українці в 1658—9 рр. зложили гадяцьку умову, котрою Україна, під назвою в. кн. Руського, як незалежна республіка, з окремішністю і самостійністю своєї внутрішньої управи, судівництва, релігійного, громадського, фінансового і військового устрою, сполучалася в одну республіку з Польщею. Таким чином повставав союз славянських держав: Польщі, в. кн. Литовсько-Руського, в. кн. Руського. І коли довершилось з'єднання з Москвою—то й Московського царства. То була перша проба славянського союзу, про який ми думаємо тепер так, як і ви...“

„Пробудження славянських народностей відгукнулося скоро в Україні й підняло з летаргічного сну народню думку й почування. З'явилось стремління відродити народність, що вмирала під московським кнутом і петербургським багнетом та утворити самостійну літературу. Та ідея панславизму була принята на Україні зовсім інакше як у Москві. На Україні ся ідея зараз прибралася в ясну форму федеративного союзу Славян, де кожна народність заховувала б свої окремішности при загальній особистій і громадській свободі. Разом з тим витворилось переконання,

¹⁾ Цитую в українськiм перекладі „Літературно-Наукової бібліотеки“ львівської Видавничої Спілки (1902 ч. 33), місцями де-що спрավляючи його.

що сею і єдино сею дорогою Україна може піднятися з упаду і зберігти свій власний, стільки разів несправедливо і безжалісно потоптаний вигляд.¹⁾

В серії статей друкованих в „Основи“ 1861—62 рр. („Мысли о федеративномъ началѣ въ древней Руси“, „Двѣ русскія народности“, „Черты народной южно-русской истории“) Костомаров постарався ширше, докладніше і документальніше представити глибокий і непереходимий контраст понять і змагань українського громадянства з автократичним, бюрократичним і дворянсько-крепацьким ладом Московського царства і Російської імперії, в коротких ляпідарних рисах начеркнених в його молодечих „Книгах Битія“. При тім, як і в них, він виходить з принципіального заложення, що той соціальний лад, що розвивався в українських землях свobodно і непримушено, се єсть старий справжній слов'янський лад; українські змагання виходять з одвічних, корінних слов'янських прикмет сеї народности. Московський же лад, його формалізм, бюрократизм, централізм, і всі неприємні національні прикмети, що давалися в знаки Українцям в їх стрічах з сим ладом: зарозумілість, нетолерантність, схильність до насильства, грубости й некультурности в поведженню, особливо з залежними і підвласними, се наслідок, перш за все того фінського ґрунту, на котрий була пересаджена з полудня слов'янська культура і соціальний лад; далі—впливи татарського завоювання, котрому Костомаров надавав значіння незвичайно велике, просто таки фатальне в розвою великоруського життя, а через нього—і всім східньо-європейським відносинам, і наслідок—західнього бюрократизму, запозиченого Імперією.

Український елемент, (до котрого Костомаров—се треба завсіди пам'ятати, неправильно, на підставі хибної аналогії, зачислав і новгородську народність), заземлений в трикутнику боротьби зі Степом, боротьби з шляхетсько-католицьким натиском польським, і боротьби з династичними і всякими іншими претензіями Москви,—не подолав сеї тяжкої борні. Упав в ній,—але не зрікся свого народного характеру, своєї ідеології. Облишений своїми дезертирами—панськими елементами, і зведений до селянської маси, він через ту українську інтелігенцію, яка зістається вірною його ідеології й його інтересам, боровсь і бореться против сих чужородних і противних йому тенденцій і впливів, і кінець кінцем мусить знайти задоволення в слов'янській федерації, до котрої змагають всі кращі представники слов'янського племені. В ній—можна б собі домовити гадки пок. історика,—великоруський елемент очистився б, серед слов'янської стихії, від тих чужих домішок і впливів, які викривили його істоту, і вернувся б до своєї слов'янської природи.

1) Наскільки взагалі сей лист близько передає ідеї „Книг Битія“, для ілюстрації, крім вище поданого, наведу ще напр. отсі паралелі:

„Книга Битія“: Бачуть лядські пани і московський царь, що нічого зробить в Україною, і сказали поміж собою: не буде України ні тобі ні мені, роздеремо її по половині, як Дніпро її розполовинив...

Лист: „Польща і Москва видячи, що не можна заспокоїти упертого народу, постановили розірвати Україну на дві половини. Се чортівське діло розділу народу зроблено перший раз в Андрусівським договорі 1667 р.“.

Лист: „Чадолубива мати отечества Катерина II скасувала козацькі порядки, а щоб заспокоїти і привязати до себе урядників, уже давніш деморалізованих московським впливом, завела на Україні кріпацтво і уярмила вільний народ, що так уперто визволився від нього колись—в його польській формі“.

„Книги Битія“: „А німка цариця Катерина, курва всесвітна, безбожниця, убійниця мужа свого, в останне доконала козацтво і волю, бо одібравши тих, котрі були в Україні старшими, наділила їх панством і землями, понадавала їм вільну братію в ярмо і поробила одних панами, а других невольниками“.

Розуміється, в 1859 р., коли Костомаров писав свого листа, він „Книг“ під рукою не мав. Паралельність ідеї обох писань показує, наскільки глибоко сиділи в Костомарові сі ідеї. Се було його ісповідання, висловлене тільки ріжче і запальніше в 1840-х р. і здерживіше в 1850—1860-х.

Така була б коротка есенція історичного і політичного світогляду, котрий Костомаров викладає в своїх наукових студіях часів найвищого розцвіту свого таланту і творчости: останніх 1850-х і всіх 1860-х років (аж до хвороби, що почала себе виявляти від 1870-х рр., а особливо сильно прокинулася в 1875, і зробила, очевидно великі спустошення в інтелектуальних здібностях великого письменника). Як бачимо, вона знов таки повторює схему „Книг“, тільки викладається більш фрагментарно, більш прикровенно, освітлюючи історичний матеріал, подаваний в наукових студіях, і часом тільки додаючи відокремлені бліки художньому малюнкові, а за те досить часто переплітається ріжними заявами автора, що те, що він висловлює, се не програма акції в теперішності, ані навіть оцінка сучасних умов, тільки чисто історичний підсумок: характеристика того, що було і минулось, може й пережилось, і виявило свою нездібність до життя.

Полишаючи на боці отсі застереження, котрі може часом були й висловом широкого песимізму автора (порівняти напр. спомини Менчиця, що отсе друкуються), але далеко частіш—були тільки тактичним маневром, подиктованим тяжкою дійсністю, що так часто давала себе відчувати сьому позбавленому аудиторії професорові, — я вважаю потрібним навести кілька взірців із згаданих історичних писань, щоб ілюструвати отсе історично-політичне ісповідання його, як він викладав його в сих роках:

„Прояви зовнішнього життя, що дають суму відмін одной народности від другої, се тільки зверхні познаки, в яких виявляє себе те, що криється на дні народної душі. Духовий склад, степінь чутливости його породи, або склад розуму, напрями волі, погляд на життя духовне і суспільне—все, що становить норів і характер народу—укриті внутрішні причини, його особливости, що дають дихання, життя і судильність його тілу... Приложім сі загальні принципи до цього питання про ріжницю наших руських народностей—великоруської і малоруської, або полуднево-руської. Початки сеї ріжниці губляться в глибокій давнині так, як і поділ слов'янського племені на окремі народи взагалі... Найбільш ясне свідоцтво глибокої старини полуднево-руської народности, се незвичайна подібність полудневого нарідця з новгородським, котрого неможна не помітити й тепер, по всіх переворотах, що вели до знищення, або до зміни його.. Розуміється було б безпідставним узв'язати собі, що той образ яким полуднево-русська народність з її прикметами була в давнину, був той сам, в яким бачимо її в пізніших часах. Історичні обставини не давали народові стояти на однім місці й заховувати ту саму позицію, ту саму постать. Коли ми, звертаючись до давнини, говоримо про полуднево-русську народність, то розуміємо се так, що той вигляд її, який був прототипом нинішнього, містив у собі головні риси, що становлять незмінні прикмети ества народного типу, спільного для довгих часів і здатного трівко вистояти й обстояти себе против усіх натисків ворожих і руйнінних причин“¹⁾..

„Слабкі, неясні тіни лишилися від далекого минулого. Але й сих тіней досить тим часом, щоб побачити, як рано Полуднева Русь пішла в своїм розвою іншою, власною дорогою, відмінно від Півночі. Тіж самі, спільні принципи на Полудні ставились, скріплялись і змінялись инакше, ніж на Півночі. Та до половини XII в. Північ, а ще більше Північний Схід нам мало відомі. Літописні оповідання обертаються на полудні... Одно, що ми знаємо про Північний Схід, се що слав'янська людність там жила серед Фінів, з значною перевагою над ними; що край сей мав ті-ж самі елементи, як по інших краях Руського світу; але не знаємо ні подробиць, ні способів, як ті загальні елементи виявлялись в спеціальних обставинах. На полудні ж, тим часом, весь полуднево-русський нарід (уже) на початку IX в. виразно визначається єдністю; не вважаючи на княжі перегорожі, він безнастанно нагадує про свою єдність подіями своєї історії; він присвоює одно імя Руси, у нього спільні змагання, ті самі головні фактори рухають ним; його частини тягнуть до гурту, тим часом як землі інших галузей загально-руського слав'янського племені—напр. Кривичі—відокремляються як особливі частини загального звязку..

1) В сих поглядах, як і взагалі в писаннях Костомарова, відчувається недостача реальної соціологічної бази, що заступається старими поняттями про народні духи і тому подібні речі. Але тут не місце входити в критику сього. Нас тут займає його історично-політична ідеологія.

Від половини XII в. в історії визначається характер Східньої Русі—землі Ростово-Суздальсько-Муромсько-Рязанської... Тоді вже ясно виявляється своєрідний дух, що панує в громадській ладі цього краю, та уклад суспільних понять, що кермує подіями—відмінність від понять, що надавали змісту подіям Полудневої Русі й Новгороду... Елементи культури, виховані на київських ґрунті під православними впливами, перейшли до Східнього краю, а там прийняли инакший зріст і з'явилися в іншій вигляді. Замість Київів Полуденного з'явився на Сході інший Київ—Володимир; з усього видно гадку зробити з нього другий Київ, перенести старий Київ на нове місце Там стала патрональна церква „Богородиці Золотоверхої“ і Золоті Ворота, з'явилися назви київських місць: Печерський город, річка Либедь. Але не можна було відірвати старого Києва від дніпровських гір: ті ж парости під східно-північним небом, на чужім ґрунті, вирости инакше, іншим деревом й інші плоди принесли.

„Старі слав'янські поняття про громадський лад вважали джерелом загальної народної правди волю народу, ухвалу віча, з кого б той народ не складався і як би не зробилось віче, в залежності від умов... При тім здавна виникла і закоринилась в поглядах ідея князя-правителя, судії-посередника, становителя порядку, оборонця від зовнішніх турбот; між вічевим і княжим принципом мусіла виникнути суперечність, але ся суперечність гамувалась і розв'язувалась свідомістю народної волі віча над правом князя... Князь був потрібний, але князя вибирали, й могли нагнати, коли він не задовольняв тих потреб народу, для котрих його було треба, або зловживав своєю владою і авторитетом... (Автор наводить з київської історії факти, що ілюструють таку практику). Київ ніяк не надавався бути столицею централізованої держави; він і не шукав того; він навіть не міг затримати першинства в федерації, бо не вмів її організувати. В натурі полуднево-руської не було політики холодного вираховання, твердості на шляху до визначеної мети. Те саме виявляється і на далекій півночі, в Новгороді; суворе небо мало що відмінило головної основи полудневої ддачі, і тільки скуцтво природи розвинуло більш широкого відваги, постичного захвату, але мало політичної запобігливості, а ще менше витривалості. Часто він гаряче заходився стояти за свої права і за свою свободу, але не вмів сконцентрувати тенденцій, що наче б то йшли до одної мети, але зараз же розходилися в приложенню... Він був свідомий своїй одности з Руською землею, але не міг стати зрядом її спільної одности; він хотів заразом в сій одности заховати свою окремішність, і не заховав її. Новгород—як і Полуднева Русь—тримавсь федеративного ладу навіть і тоді, як супротивна буря вже зломилла його недобудовану будову.

„Так само і Полуднева Русь протягом віків заховувала старі поняття; вони перейшли в її плоть і кров, несвідомо для самого народу, і Полуднева Русь, прийнявши форму козаччини, що властиво зародилась уже в старій добі, стала шукати федерації в з'єднанню з Московщиною, де вже давно не стало тих федеративних принципів“ 1).

„І природа й історичні обставини, все вело життя Руського народу до окремішности земель з тим, аби між усіма землями творились і підтримувались усякі звязки. (Такими звязками в старій добі Костомаров уважає: спільне походження, побут і мову, одність княжої династії, християнську віру і спільну церкву, і виявляє значіння сих моментів, що творили звязки федеративного звязку між поодинокими землями, що відокремилися під впливом географічних, етнографічних і політичних умов). Русь стреміла до федерації, і федерація була формою, котру вона починала прибирати. Татарське завоювання зробило різкий переворот в її державному життю“ 2)

„При кінці XI в. Полудневоруська Земля вже визначається відповідно відділам своєї народности: в Чернигові сформувалась своєбутня Земля, на Волині також, і Червоної Русі. Доля народу в сих відділах Полудневої Русі лишається по за історією, бо літописи більш займаються Київом, а що до інших земель, то говорять тільки про князів. Ні твердої княжої власти не могло ще сформуватися на Русі (в тім часі), ні родові аристократії, ні, ще менше—народоправства. Але не вважаючи на відносини, несприятливі цивілізації („гражданственности“), елементи культурного життя („образованности“) в матеріальній і духовій сфері розвивалися християнством і не давали народові впасти в кочева здичиння. Зносини з Візантією й Заходом, і старі торговельні звязки далі підтримували стремління до цивілізації... Так утворилося в Полудневій Русі сполучення цивілізації й духовної просвіти з дикістю і кочовництвом, елементів громадської свободи з деспотичним своєвіллям. (Автор перед тим звертає увагу на значні чужородні, кочовницькі домішки, що примішу-

1) Двѣ русскія народности с. 34—44, вид. 1903.

2) Мысли о федер. началѣ, с. 30.

вались до пограничної київської людности і являлись на гадку К., „вістниками козацької громади“). Князі вибирались і приймались народнім голосом; але народній вплив зосереджувався тільки в випадковій юрбі смільців („удальцов“), утиски і против-народні вчинки влади каралися судом маси, але маса ся не була правильно організована; брак становости, родової аристократії, привілеїв станив,—і разом з ним своєзвільство випадково-сильного і пониження слабого і незначного—у всіх отсих рисах народнього життя видний зародок будучої козащини¹⁾.

„Вище я завважив принагідно, що козащина почалася в XII—XIII в. На жаль, історія Полудневої Руси наче провалюється після Татар. Народне життя XIV і XV в. нам мало відоме; але елементи, що були початком того, що виразно виявилось в XVI в., в формі козащини, не вигасали, а розвивались... Тут (в XVI в.) староруські елементи, до певної міри розвинені ще в XII в. і довго укріті в народі, з'являються блискучим метеором у вигляді козащини. Але ся козащина, як відродження старого, ненароком носить в собі вже зародки розкладу. Воно обертається з такими ідеями, котрим уже не було поживи в тодішнім розвою історичних подій. Козаччина XVI і XVII і удальність XII і XIII в. далеко подібніші між собою, ніж то можна б думати: коли подібні риси зовнішні слабкі в порівнянню з рисами зовнішньої неподібности, за те сильна подібність внутрішня. Козаччина такого ж різнплеменного типу як і київська дружина, така ж у ній домішка турецького елементу, тажке панує персональна своєволя... Розуміється, важним здається се, що в старих часах зверталась увага на рід ватажків, їх походження давало їм право, а в козацтві навпаки—ватажків вибирали з-поміж рівних.

„На Сході, навпаки, персональна свобода затіснялась і нарешті зникла. Вічевий принцип колись і там існував і проявлявся. Вибір князів теж був переважним способом установлення влади; але там поняття громадського ладу дало заперуку тріткості, а в поміч наспіли православні ідеї. В сім виявляв себе як найбільше племінна ріжниця“...²⁾

„Пригляньтєся до історії Новгороду на півночі, до історії Гетьманщини на Полудні. Демократичний принцип власти являється підкладом, але над ним безнастанно підіймаються за народу вищі верстви, і маса хвилюється та змушує їх спустатися назад. Там кілька разів юрба черни, під хвилюючий гук вічевого дзвону руйнує й випадає до щенту Пруська улицу—боярське гніздо; тут кілька разів *чорна* або *чернецька рада* нищать *значних кармазинників*; одначе не зникає Пруська улица в Великим Новгороді, не переводяться значні на Україні обох сторін Дніпра. Там і тут ся боротьба нищить громадську будову і віддає її на злочич народности спокійнішої, що яєнш усвідомлює собі потребу тріткості суспільности.

„Доля южно-руського племені так зложилася, що ті, хто висується з маси, здебільшого затрачували народність; за давніших часів вони робилися Поляками, тепер стають Великоросами, народність полуднево-руська завсіди була і тепер зістається уділом простої маси“³⁾.

Антитеза української народности, що на старім осідку живе старими слов'янськими принципами, і народности великоруської, зміненої іншими егнічними впливами та відмінним розвитком історії, представлена в сих статтях досить ясно.

В иншій серії („Бунт Стеньки Разина“, „Начало единодержавія в древней Руси“, „Личность царя Ивана Васильевича Грозного“ й ин.) Костомаров на певних конкретних прикладах освітлював контрасти самого великоруського життя: конфлікти тих елементів свободи, рівности, народоправства, що здавались йому первісними загально-слов'янськими рисами великоруського життя, з глибоко ненависним йому самодержавно-бюрократичним, централістичним устроєм, що вживавсь йому викривленням сього слов'янського характеру, спричиненим головно Татарщиною. Приймаючи великоруське царство, так як воно склалося, як історичний факт, і признаючи, що республікансько-федеративний елемент виявив свою нежиттєздатність в боротьбі з централістично-панським монархізмом,—багато разів застерегаючись, що він „нічого не накидає, а тільки викладає“ (кажучи словами французького письменника), Костомаров одначе вкладав стільки тепло, щирого спочуття) в малюнки того пережитого і

1) Черты нар. южнорусской истории с. 117.

2) Двѣ Рус. Народности с. 44—5.

3) Двѣ рус. нар. с. 65.

переможеного ладу, так яскраво підчеркував невмирущі симпатії до нього народу, тривання здорових й незнищених елементів цього старого ладу, — що кожний уважний і неупереджений читач мусів розуміти затаєну гадку автора — висловлену колись в „Книгах бітія“, і дам живу, очевидно, в глибинах його духу, хоч може й підсвідомих! *Переможене не вмерло, пережите не зникло*; воно живе в глибинах народніх мас — що оновлюють і відмолочують життя народу. Український і великоруський нарід однаково перебувають в стані летаргії чи анабіозу. Вони покораються теперішньому державному ладові: Великоросіяни більш пасивно, Українці пориваються активніш до відродження своєї народньої стихії. Але державне життя йде повз тих і других, не задовольняючи їх і зістаючись чимсь чужим і навіть ворожим їх поняттям про мораль, право, громадський лад. Активне громадське життя і з ним дійсна цивілізація зможе розвинути тільки з моментом, коли управління буде наново підпорядковане громадянству — коли відродиться природне слов'янське народо-властїє, задавлене насильним завоюванням.

В своїй студії про повстання Разіна Костомаров в таких рисах на-черкнув сей процес:

„Картина удільно-вічевої Руси уявляється глядачеві в такім вигляді: все ділиться, все йде до того, щоб кожне місто і навіть кожне село творило самостійну цілість, одначе існує федеративний звязок сих частин, позбавлений конкретних установ для утримання згоди між ними і заснований більш на загальнім почуттю і свідомості одности Руської землі і руського народу; правління цілого ряду князів, з котрих одначе ні один не має значіння монарха („государя“); народоправління, що виявляється формою віча, в одних місцях визріло, в інших не визріло, в залежності від обставин; перевага звичаю над постановою, імпульсу (побужденія) над законом, персональної свободи над повинністю, громадськості над одиничністю влади, волі живого народу над установою; вольниця, рух, фермент, кочування і через те безладдя і нетривкість.

„Навпаки, прикмети монархізму („єдинодержавія“) були такі: всі народні інтереси зосереджуютьс в одній особі, що стає апотеозом країни й народу, і тому її персона набуває святого значіння; зникає існування окремих частей, нищиться народо-властїє — все стремить до одностайности; перетворення звичаю в постанову, свідомости в букву закону, перевага повинности над персональною свободою, старійшинства над громадськістю, потяг до осілости, упорядкування і спокою.

„В боротьбі сих двох укладів руського побуту: удільно-вічевого і монархічного — вся підоснова нашої старої історії Елементи монархізму з усіма вичисленими вище прикметами поступово розвивалися в часах татарського панування, та і в давніші часи існування княжої гідности показує зародок монархізму, хоч і в слабій мірі¹⁾. Від XIV віку, закорінившись на московськїм ґрунті, він розпочав явну боротьбу з старим супротивником, знесиленим внутрішніми надірваннями, постарілим від літ і бід, і крок за кроком брав над ним гору і відсвяткував свою перевагу. визволенням країни від чужоземного панування. Перемога дійшла свого найвищого ступіня за Івана IV; але сей борець-переможець, святкуючи свою перемогу над ворогом езекуціями князів та бояр, претендентів удільности, і різнею в Новгороді, що згадував іще про своє віче, — заразом іще давав сьому скаліченому і знівеченому ворогові руки на мирову, заведенням громадських урядників, самоврядування посадів і уїздів, скликанням земської думи... Ворогоживав і тоді вибрав собі на полудні Росії куточок, де міг би, прийшовши до сили, не тільки давати від-праву своєму противникові переможецеві, але й нападати на завойовані ним краї. Старий удільно-вічевий елемент Руси взяв тепер на себе новий вигляд — то була козаччина. В особі Єрмака вона показала Грозному, чоґо можна було від неї сподіватись. Тим часом по смерті Грозного з явився в Москві новий борець за монархізм — Борис Годунов. Він задав давньому ворогові нові рани, завівши кабаки і кріпацтво. За те й давній ворог відомстився сьому борцеві: перевернув його трон, війшовши до Росії в вигляді козаччини; вкрив її руїнами і кров'ю, повів Русь до вибору Володислава з обмеженнями, до проби об'єднання з Польщею, до півріч-

1) В першім виданню (1858) було трохи инакше: „Начало єдинодержавія со всіма ичисленными признаками не должно искать въ средней нашей истории; оно восходитъ до глубокой древности, до эпохи призванія князей. Уже существованіе княжескаго достоинства показываеъ зародышъ єдинодержавія“. Се виглядає, як цензорська поправка.

ного правління земського собору... Далі йти не міг: йому не стало сили, коли треба було закріпитись на здобутім полі; монархізм знов увзяв гору над ним, з вибором Михайла Федоровича, але був змушений заплатити за свій триумф значними уступками давньому ворогові, який голосно заявляв, що він ще не вмирає, а мусить признати себе переможеним тільки тому, що не вміє вести війну далі. Одначе ворожнеча між ними була смертельна і не могла розв'язатись якимись обопільними уступками. Коли побідна сторона тепер скріпилась, так зараз же стала касувати всі уступки, дані под час тяжкої битви; вона вигоняла впливи свого противника і збільшенням влади вєводів та складанням Уложенія, і гострішим закріпощенням селян, і утворенням регулярного війська. Тим часом давній ворог, здавалося, все більш молодів у своїм козацьким одягу. Кілька разів противники подавали собі руки, ховаючи в душі злобу, і кидали один одному ласкаві запевнення, думаючи якби то знищити противника з коренем і заводом; нарешті, вибравши відповідну хвилю, переможений стільки разів старець зважився на одвертий бій. Став у нього борець—Стенька Разін¹⁾.

„Козачина тоді виникала, коли удільний елемент упав під перемогою монархізму; вона була супротивленням старого новому. Козацькі лави наповнялись людьми незадоволеними новим ладом, тими, що не знаходили собі життя в суспільності, котрим противні були його лещета. Руський світ був уже поділений на дві держави—Москву і Литву, в обох половинах з'явилась козачина. Тим же часом як у Полудневій Русі заснувалось славне Запорожжя і розлило з себе козацький дух по всій Україні, однакові події викликали наплив народу з півночі на Дін. Україна дала поміч сій громаді і заселила береги Дону своїми дітьми. Хоч яка темна перша історія донського козацтва, але що малоросійська народність брала участь в його заснуванню і вихованню, се краще ніж які небудь історичні пам'ятки показує нинішня мова донських козаків: наріччя середне між малоросійською і великоруською мовою. Відси козацтво охопило береги Волги, Терека, Яіка і пройшло до далекої Сибіри.

„До епохи самозванців козачина, здавалось, ладилась утворити окрему громаду в полудневих руських кряях і бажала тільки втікти з своєю незалежністю від північного монархізму; але вмішавшись до справ Москви на початку XVII в., вона ввійшла в нерозривний зв'язок з нею і вже не обмежилася тим, щоб засісти з своїми принципами в полудневих степах, а стреміла до того, щоб поширити ці принципи по всій землі Московської Держави¹⁾.

„З сього часу скрізь з'являються козаки... Нарід спочував удалим молодцям, хоч часто і терпів від них; найбільш поетичні великоруські пісні се ті, що оспівують їх подвиги; в народній уяві удалий добрий молодець лишивсь ідеалом сили і мужеської краси, як герой Греції, лицар Заходу і юнак Сербії. Слово „удалий молодець“ значило у нас героя, а тим часом змішалось з значінням розбійників.

„Так от в половині XVII в. козачина захопила більш як половину Руси, і народне незадоволення цивільним („гражданским“) порядком давало їй поживу і сили: в козачині воскресали старі напів-згаслі стихії вичевої вольниці: в ній старо-руський світ кінчив свою боротьбу з монархією. Тим часом як влада хотіла підтягти козаків під порядок і закон, ворожка козачина хотіла по всій Русі розлити супротивлення їй. Уже їй не досить було ховатися в степовій віддалі: вона хотіла поглинути весь руський нарід. Але сама в собі вона не була новим елементом життя, а запізненным, віддвілим; вона було сильна на стільки, щоб затримати руський нарід, на якийсь час збити його на стару дорогу; але безсильна і безмисельна на те, щоб проторити йому нову дорогу. В ній не було творчих елементів, не було й духових сил на те, щоб відшукати влучні способи акції²⁾. Вона не могла втворити нічого крім епохи Стеньки Разіна—крівавої, голосної, блискучої, що викликала жаж і сподівання, як свідчить сучасник, не тільки в Московській державі, але й по цілій Європі; але була безплідна як метеор, що так багато обіцює не обзнайомленому з таємницями пророчи, але ніколи не сповняє своїх обіцянок³⁾.

Але студія кінчилась таким значущим фіналом:

„За Царциним, в степовім селі жив, а може й тепер живе сто-десять літній старець, і глухий і сліпий, ледви рухається і тяжко з ним говорити: треба на укривати з цілого горла, але він заховав пам'ять і запалюється, як згадує старі часи. На власні очі він бачив Пугачова. Тоді де-хто думає, що Пугачов се Стенька Разін; „сто літ скінчилось, от він і вийшов з своєї гори“. Одначе старець тому не вірить, за те вірить цілком, що Стенька живий і прийде знову. „Стенька се мука світова, се кара божа. Він прийде, неодмінно прийде і стане до рук розбирати. Прийде-

1) В 1-м вид.: „по всей русской земль“.

2) В першій вид. замість останньої фрази: „Удѣльно-вѣчева вольница вострепенулась, размашито закольхала дѣбелыми мышцами; но умственная сторона ея существа давно уже подверглась старческому разложению“.

3) Вид. 1903. с. 408—412.

він, неодмінно прийде. Йому не можна не прийти. Перед судним днем прийде. Ой, тяжкі часи настануть. Не дай, Господи, всякій добрій хрещеній людині дожити до того часу, як прийде Стенька!“¹⁾

В пізнішій статті про початок російського монархізму переводиться така антитеза:

„В перед-татарській добі Русь тільки почуттям, а не міркуванням розуміла одність свого буття і не подумалася до якогось віча віч—сходив усіх земель, в разі федеративного зв'язку. Землі, як здається, тягли до з'єднання, а не до роздроблення. В землях підіймалися городи, що своїми територіями, коли не в сучаснім, то в будучности мали завдання відокремлення. Але принцип єднання не то що не вмирав, а розривавсь і укріплювався з поширенням православної віри, завдяки відсутности вотчинного права в князям правління“.

„В перед-татарський періоді не виробилося ніяких підстав для будучого монархізму Росії, а тим більше не було ніяких свідомих стремлень до нього. В удільно-вічевім устрою свого періоду не видно ніяких прикмет, які б неминуче вели до монархічного ладу. Русь ділилась все більш і більш, тільки духовної єдності не втратила, і тодішній громадський уклад скорше б міг привести до федерації земель, а не до єдиної монархічної держави. Швидка й різка зміна прийшла з татарським завоюванням“.

„Татарський напад стався несподівано. Неволя захопила свободолубну Русь раптом, ніхто не передчував і не передбачав цього удару. Вплив сеї події на пізніше життя Руси залежав не стільки від прикмет і характеру завоювників, скільки від способу самого завоювання. Хто б не був завоював Русь, для неї важно було, що вона була завойована“.

„Ті умови, в яких завоювники стали до завойованих, неминучо мусіли відразу спаралізувати вічове життя. Перше над Руссю не було одного пана—тепер у-перве з'явився він в особі грізного завоювника—хана. Русь, підбита його зброєю, стала його военною здобичею; всі Русини („руські“) від князя до холопа без виїмку стали його рабами. От у сім рабстві Русь знайшла свою одність, до котрої не подумалася в період свободи.“

„Період поневолення Руси під владою Монголів розбивається на дві половини: в першій—з давніших земель творяться князі володіння, ряд князів і государів, з старшим князем на чолі їх, всі в абсолютній залежності від найвищого государя, татарського хана, справжнього власника Руської Землі; в другій половині—збільшується влада старшого князя, а власть хана слабне, і нарешті старший князь заступає хана з усіми його прикметами найвищого государя і власника Руської Землі“.

„В першій половині Русь стала виявляти в собі подібности з феодальним ладом, чого давніше не було. Скоро після завоювання князі, які зацілили в різні, стали їздити до хана на поклоні, і хан давав їм їх князівства, в вотчину“...

Тут от і почалась велика зміна в руській історії. Давніш князь не міг вважати свого князівства „вотчиною“, себ-то власністю; політичний уклад Руси був такий, що і в голову йому не могли прийти такі побажання; він правив землею, як правитель: коли часом, користаючи з свого положення, він пускався на самоволю і насильство, то все таки се робив в ролі правителя землі, а не в ролі монарха (государя), не власника. Земля йому не належала, земля була сама собі государь, а князь—пан, котрому вона себе доручала і віддавала в заряд і управу. Коли князь довільно розпоряжався землею, він був в такий же ролі, в якій напр. може бути в монархічній державі, при слабкім монарху зручний міністр, що панує в державі абсолютно: він має силу, але він не монарх (государь). Тепер же земля перестала бути самостійною одиницею: місце її заступив князь, вона знизилась до значіння речі, яка комусь належить“.

„Таким чином, монархізм, зародившись під час татарського підбою, як неминучий наслідок завоювання країни і повернення у власність завоювника, спочатку містився в особі найвищого пана-завойовника, хана; для своєї вигоди завів на Руси феодальний лад з елементів, у ній знайдених і підданих певним відмінам; потім—з ослабленням Орди, від ханів перейшов до московських вел. князів, і поступово розширюючись, зміцнюючись і придуюючи і феодалізм і позначки старого життя—що хоч парализовані, все таки існували і своїми прикметами були противні духові монархії, дійшов за царя Івана Василевича найбільшого розвитку і такої сили, якої—сміємо думати—не доходив він ніде в християнських суспільностях“.²⁾

Сеї ефект Костомаров так характеризував у своїй цікавій оцінці Грозного:

„В заслугу цареві Іванові Василевичеві ставалось, що він поставив монархічний принцип; але буде далеко точніш, ширіш і справедливіш сказати, що він по-

1) Тамже, с. 505.

2) Начало единой державы, вид. 1905 р. с. 25, 41, 42, 43, 85.

ставив принцип деспотичного своєвільства і рабського безмісного страху і по-слуку. Його ідеал був власне в тім, щоб забганку самовласного пана поставити над усе—і загально прийнятих моральних понять, і всяких людських почувань, і навіть віри, котрої він сам тримався. І він осягнув се в московській Русі, коли замість старих князів і бояр коло нього піднялись нові слуги—рій піддих, боязких, безсердечних і безсовісних прислужників самоволі, жадних крови лицемірів, автоматів деспотизму: вони запопадливо вимітали з Русі все, що було в ній доброго; вони давали можливість швидко розростатись і розцвітати всякій мерзоті, яка в ній збиралась під впливом давніших обставин“.

„Цар Іван рубав голови, топив, палив огнем своїх близьких слуг: нарід не відказував, не виявляв жаху і невдоволення з огляду на множество екекуцій, часто відправлюваних всенародне. Чи з того не можна міркувати, що цар Іван чинив те, що було народом любе, б'ючи по аристократах, котрих народня громада не любила? Такий висновок допустити особливо легко по аналогії з богатьма історичними прикладами, коли тиранські вчинки володарів над значними особами приймалися народом з похваолою, але се було б помилкою з нашого боку. За Івана Васильевича було зовсім що инше. Народ мовчки і без протесту приймав злочинства в Новгороді, де загибали не самі тільки значні люди. Опричина бушевала над усіма“...

„Нарід без протесту дивився на все, що робив цар Іван Васильевич; жертви не противились; йому властиво не було з ким вести боротьби. Цар робив усе, що хотів, не в'язучись нічим—ні моральними переконаннями народу, ні вірою, ні людськими почуттями—влада самодержця в його особі була вища від усього; але вона властиво і без того вже була сильна. Цар—можна сказати—тільки зробив пробу, чи вона така сильна—і проба удалась. Все, що здавалося б, могло хотіти поставити межу самоволі, було знищене без боротьби, без спору“.¹⁾

За поміччю духовенства царська самоволя здобула в очах народу навіть певне посвячення:

„В початках XVII в. Московит, пояснюючи Полякові, чому Росіяни краще люблять свою неволю, ніж польську свободу, сказав: „Коли сам государ неправосудно зо мною поступить, в тім його воля; він як Бог, карає і милує“! Такий погляд так зміцнився в руській народі, що для нього зникла всяка можливість міркувань про необхідність монархії і про обов'язок послуку. Лишилось одинокое оправдання того і сього: так від Бога установлено“.

Але zarazом пропадав всякий моральний зв'язок з таким державним ладом, всяке почуття для нього і всякий обов'язок перед ним:

„Нищачи, за поміччю поважання до себе („уваженіє“—слово не підхоже, треба б: пасивности) народньої громади, всяку явну опозицію, абсолютизм („полновластіє“) не міг одначе побороти иншої опозиції—тайної, тупої, пасивної, індивідуальної. Ся опозиція полягала в тім, що руська людина, не відважуючись явно противитись владі або відкрито проявити непослух, не вагалась ухилитись від виконання того, що та вимагала, не проминала нагоди обманути й обдурити її, пожитись царським добром і взагалі робити на шкоду владі, коли з того виходила користь або полєкша для неї самої.“

„Така опозиція дуже закорінилася в руській народі від малого до великого. В нижчих верствах вона в величезних розмірах виявлялась в утечах, всяких ухиленнях від повинностей, хитаннях, мандруваннях, замовчуваннях приналежности, робленню фальшивих паспортів, фальшивої монети“...

„У вищих і служебних верствах ся опозиція виявляла себе в обкраданнях казни, хабарництва і кривосудств, в тій служебній і офіційальній неправді, що в серед. XVIII в. піддаала князеві Щербатову сі слова: „Нема вірности государеві, бо головне бажання всіх майже—обманювати государя, щоб від нього діставати чина і прибуточні нагороди. Нема любови до батьківщини, бо майже всі служать більш для своєї користі, ніж для користі батьківщини. І нема, нарешті, і твердого духу, щоб не то що перед монархом правду сказати, а навіть і спротивитись беззаконному і шкідливому намірові сильної людини (временщика)“. І се було зовсім натуральне і неминуче. Чим менше людина має права, потреби і мотивів звертати свою гадку і почуття до громадських умов, серед котрих живе, тим більш дурається їх, загузає в своїх власних дрібних інтересах і стає повним егоїстом“.²⁾

Не продовжуватиму виписок. Наведеного вище з писань 1850—1870-х рр., думаю, вистане зовсім, щоб довести ясно, наскільки Костомаров, не вважаючи на натиски офіційальному режиму, державної культури і казьонної науки, що часом збивали його на утерті стежки і шаб-

1) Личность царя Івана Васильевича Грозного, тамже, с. 412, 447, 448.

2) Начало единой державы, с. 90—91.

лонні історичні формули¹⁾, в головнім вірно служив провідним ідеям, ви-
ложеним в його молодечім творі, і ділу свєго життя—поборюванню цар-
ського автократизму, панської класовости і московського гнету над Укра-
їною. Ухилиючись, після одержаної науки, від явних конфліктів, не жа-
люючи запевнень в своїм аполітизмі, він і свідомо, і стихійно, ведучись
глибокою внутрішньою відразою до всього того, що ввижалось йому як
збочіння від нормального, здорового, прирощеного „слов'янського“ со-
ціального ладу, всяко дискредитував сучасний монархічний і класовий
устрій, вказував на його глибоке розходження з народніми інтересами і
народніми змаганнями, і тим самим ясно доводив його безвиглядність,
його засудження на загибель.

Позбавлений можливостей політичного борця, агітатора, пропаган-
диста, Костомаров вів свою роботу головню під плащем історика-артиста,
відкликаючись більш до емоціональної, ніж інтелектуальної сторони своїх
слухачів і читачів. З сього боку належить оцінювати його історичне діло.
Даремно шукали б ми під його історичними працями твердої соціоло-
логічної бази; історичний аналіз, методологічне оброблення джерел і кон-
струкція фактів теж не його діло; не знайдемо у нього й ясної кон-
струкції соціально-історичного процесу. Він весь в малюнку, з котрим
звертається до уяви і почуття свого читача, і слухача—доки ще його мав.
І те глибоке спочуття, з яким він малював „народне життя“, що не вкла-
далось на прокрустовім ложі російської державности, входило з нею в
вічні конфлікти і підпадало від часу до часу тим жажливим катуванням,
що сплямили кривавими плямами картки російської історії,—без формул, без
схем і теоретичних висновків безпосередне передавалось його читачам
і слухачам і поривало їх за собою.

В своїй автобіографії, писаній під час хвороби 1870-х рр. Косто-
маров так характеризує провідні ідеї свого університетського курсу, що
мав такий небувалый успіх і популярність серед молоді і громадянства:

„Виступаючи на кафедрі, я мав гадку в своїх лекціях висунути наперед на-
родне життя в усіх його розгалуженнях. Довгі заняття історією розвинули в мені
такі погляди. Я бачив, що держава були більш випадковим наслідком завоювань,
а ніж необхідним вислідом географічних та етнографічних особливостей народного
життя. Через те майже завжди держава складалась не з одної народности; силь-
ніша гнітила слабших, бажала підбити, або й асимілювати їх, вважала своїм право
влади,—освячене давністю; дозволяла собі насильства, а всякі силкування, самозахо-
вання з боку їх (слабших) вважала злочином. Одначе життя розвивалось своєю до-
рогою далі, і держава зіставалась тільки зовнішньою формою об'єднуючої поліційної
власти. (Цдуть аналогії з античною Грецією). І руська історія являла теж, хоч і з своє-
рідними особливостями. Руська держава складалась з частей, що раніш жили своїм
власним, незалежним життям, і після того життя частей проявляли себе відмінними
змаганнями в спільнім державнім устрою. Знайти і скопити ці особливості народ-
нього життя частей Руської держави було завданням моїх занять історією“.²⁾

Таке критичне, навіть скептичне становище супроти держави різко
відбивало тоді від того апотеозу державности, що панувало в російській
історіографії. Тому—викликало особливу увагу серед університетської мо-
лоді і громадянства і здобувало особливу популярність Костомарову кожний
раз, як він входив в якісь конфлікти з сею історіографією, з її утертими,
канонізованими поглядами (що у Костомарова стрічалось дуже часто—
такий сильний дух опозиції проти сеї державницької, офіційної історіо-
графії сидів в нім!).

Провідна ж ідея його наукової і громадської ідеології, котру можна різко
схарактеризувати в формулі—„З народом против держави“—робила його
дійсно провідником, учителем, ідеологом революційного народництва, що
підіймалось тоді зарівно серед українського і великоруського громадянства.

1) Дещо про се в моїй ранішій статті про нього.

2) Автобіографія в вид. „Задруги“ с. 263—4.

З таким—революційним в основі своїй—напрямом літературної, наукової праці Костомарова не дуже мирилася його опортуністична практика, котру він узяв на себе, стараючись „помирити з українством правительство“, як се він сам формулував.

Ся тактика Костомарова мала мало успіху, бо його примиренництву не вірили ні урядові, ні радикальні круги,—тому що воно явно рідкоділося з основними, провідними ідеями його історично-літературної праці. Собі він не ворожив з того ніяких персональних вигід — елементів особистої кар'єри безумовно в тім опортунізмі не було. Він хотів добитись від уряду більш прихильного трактування українства. Але сього не осягав, а тільки вносив в свою науково-політичну діяльність сторонню, різко скажу—фальшиву ноту, і кінець кінцем викликав сильне невдоволення українського громадянства, коли звернувся против своїх однодумців-Українців з різкою і нетактичною критикою во ім'я того опортуністичного курсу.

Такими ж фальшивими кроками були загонисти, не раз теж мало тактовні, виступи його против Поляків і Євреїв, почасти подиктовані деякими націоналістичними елементами української традиції, а почасти можливо також підогрівані тою ж опортуністичною тактикою — помирення українства з урядовими кругами. Але, як я вже вказав, сі сторони його діяльності не мали ніякого впливу супроти основного, радикального і в ґрунті речі революційного напрямку її, й крізь пальці пускались поступовим українським і великоруським громадянством. І нам теж, минаючи сі слабші сторони, належить пам'ятати і шукати в Костомарові того, що становило дійсний зміст його життя і діяльності—щоб ставить його в ряду безпосередніх батьків і творців революції української і російської. Його проповідь ненависти до царизму і старої російської державности, до поневолення народу, як маси, і народностей, як націй,—торувала дорогу революції, і в довершеном розвалі старої феодальної, централізованої самодержавної Росії, безсумнівно, знайшли виразі його ідеали історика і громадянина. Завданням нездійсненим зостається друга половина його програми—організація широкої слов'янської федерації, такої, як він собі її уявляв.

Отже сорокова річниця смерти Костомарова нагадує нам наш, як я висловився—несплатений довг перед одним з попередників і творців того великого перелому, котрий ми переживаємо. Десятиліття, що ще ділить нас від піввікового юбілею його смерти, повинно, бути використане для пильнішого вивчення і популяризації діла сього великого кирило-методіївця.

Розуміється, не утворення легенди, не вироблення іконного ліку мусить бути завданням, а вірне, історичне пізнання дійсної, живої, реальної одиниці, що відбила в собі свою епоху і вплинула на її розвій. Ми не іконописці, а історики. Ставимо не іконостас, а галерею типових представників нашого громадського руху, в плоті і крові, в сильних і слабих формах їх діяльності.

Тому і в матеріялі, що ми публікуємо в сій книжці, вважаючи її задатком більших, богатших і всесторонніших публікацій, присвячених Костомарову, ми не ретушуємо і не ховаємо нічого, що може дати реальні, конкретні риси його індивідуальности, хоч би вони освітлювали не сильні, а слабші сторони її. Ми не пропускаємо несмачних виразів про Євреїв, допущених ним в листах до Сементовського; не відкидаємо споминів Менчиця, що з особливою приємністю спиняються на консервативних рисах в інтелектуальнім укладі покійника,—і под.

Се було, і закривати його нема чого.

Тим більш, що воно тільки сильніш і різче випрощує, як в кожній світло-тіні, ті могутні і високоцінні прикмети, що жили в цій незмірно цікавій, многогранній натурі, вічно пам'ятній в історії нашого життя.

Перша дисертація Костомарова.

(Нові матеріали про спалення його дисертації в 1842 р.).

Ранні роки наукової діяльності М. І. Костомарова не раз уже освітлювалися в друку ¹⁾; зокрема було вже освітлене питання про спалення дисертації Костомарова, — „О причинахъ и характеръ Унии въ Западной Россіи“. Йому була присвячена стаття М. І. Сухомлінова ²⁾, стаття стара, але написана також на основі перводжерел. Одначе за ті півстоліття, що проминули з часу надрукування цієї статті, в друку з'явилося чимало нового матеріалу про цей факт наукової діяльності М. І. Костомарова; та й архівні матеріали не вповні використав М. І. Сухомлінов. Ці всі обставини дозволяють нам знову спинити увагу читача на такому цікавому епізоді з біографії відомого вченого.

30 жовтня 1840 року, молодий „кандидатъ 1-го Отдѣленія Философскаго факультета Николай Ивановъ сынъ Костомаровъ“ звернувся до Ради Харківського Університету з звичайним проханням: „Желая подвергнуться испытанію на степень магистра Историческихъ Наукъ, прошу покорнѣйше Совѣтъ Университета учинить о допущеніи меня къ оному испытанію распоряженіе“ ³⁾.

Папери процитованого „дѣла“ не дають відповіді на те, як ішли магістерські іспити молодого кандидата. М. І. Сухомлінов у згаданій статті наводить список запитань — про що саме питали М. І. Костомарова під час іспитів. Сам же Костомаров згадував потім: „проректор Лунін іспитував мене з всесвітньої історії дуже строго; іспит тривав дві години без чверти; я склав іспита щасливо. Потім Артемовський-Гулак питав мене з російської історії до тої міри поверхово, що я міг би, — не прочитавши ні одної книги відповідати на його запитання“. Це було 24 листопаду 1840 року. „Через десять день покликано мене знову на іспити з додаткових дисциплін: політичної економії та статистики. З обох цих дисциплін я відповідав задовольняюче. За цим іспитом був письмовий іспит; мені сказано написати під час засідання ради в університетській залі дві розправи на призначені теми, — одну — з всесвітньої, а другу — з російської історії ⁴⁾... Мої письмові праці було визнано за задовольняючі й мені дозво-

¹⁾ Див. статті *О. С. Грушевської*: „Изъ Харьковскихъ лѣтъ Костомарова“ (Журн. Мин. Нар. Просв. 1908, квітень), „Ранніе этнографическіе работы Н. И. Костомарова“ (Изв. Отд. русск. яз. и слов. 1911, кн. 1); и *Ольга Багалій*: „Отношеніе Н. И. Костомарова къ г. Харькову и харьковскому университету“ (Русск. Стар. 1914, грудень). Зазначені автори з числа найближчих перводжерел використали матеріал „Автобіографіи Н. И. Костомарова“ (Нове видання „под редакцією В. Котельникова“, М 1922).

²⁾ „Уничтоженіе дисертаціи Н. И. Костомарова въ 1842 году“ (Древняя и Новая Россія, 1877, № 1).

³⁾ Дѣло Совѣта имп. Харьк. Ун-та, 1840 г. № 323, „Объ испытаніи Николая Костомарова на степень Магистра“. Нижче ми користуємося цим „Дѣломъ“ в знімках, які зробили в 1917 — 1918 роках. Користаємо з цього випадку, щоб сердечно подякувати Е. М. Иванову за його завше уважне відношення до наших занять в Архіві Харківського університету.

⁴⁾ А. А. Корсун зазначає для письмового іспиту: 4 грудня 1840 року („Н. И. Костомаровъ“ — Русск. Архивъ, 1890, № 10, стор. 207).

лено писати й представити дисертацію на тему, яку я мав вибирати сам“¹⁾.

В тій же своїй автобіографії Костомаров оповідає, що написав він свою дисертацію про значіння унії в історії Західньої Руси на протязі зими 1840—1841рр. і на весні 1841 року подав готову дисертацію до факультету. Як зазначає О. С. Грушевський, на вибір теми вплинули загальні історичні інтереси Костомарова в цю добу. Найбільш цікавили тоді його не спогади минулої могутности та слави, а відгомін часу піднесення народніх мас за свою віру, батьківщину та національність і по-статі одиноких виразників народнього протесту та гніву за доби гніту та напруженої тиші перед бурєю, яку так часто в короткозорому засліпленню вважали за повне заспокоєння. Повстання гайдамаків та народній рух за часів Хмельницького, факти гніту й могутній вибух народнього запалу,—от теми літературних спроб Костомарова²⁾. І унія цікавить Костомарова лише остільки, оскільки „вона зробилася політичним завданням, коли в таборах козацьких ватажків вирішено було відділити Західню Русь від Польщі, а в московському кабінеті—з'єднати її з Московською“. Тут головний інтерес цієї доби для дослідника, хоч, певна річ, для ясного розуміння її не можна не звернути уваги і на попередні часи, коли вона—та унія—„виникла з честолюбних замислів єпископів“.

Як оповідає сам Костомаров, дисертація перейшла через факультет не без де-яких завад: „її визнали за негідну Артемовський-Гулак і професор Протопопов. Перший з них вважав, що вже самий заголовок її, як близький до сучасних подій, не може бути предметом наукової дисертації; али коли більшість членів затвердила її, то її було визнано і я почав її друкувати“³⁾.

Нарешті 2 березня 1842 року декан 1-го відділу філософічного факультету, А. О. Валицький звернувся до Ради університету з проханням „назначить число и часъ для публичнаго... защищенія, а ровно и оппонентовъ“. В „дѣлѣ“ зберігся рапорт Валицького, а на ньому олівцем написано: „Оппоненты: Лунинь, Росковскій и Г. Якимовъ. Назначить это защищеніе 27 въ 11 утра“.

Далі знову дамо слово самому Костомарову: „...Наступив день обіорони моєї дисертації. На передодні цього дня з'явилось оголошення на університетських мурах, де говорилось, що через непередбачені обставини „защищеніе“ дисертації Костомарова відкладається на невизначений час. Декан факультету на моє запитання про це сказав мені, ніби то Інокентій⁴⁾ написав якийсь папірець до помішника попечителя, в якому пропонує відкласти мою оборону до того часу, поки він злистується з міністром... Я звернувся до Інокентія. Архієрей сказав мені, що він нічого не має проти мене в цензурному відношенню, а тільки готується змагатися зі мною науково. Я бачив у словах архієрея, що він не каже всього. Тим часом проминуло вже більш, як місяць. Мене повідомили, що міністр народньої освіти, яким був тоді Сергій Семенович Уваров, прислав розгляд моєї дисертації, що написав професор Устряков, й разом з тим наказав знищити всі примірники, що було надруковано, а мені дозволити писати иншу дисертацію“⁵⁾.

1) Автобіографія Н. И. Костомарова. Под редакцией В. Котельникова. М. 1922, стор. 155. Ми далі всюди користуємося цим текстом спогадів Костомарова (замість тексту „Литературнаго Наслѣдія“ СПб. 1890), бо тут знову вставлено численні цензурні купюри та пропуски.

2) Журн. Мин. Нар. Просв., 1908, № 4, отд. II, стор. 277.

3) Автобіографія, стор. 158.

4) Харківський архієрей.

5) Автобіографія. стор. 162—163.

От-же Костомаров зовсім виразно зазначає, що [це Інокентій спричинився до знищення його дисертації¹⁾]. Навпаки М. І. Сухомлінов, який спеціально студював це питання, гадає, що „Інокентій не тільки не палив дисертації Костомарова, але й не писав про неї до вищого начальства в Петербург. Ні в архіві св. синоду, ні в справах канцелярії обер-прокурора св. синоду, ні в архіві міністерства народньої освіти нема ніяких слідів листування Інокентія з цього приводу“²⁾.

З свого боку Н. І. Сухомлінов гадає, що почав цю справу помішник попечителя харківської учебної округи Н. А. Цертелев, а остаточно вирішив її голова міністерства народньої освіти (С. С. Уваров). Визначну ролю відіграв тут і професор російської історії в петербурзькому університеті та академик Н. Г. Устрялов. Сюди ж можна приєднати і поголоску про те, що спрчинився до спалення дисертації один із харківських професорів, який післав доноса міністрові на Костомарова³⁾.

Пізніші факти та дані дозволяють точніше з'ясувати й деталізувати загальну картину. Перш над усе, факт участі у всій цій справі Інокентія виявляється безсумнівним: до нас дійшов лист його до „петербурзького друга“, в якому він оповідає про цю подію⁴⁾.

В листі цьому цікаве зазначення факту участі — хоч і неофіційної — Інокентія в забороні дисертації: він це робив, так би мовити, приватно, висловлюючи свої побоювання „главамъ здѣшняго университета“, себ-то насамперед, певна річ, ректорові П. П. Артемовському-Гулаку, який був близький до духовних кол і з окрема до Інокентія.

Документи університетського архіву цілком упевнюють нас, що перші офіційні кроки була зробила якраз адміністрація університету. Постанову університетської ради про призначення дня оборони дисертації було ухвалено 13-го березня, а 16-го березня ректор звертається до харківського губерського правління з цим „отношеніємъ“: „По нѣкоторымъ обстоятельствамъ публичное защищеніе диссертації Кандидатомъ Костомаровымъ для получения Магистерской степени должно быть приостановлено⁵⁾, а потому имѣю честь покорнѣйше просить Харьковское Губернское Правленіе сдѣлать распоряженіе о не припечатаніи⁶⁾ въ Губернскихъ вѣдо-

1) Ibid., стор. 163—164.

2) Древняя и Новая Россія, 1877, № 1, стор. 52.

3) Автобіографія стор. 163.

4) „А въ здѣшнемъ университетѣ вышло небольшое приключеніе. Вскорѣ по пріѣздѣ моемъ, одинъ кандидатъ вздумалъ держать экзаменъ на степень магистра по разсужденію объ уни. Такой предметъ, который теперь имѣетъ значеніе не одно историческое, а и государственное, обратилъ, вслѣдствіе сего, особенное вниманіе на это разсужденіе. Я, къ удивленію, нашель, что оно писано очень въ нехорошемъ, почти не въ русскомъ духѣ, такъ что скорѣе можетъ быть выставлено въ любомъ журналѣ иностранномъ, какъ доказательство, что и изъ русскихъ есть люди, кои смотрять на унию непорусски. Это заставило меня сказать свое опасеніе главамъ здѣшняго университета, и они, вполнѣ раздѣляя его, рѣшились, приостановивши диспутанта, послать это разсужденіе къ вамъ, на просмотръ предарительный. Мѣра весьма благоразумная. Вамъ виднѣ дѣла подобнаго рода, и вашъ приговоръ положитъ конецъ недоумѣніямъ. Только во всякомъ случаѣ, множество дерзкихъ выраженій на счетъ восточной церкви и ся патріарховъ, кажется, не должны быть пропущены, ибо они, кромѣ того, что антиполитическія, противны исторіи, и публичное защищеніе ихъ можетъ произвестъ соблазнъ. Между тѣмъ, очень жаль было бы, если бы изъ всего разсужденія выведено было что либо въ предосужденіе автора его. Это просто недоразумѣніе молодого человѣка, который своими дарованіями и усердіемъ къ дѣлу подаетъ о себѣ хорошія надежды, и онъ готовъ былъ самъ исправитъ все, что можно, токмо университетская цензура затруднилась возвратити назадъ дѣло, будучи сама связана какими-то законами. Для скорѣйшого соображенія вашего по сему дѣлу, я счель за безпозлезное приложити при семъ и самое разсужденіе“ (Русск. Стар. 1878, № 11, ст. 387—388). Лист датовано 30 березня 1842 р.

5) Спочатку було: „не можетъ быть 27-го сего марта“.

6) Спочатку було: „о приостановленіи припечатанія“.

мостяхъ, впродъ до особаго отношенія о семъ, объявленія по этому предмету, препровожденнаго при отношеніи Совѣта Университета от 13-го сего марта за № 349-мъ“¹⁾).

От-же Костомаров помиляється, гадаючи, що вирішено було не допустити оборони дисертації лише на передодні самого дня оборони, себ-то 23 березня: вже самі дати красномовно говорять самі за себе. Щож до участі в цій справі князя Н. А. Цертелєва, то в „ділі“ є його „отношеніє“ від 1 квітня 1842 р. (себ-то написане тиждень пізніше призначеного дня оборони дисертації); його написав сам князь власноручно. Ми наводимо його тут:

Господину Ректору
Императорскаго Харьковскаго Университета.

По нѣкоторымъ обстоятельствамъ, покорнѣйше прошу васъ, Милостивый Государь, остановиться публичнымъ защищеніемъ дисертації Кандидата Костомарова, впродъ до особеннаго моего посему предмету распоряженія.

Помощникъ Попечителя Князь *Цертелєв*.

Тут нашу увагу звертає не тільки та обставина, що папірець цей написано *post factum*, але й те, що в ньому зовсім не наведено ніяких мотивів („по нѣкоторымъ обстоятельствамъ“). Це зовсім дословно збігається з тим, що ми читали вище в „отношеніи“ університету до губернського правління.

Дальші перипетії цього епізоду в загальних рисах відомі вже в друку з вище згаданої статті М. І. Сухомлінова: дисертацію Костомарова було післано до Петербургу, там було передано на розгляд академікови Н. Г. Устрялову, і потім його міркування з приводу неї було переслано до Харкова. 16 травня 1842 року князь Н. А. Цертелєв писав до Ради університету: „Представленный ко мнѣ, при донесеніи Совѣта Харьковскаго Университета отъ 14 минувшего марта, экземпляръ дисертації, написанной кандидатомъ здѣшняго Университета Костомаровымъ для получения степени Магистра Историческихъ Наукъ, по причинѣ вступленыхъ въ ней несообразностей, я препровождалъ на разсмотрѣніе Министрства Народнаго Просвѣщенія.—Нынѣ Г. Министръ Народнаго Просвѣщенія предложеніемъ отъ 24 минувшего Апрѣля за № 3931, увѣдомилъ меня, что, разсмотрѣвъ внимательно дисертацію Костомарова, онъ нашель: 1, что самый предметъ означенной дисертації, какъ по современности событій, относящихся къ уничтоженію у насъ Уніи, такъ по многосложности и запутанности возникающихъ изъ учрежденія и распространенія ея вопросовъ, прикосновенныхъ къ состоянію Православной Церкви и Духовенству нашему, не подлежалъ одобренію, и 2, что многіе мѣста дисертації по неосновательности своей и недостатку яснаго критическаго взгляда, на происшествія, изложенныя притомъ не всегда согласны съ историческою истиною, отнюдь не должны были пропущены къ печатанію.—Въ слѣдствіе чего, Его Высокопревосходительство поручилъ мнѣ, членамъ 1-го Отдѣленія Философскаго Факультета, признавшимъ дисертацію Костомарова удовлетворительною и одобривши къ напечатанію, поставить на видъ несообразность такового съ ихъ стороны распоряженія, съ подтвержденіемъ быть впродъ въ подобныхъ случаяхъ осмотрительнѣе, самую же дисертацію, по приказаніи сочинителю испросить обратно розданные имъ преподавателямъ Университета и нѣ-

¹⁾ „Дѣло Совѣта“ 1840, № 323, л. 9.

которымъ своимъ знакомымъ экземпляры, истребить, съ предоставленіемъ ему написать на степень Магистра новую диссертацію и защищать ее публично на основаніи существующихъ правилъ. Увѣдомляя о семъ Совѣтъ Харьковскаго Университета для надлежащаго со стороны оного исполненія, я покорно прошу о послѣдующемъ не оставити и донести мнѣ¹⁾.

Слѣдующій документъ якразъ звязаний з наказомъ міністра—зничити книгу Костомарова. Це рапортъ молодого вченого, де ми читаємо:

Въ Совѣтъ Императорскаго Харьковскаго Университета.

Отъ Кандидата Николая Костомарова.

Рапортъ.

Вслѣдствіе предписанія Совѣта Императорскаго Харьковскаго Университета: испросить обратно розданные мною экземпляры сочиненія о причинахъ и характерѣ Уніи въ Западной Россіи, написаннаго мною съ цѣлію получения степени Магистра, имѣю честь донести:

I. Означенное сочиненіе напечатано въ числѣ ста экземпляровъ, изъ числа которыхъ шестьдесятъ пять переданы были черезъ посредство Г. Управляющаго типографіею въ Совѣтъ, а изъ остальныхъ тридцати пяти раздано мною лично Г.г. нѣкоторымъ преподавателямъ и частнымъ моимъ знакомымъ шестнадцать экземпляровъ.

II. Исполняя предписаніе начальства, я обращался къ Г.г. преподавателямъ Университета съ просьбою о возвращеніи розданныхъ имъ, какъ отъ Совѣта, такъ и отъ меня лично, экземпляровъ моего сочиненія и получилъ таковыя: отъ Г. Ректора и Профессора Артемовскаго-Гулака два экземпляра, отъ Г.г. Профессоровъ: Лунина, Якимова, Куницына, Вишнеvsкаго, Бутковскаго, Нарановича, Сокольскаго, Росновскаго, Петровскаго, Адъюнкта Метлинскаго, по одному экземпляру, всего одиннадцать экземпляровъ, изъ которыхъ семь получены ими отъ Совѣта, а четыре отъ меня лично. Всѣ сии экземпляры имѣю честь представить въ Совѣтъ Императорскаго Харьковскаго Университета. Кромѣ сего, нѣкоторые Г.г. Преподаватели, какъ на примѣръ: Адъюнктъ Полюмбецкій и Протоіерей Іоаннъ Зиминъ приняли сами на себя трудъ доставить экземпляры въ Совѣтъ.

III. За тѣмъ, многіе изъ Г.г. преподавателей отозвались, что экземпляры означеннаго сочиненія у нихъ затерялись, истреблены, или вовсе не были имъ доставлены, какъ то: Г.г. Профессора: Протопоповъ, Степановъ, Мицкевичъ, Гордѣенко, Павловскій, Лапшинъ, Соколовъ, Калениченко, Струве, Адъюнкты Сливицкій и Линкъ и лекторъ Метелеркампъ. Отъ другихъ же Г.г. Преподавателей я не могъ получить ни экземпляровъ, ни какого либо свѣдѣнія по сему предмету, по причинѣ непрерывнаго отсутствія ихъ, болѣзни, озабоченности дѣлами и тому подобныхъ обстоятельствъ, воспрещавшихъ мнѣ объясниться съ ними лично. При чемъ представляю на благоразсмотрѣніе Совѣта еще и то обстоятельство, что мнѣ рѣшительно неизвѣстно, кому розданы были шестьдесятъ пять экземпляровъ моего сочиненія, взятыхъ у меня черезъ посредство Г. Управляющаго типографіею, почему я нахожусь въ совершенной невозможности собрать ихъ.

IV. Что же касается до тридцати пяти экземпляровъ, оставшихся у меня и розданныхъ мною шестнадцати, за исключеніемъ вышеупомянутыхъ четырехъ экземпляровъ, представленныхъ мною Г.г. Профессорамъ,

¹⁾ Дѣло Совѣта, 1840, № 323, л.л. 14—15 Див. статью М. І. Сухомлінова, стор. 54, де надруковано також повний відзив Устрялова, який знаходиться в копії в „Дѣлѣ“, л.л. 19—22.

я могъ собрать только три екземпляра, которые также имѣю честь представить. Остальные же девять екземпляровъ были мною доставлены такимъ лицамъ, которыхъ я не нашель въ городѣ, и потому прошу всепокорнѣйше Совѣтъ Императорскаго Харьковскаго Университета дозволить мнѣ представлять ихъ для уничтоженія, по мѣрѣ того какъ я буду имѣть возможность ихъ испросить обратно.

У. Кромѣ взятыхъ у меня черезъ посредство Г. Управляющаго типографіею въ Совѣтъ шестидесяти пяти екземпляровъ и разданныхъ мною шестнадцать, оставалось у меня девятнадцать екземпляровъ, изъ которыхъ тринадцать были мною истреблены, какъ совершенно лишніе, а остальные шесть имѣю честь представить для уничтоженія.

Наконецъ, находясь рѣшительно въ невозможности собрать тѣ екземпляры, которые были розданы Г.г. Преподавателямъ отъ Совѣта, ибо мнѣ вовсе неизвѣстно даже, кому именно оные екземпляры были доставлены, и по скольку ихъ Г.г. Преподаватели получили, прошу всепокорнѣйше Совѣтъ Императорскаго Харьковскаго Университета поступить относительно возвращенія оныхъ, по своему благоусмотрѣнію.

10-го Іюля 1842 г.
Харьковъ.

Кандидатъ *Николай Костомаровъ*.

Резолюція Ради була така: „дозволить ему представлять екземпляры диссертации своей, розданные имъ разнымъ лицамъ, по мѣрѣ полученія оныхъ,—насколько можно въ непродолжительномъ времени.“

На цьому, власне кажучи, й кінчається історія першої дисертації М. І. Костомарова. Як бачить читач, загально розповсюджена думка про зпалення дисертації, яка викликала в уяві урочисті та грандіозні образи середньовіччя та інквізиції,—на ділі виявляється не така страшна. В дійсності було спалено два-три десятки примірників всього¹⁾. Решта ж розійшлася по людях і назад—ні до правління Університету, ні до автора—не повернулася.

А в тім про них згадали були ще раз, півтора роки пізніше: в „ділі“ збереглося „отношеніє“ канцелярії харківського університету до Костомарова від 7-го грудня 1843 р. Наводимо його зміст:

„Совѣтъ Университета предписывалъ Вамъ отъ 2-го іюня 1842 года за № 175 представить розданные Вами преподавателямъ У-та и другимъ Вашимъ знакомымъ екземпляры диссертации Вашей „О причинахъ и характерѣ Уніи въ Западной Россіи“ для уничтоженія.

Не получая до сего времени отъ Васъ всѣхъ екземпляровъ означенной диссертации, Канцелярія Совѣта по порученію Г. Ректора У-та покорнѣйше просить доставить оные непременно къ завтрешнему засѣданію Совѣта, т. е. 18 декабря, для извѣстной Вамъ цѣли“²⁾.

М. І. Костомаров відповів таким „рапортом“, який є, власне кажучи, звичайнісінькою формальною „отпискою“: „Имѣю честь,—писав він,—донести на требованіє Совѣта Императорскаго Харьковскаго Университета о доставленіи екземпляровъ сочиненія „О причинахъ и характерѣ Уніи въ Западной Россіи“, уничтоженнаго по распоряженію Г. Министра Народнаго Просвѣщенія, что кромѣ екземпляровъ, возвращенныхъ уже Совѣту въ прошедшемъ 1842 году, въ іюнѣ мѣсяцѣ, всѣ, оставшіеся у

1) Порівн.: „Большая часть профессоровъ, къ которымъ я ѣздилъ, отговорились немѣнимъ у себя екземпляровъ подъ разными предлогами и вмѣсто ста екземпляровъ, которые были розданы, мнѣ удалось возвратитъ въ правленію менѣ двадцати. Всѣ возвращенные были преданы огню“. (Автобіографія М. І. Костомарова, ст. 163).

2) „Дѣло Совѣта“, 1840, № 323, л. 27—27 об.

меня, екземпляры, были переданы мною, еще до рѣшенія дѣла Г. Министромъ, покойному статскому совѣтнику Василю Назарьевичу Каразину для доставленія разнымъ ученымъ, лицамъ. По случаю кончины Г. Каразина, я не имель возможности отыскать вышеупомянутыхъ экземпляровъ и представить ихъ въ Совѣтъ Императорскаго Харьковского Университета, потому что мнѣ вовсе не извѣстно, кому Г. Каразинъ передалъ ихъ“¹⁾.

Рада про цей рапорт повідомила Цертелева; той написав до Ради „отношеніе“ („отъ 12 генваря“ 1844 р.), в якому згадував усю цю справу. Там він зазначав, що „по причинамъ, изложеннымъ въ представленіи Совѣта Университета“²⁾... Г. Попечитель Харьковскаго Учебнаго Округа изъясвилъ согласіе на прекращеніе дѣла, относительно недоставленнихъ Кандидатомъ здѣшняго Университета Костомаровымъ 35 экземпляровъ диссертаціи своей....., неодобренной Г. Министромъ Народнаго Просвѣщенія“³⁾.

Дисертація Костомарова уважається за один з найбільших бібліографічних раритетів. Як пише Д. І. Багалій, для Костомаровської виставки, що була у Воронежі в березні 1911 року, „несмотря на всѣ поиски, не удалось... добыть сожженной первой диссертаціи Н. И. объ униі“⁴⁾. Наприкінці зазначаємо, що Харківська Центральна Научно-Учебна (бувша фундаментальна університетська) бібліотека має цю дисертацію. Приміром цей сожжений ими в бібліотеки в початку 900-их років разом із книжками акад. М. І. Сухомлінова. Цю дисертацію він використав у своїй вище згаданій статті й це позбавляє нас від потреби давати тут її бібліографічний опис.

1) Ibid., л.л. 28—28 об.

2) „Представленіе“ університетської Ради дословно повторює аргументацію Костомарова в його „рапорті“. Є тільки один цікавий додаток: „При семъ Г. Ректоръ Университета и Деканы Факультетовъ отозвались, что 65 экземпляровъ диссертаціи Костомарова изъ ста сожжены ими въ словолитной 11 Іюня 1842 года“. Але історик має право не зовсім вірити точності цього числа: гадається нам, що воно було значно менше. Треба лише уважно перерешити вище наведений „рапорт“ Костомарова з 10 червня.

3) „Дѣло Совѣта“, 1840, № 323, л. 32.

4) Д. И. Багалій.—Костомаровскіе дни въ гор. Воронежѣ (27—29 Марта 1911 года). Харьков. 1911, стор. 8.

Костомаров у Рівному.

В Харкові в другій половині 30-х років ясно намітилися інтереси Костомарова. Випадковий епізод у самому початку його життєвої стежки, коли після закінчення університету, він записався в Кінбурзький драгунський полк юнкером, тільки підкреслив те, в який бік було направлено ці інтереси. Сам Костомаров поясняв цей епізод бажанням пізнати нових людей та нове товариство. Але він використав своє перебування в драгунах в повітовому місті Острогожську лише для наукових студій. Товариство оказалось надто вбогим, а місцевий архів повітового суду зберіг в собі старовинні матеріали до історії козацького полку, від часів заснування самого міста. І от замість військової муштри Костомаров пропадає цілими днями в архіві. Він захопився роботою над архівними матеріалами; це була його перша спроба самостійного студювання історичних джерел і перша школа читання старовинних паперів¹⁾.

Наслідком цих студій були—вихід з військової служби та перша наукова праця „Описаніє Острогожского Слободского полка“, до якого прикладено було багацько копій з найважливіших документів²⁾.

Таким чином перший науковий інтерес Костомарова був зв'язаний з Слобожанщиною. Він збирався далі перебрати архіви інших слобідських полків і на підставі їх скласти історію цілої Слобідської України, але план цей лишився не здійснений. Інтереси Костомарова до історії Слобожанщини перебиваються новими інтересами до історії Правобережної України.

Та тема, яку він вибирає для своєї магістерської дисертації вже показує ухил інтересів Костомарова в цей бік. То була дисертація про значіння унії в західньому краї. Костомаров подав її для захисту весною 1841 року, але її було знищено через негативну оцінку єпископа Інокентія³⁾. Крім дисертації й кілька окремих статей торкаються теж історії правобережної України.

Так в „Молодику“ Бецького за 1844 рік ми знаходимо перші спроби історичних праць Костомарова з цього роду⁴⁾.

Навіть чисто літературні твори Костомарова цього часу беруть своїми темами історичні події Правобережної України⁵⁾. Нарешті історичні інтереси молодого вченого зосередилися на добі Хмельницького.

¹⁾ Автобіографія М. И. Костомарова. Задруга 1922. стор. 147.

²⁾ В своїй автобіографії Костомаров говорить, що рукопис цієї праці, разом з усіма документами взято було в нього при арешті в 1847 р. і повернуто не було. В справі Костомарова III Відділу зовсім не згадується про цей рукопис. Але цілком можливо, що деякі матеріали непотрібні для слідства не було переслано до III відділу, і вони десь загинули в генерал-губернаторській канцелярії.

³⁾ Про це в попередній статті, проф. Айзенштока.

⁴⁾ 1. „Первая войны малороссійскихъ козаковъ съ Поляками“. Молодик за 1844 р. Харків 1843., вип. 3, стор. 46—70; 2. „Русско-польскіе вельможи. Статья первая. Князья Острожскіе. Там же вип. 3. стор. 186—203.

⁵⁾ Напр., „Сава Чалий, драматичні сцени“, „Переяславська ніч, трагедія“ (див. Збірник творів Ієремії Галки. Одеса 1875); „Українскія сцены изъ 1649 года“. („Литературное Наслѣдіє“. Слб. 1890; стор. 239—258) та деякі вірші—„Брат з сестрою“ „Ластівка“—переробки історичних переказів народніх.

Він зібрав усі друковані джерела, які тільки міг знайти в Харкові і почав у наслідок серйозних студій обмірковувати історію доби Хмельницького. Випадково трапилося кілька рукописних джерел. Від одного з братів Сементовських він одержав літописа Габ'янки, ще хтось передав йому Літопис Самовидця та кілька рукописів дістав Костомаров у І. І. Срезневського¹⁾. Всі ці джерела поповнилися ще кількома рукописами університетської бібліотеки та Історією Русів. Перебуваючи в Харкові, доводилося обмежитися цими матеріалами, а, розширяючи рамки студій, доводилося думати про переїзд до Києва, де були б доступнішими ще й інші, головним чином польські, джерела. Іншим центром інтересів Костомарова за Харківський період були етнографічні заняття.

Вони з'явилися після зазнайомлення з Максимовичовим збірником народних пісень. Сам в своїх поетичних творах Костомаров легко засвоїв народні прийоми, символіку, теми і почав не тільки з книжок, а й самостійно з уст народних збирати пісні, перекази, легенди. Їздючи частенько з Харкова до свого маєтку в Острогжському повіті на Вороніжчині, Костомаров по дорозі, в різних місцях завів знайомства з місцевими селянами, до яких заїздив, і через яких сходився з народом. При кожній нагоді він записував все, що чув від своїх нових знайомих і матеріали частково передавав Сементовському й іншим. Серед етнографічних матеріалів Сементовського збереглося кілька листків таких записів Костомаровим українського фольклору Слобожанщини.

Наслідком етнографічних студій Костомарова цього часу була його стаття, яку Сементовський вмістив у Маяку, як доповнення до своєї розвідки про свята в українських селян²⁾. Крім Костомаровської замітки „О циклъ весеннихъ пѣсень въ народной южнорусской поэзиі“³⁾, як доповнення до статті Сементовського тут же було надруковано замітки І. Срезневського та А. Метлинського — харківських знайомих Костомарова, які очевидно підтримували в ньому його етнографічні інтереси. Коли, після знищення дисертації про Унію, Костомарову дозволено було писати нову роботу, на ступінь магістра історії, він мабуть, під впливом цього гуртка аматорів народної поезії взяв тему з незвичної для того часу царини фольклору. Нову дисертацію свою „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзиі“⁴⁾ Костомаров захистив в січні 1844 р., і після цього, незв'язаний вже з харківським університетом, він звернувся до кн. Цертелєва тодішнього куратора шкільної округи з проханням допомогти йому перебраться до Києва. Робота над Хмельницьким розгорталася все більше. Окремі частини свого твору Костомаров читав своїм знайомим, знаходив у них піддержку і навіть допомогу що до матеріалу. Проте дальша обробка окремих розділів затримувалася через брак відповідних джерел і переїзд до Києва був необхідний. Кн. Цертелєв допоміг Костомарову; він знісся з Київською округою, і через М. В. Юзефовича — тодішнього помічника Київського куратора улаштував справу. Правда, замість Києва Костомарову запропоновано було навчительську посаду в Рівному. І. Костомаров з тим більшою охотою взяв це місце, що від Рівного близько було до тих місцевостей де сталися великі події Богданової епохи, як от битва під Берестечком.

1) Записки Симоновського, Зарульського, повість *Еже содѣяся* та „Лѣтописное повѣствованіе“ Рігельмана. Див. Автобіографія стор. 168.

2) *К. Сементовскій*, Зауваження о праздникахъ у Малороссіянъ (Посвящается Любителямъ старинны). Маяк. 1843; т. XI Відділ III, стор. 1—45. Дата під статтею: Харків 1843.

3) Там же стор. 58—71. Дата: Червень 1843 р.

4) Харків 1843.

7 жовтня Костомаров виїхав з Харкова ¹⁾. По дорозі до Київa, де він остаточно дізнався про своє призначення на посаду старшого вчителя історичних наук рівенської гімназії ²⁾, він познайомився з Юзефовичем, Кулішем і Максимовичем.

За кілька днів, що Костомаров пробув у Києві, він встиг зблизитися з Кулішем завдяки спільним інтересам. Обом їм були відомі однакові історичні джерела, обох їх захоплювала старовина київських церков, обидва з великою любов'ю ставилися до народньої пісні.

Як раз, коли Костомаров був у Києві, тут опинився його ближчий учитель по Харківському університету Михайло Михайлович Лунін. — харківський Грановський. Він повертався з-за кордону, де лікувався від тяжкої хвороби. Тут Костомарову довелося й поховати свого учителя: 14 жовтня Лунін умер, а 17 був похований на старокиївському кладовищу.

В Києві Костомаров просидів біля 10 днів ³⁾. Десь в 20 числах жовтня він подався до Рівного й по дорозі звичайно не міг відмовити собі в тому, щоб не одвідати Корця, де були руїни старого палацу, та Острога з його пам'ятниками старовини: богоявленської церкви єзуїтського й капуцинського монастирів та палацу князів Острозьких. Дощ ішов майже всю дорогу; неможлива грязюка заважала в дорозі, через це на всю путь до Рівного довелося потратити п'ять день.

Дорожні вражіння Костомарова весь час одмічають побутові особливості края та рештки старовини. Біля Чернихова його увагу притягають Нечаєві кургани, з могилою його та з його незчислими скарбами. По дорозі він підхоплює народні оповідання й легенди, зв'язані з тою чи з іншою місцевістю, нотує їх в своїй пам'яті, фіксує в листах до друзів, щоб потім скористатися, як матеріалом для своїх етнографічних праць.

29-го жовтня Костомаров був уже у Рівному. Це було тоді невелике місто, яке належало князям Любомирським, з 5^{1/2} тисячами мешканців. Гімназію, де Костомарову довелося учителювати, лише 1839 р., за пропозицією таки кн. Любомирського, переведено з Клевані, і в середині 40-х років вона була досить великою школою з трьома з половиною сотнями учнів, що для такого невеликого міста, як Рівне, було порівняючи значною кількістю. Склад учнів був переважно польський. Діти околицьніх поміщиків, майже виключно, дворяни⁴⁾ були тим матеріалом, на якому Костомаров пробував свої педагогічні здібності. „Ученики мої всѣ ляхи—наповаль,—писав Костомаров у листі,—и говорять по руски такъ, что уши затыкай“.

Крім Костомарова, було ще два учителі історії Євген Малавський та Микола Кустов. Малавський тільки що кінчив київського університета і теж тільки розпочинав свою педагогічну діяльність. Перебування його в Рівному під час учителювання Костомарова треба одмити тому, що Малавський, ще Петро Чуйкевич та інспектор Павло Осипович Науменко

¹⁾ За три дні до від'їзду, 4 жовтня Костомарову було видано диплом на ступінь магістра. Див. формул. список „Ист. Вѣстн.“ 1917 № 3, стор. 723.

²⁾ 13 жовтня 1844 р. „Третнее не въ зачетъ жалованье“ 133 карб. 33 коп. Серебр. він одержав 17 жовтня. Див. Формул. Список.

³⁾ Справа Канц. Попеч. Київської Шкільн. Округи 1844 № 299. По донесенію ректора Університета св. Володимира о смерті професора Харьковского Університета Лунина“ В цій справі дату смерті позначено 15-м числом. Див. ще: „Историко-филологическій факультетъ Харьковского Університета за первыя 100 лѣтъ его существованія (1805—1905) Харьков 1908, стор. 261. Дата смерті, яку взято з метричного свідоцтва, поставлена тут—14-е жовтня. Костомаров у всякому разі був у Києві під час похорону. Епізод цей зовсім не відбився в автобіографії Костомарова.

⁴⁾ Цифрові дані знаходимо в книжці Анципо-Чикунської Историческая записка о Ровенскомъ Реальномъ Училищѣ 1832—1889, К. 1894. стор. 120. В 1844—45 шк. р. було 357 учнів, з них дворян 318, духовних 7, інших станів—32.

завдяки своєму українству могли бути ближшими для Костомарова ніж інші учителі. Малавський, товариш М. К. Чалого по університету, збирався разом з ним та Опанасом Васильовичем Марковичем улаштувати вчену експедицію по Україні для вивчення місцевих говірок, при чому Малавський мав узяти на себе об'їзд Київщини.¹⁾ Петро Чуйкевич був родич і приятель Куліша і немає сумніву, що Куліш, з яким зійшовся Костомаров за кілька день свого життя в Києві рекомендував йому свого родича, учителя латинської мови (з 1843 р.) цієї гімназії, куди призначено було Костомарова. Нарешті Науменко—батько відомого педагога Вол. Павловича Науменка був вихованцем тієї ж „alma mater“ що й сам Костомаров. Хоч Науменко скінчив університета і значно раніше Костомарова (1831 р.), про те вони мали спільних учителів—як от Артемовського-Гулака. Науменкові належала українська переробка з Міцкевича: „Музика“ він мав українські книжки і до українського руху ставився прихильно.²⁾ В листі від 16 грудня (до Сементовського) Костомаров характеризує його в досить загальних фразах: „человѣкъ честный и строгій исполнитель обязанности“. Тут же знаходимо характеристику й інших учителів. „Учитель словесности Ив. Тихомировъ, молодой добрый малой, природный москаль изъ Калуги, душа добрая и открытая, впрочемъ безъ большихъ свѣденій и способностей. Учит. латинского языка Эпифановичъ, съ которымъ я живу, ибо онъ женатъ на дочери моего хозяина, доброе животное, которое только ѣсть, пьетъ, спитъ и держится за подоль своей Гани. Учитель латинскаго языка Чуйкевичъ, родственникъ Кулеша, поетъ прекрасно малор. пѣсни, любитъ ихъ и выше прочихъ по вѣгляду. Учитель математики Савинъ, мой товарищъ по Университету, эгоистъ и подлипало, прочіе учителя ни рыба ни мясо, впрочемъ жить съ ними можно: только меня не совсѣмъ что-то любятъ, называютъ меня чудакомъ и даже невѣждою за то, что я не слушаю ихъ музыкальныхъ вечеровъ, а привожу часто лирныковъ пѣть мнѣ о почаевской битвѣ съ Турками“.

Директором гімназії під час Костомарова був Петро Осипович Аврамов, про якого в листі своєму Костомаров одзивається досить блідо: „Директоръ нашъ Аврамовъ есть то, что называютъ по-нѣмецки *Naturmensch*, не можетъ дѣлать ни зла, ни добра, любитъ, задать тону, но ничего не доведетъ до конца“. Аврамов цинив Костомарова, як учителя, і коли Костомаров в кінці 1844 р. подав попечителеві прохання, щоб його було зараховано ад'юнктом київського університету, Аврамов мав на думці задержати його в Рівному. Костомаров боявся, що Аврамов розіб'є його плани що до ад'юнкства, бо на святках 1844 р. директор їздив у Київ і мав змогу особисто клопотатися, щоб талановитого учителя було задержано в Рівному ще на деякий час. „Я готовъ служить хоть десять лѣтъ, писав Костомаров у листі, даже постоянно въ должности учителя: эта должность мнѣ нравится, но ей богу не въ Ровно, гдѣ можетъ быть и хорошо тому, кто любитъ ѣсть убійственныя польскія potravы и пить водку, ее же изобиліе веліе, но только не мнѣ, держащему діету. Право хочется пици для ума и для души, а здѣсь ни книгъ, ни людей, для меня нужныхъ“ Педагогічної роботи в Костомарова було багато, сам він одмічає в листах з Рівного: „дѣла пропасть, такъ что носа некогда обте-

¹⁾ *М. К. Чалый*. Воспоминанія (1826—1844). Оттискъ изъ „Кіевской Старины“ К. 1890. Стор. 266. Див. „Академическіе списки имп. Университета Св. Владиміра (1834—1884)“ К. 1884. Стор. 89.

²⁾ *В. Науменко*. Нові матеріали для історії початків української літератури XIX в К. 1923, стор. 44—45. Переробку з Міцкевича Науменко зробив р. 1830, коли йому було ще 18 років.

реть: 15 лекцій въ недѣлю да еще заставляють задавать сочиненія и поправлять ихъ“. Крім загальних рефератів для цілого класа, Костомаров приміняв практичні вправи по історії та більш складні роботи, які вимагали від учня ширшого ознайомлення з поставленим питанням. На урочистому акті 1844—45 р. один з учнів старшого класу виголосив промову німецькою мовою „Ueber den Zustand Bildungsanstalten in Russland von Peter den Grossen bis auf unsere Zeit“ Крім того кілька рефератів ще в 1917 р. зберігалося в справах Рівенської реальної школи¹⁾.

На початку нового 1845 р. Костомарову довелося висловити й теоретичний свій погляд на виклад історії. Коли за розпорядженням міністерства освіти було скасовано, як окрему викладову дисципліну—статистику, педагогічним радам гімназій запропоновано було вирішити питання, на які дисципліни слід викоротити години, що звільнялися від окремих викладів статистики. Педагогічна рада рівенської гімназії вирішила віддати їх на практичні вправи з історії і через те, що це найближче торкалося Костомарова, історик рівенської реальної школи (тоді гімназії) робить слухний висновок, що на постанові ради, принаймні на першій частині її, міг одбитися вплив Костомарова²⁾. Тут інтересно відмітити й ту постановку навчання історії, якої додержувався Костомаров і яка одбилася в протоколі шкільної ради. „Не должно принимать во внимание—читаемо тут—единственно обогащение памяти учениковъ школьнымъ знаніемъ, но учредить практическіе классы русской истории, гдѣ бы учитель не задавалъ ученикамъ уроковъ и не выслушивалъ ихъ, а занимался: а) чтеніемъ различныхъ сочиненій по русской истории, приче́мъ ознакамливалъ бы учениковъ съ историческими взглядами, критикою и способами изложения и съ разными преимущественно важными эпохами прошедшей жизни нашего отечества въ подробностях; в) разборомъ сочиненій, которыя ученики обязаны будутъ подавать къ такому практическому классу. Все это будетъ имѣть неоцѣненную пользу не только для знаній историческихъ, но для языка и, что всего важнѣе въ воспитаніи, для развитія мыслительныхъ способностей юношества“³⁾ В листі до Сементовського Костомаров кинув фразу: „заставляють задавать сочиненія и поправлять ихъ“. Незавдоволення, що відчувається в цих словах мабуть, іде на адресу тих додаткових цілей, які шкільна рада накидала історикові: замість характеру вільних рефератів—обов'язкові вправи, які до того мають якесь допомогове завдання навчити російської мови.

Як що пригадати, що учні Костомарова—майже всі поляки—погано володіли цією мовою, то можна уявити собі, як нудно було виправляти ці вправи магістрові історії. У Костомарова був безумовний педагогічний хист, навіть тоді, при перших кроках його діяльності на цьому ґрунті, педагогічні здібності Костомарова були одмічені в звіті інспектора казенних шкіл, який ревізував рівенську гімназію р. 1844 „Магістръ Костомаровъ—писалося в звіті—съ особенной любовью преданный наукѣ и уже, доказавшій отличные свои дарования нѣкоторыми весьма дѣльными историческими сочиненіями, имѣетъ, безъ сомнѣнія, всѣ качества, потребныя для исполнѣя хорошаго преподавателя“⁴⁾.

З діяльності Костомарова в рівенській гімназії необхідно відзначити й ту актову промову, яку він прочитав на акті 20 червня 1845 р.:

1) А. И. Поповъ. Н. И. Костомаровъ—преподаватель Ровенской гимназии. (По архивнымъ даннымъ ровенскаго реального училища). Ист. В. 1917, кн. 3. стор. 716—735.

2) А. А. Анципо-Чикунскій. Историческая записка о Ровенскомъ Реальномъ Училищѣ. 1832—1889. К. 1894. Стор. 33.

3) Ист. Вѣстн. 1917, № 3, стор. 727—728.

4) Историческая записка о Ровенскомъ Реальномъ Училищѣ. Стор. 26—27.

„О томъ, что было причиною безпорядковъ и разстройства Руси въ удѣльный періодъ нашей исторіи“. Як це звичайно робилося, промову цю надіслано було до шкільної округи, для перегляду.

Попечитель Давидов передав промову для розгляду ректору Університету В. Ф. Федорову. Хто давав одзив—невідомо¹⁾, але попечитель дозволив промову лише в виправленому вигляді²⁾.

Сама тема й трактовка питання інтересні для наукових поглядів та напрямку дослідів молодого вченого. В невеликій доповіді, яка займає 12 писаних листів in F^o звичайного писчого паперу, Костомаров робить першу спробу синтезувати історичні факти—дати широку картину певного етапу історичного розвитку і минуючи окремі дрібні історичні факти звести до купи ті загальні висновки, які з них виникають. Ідею „удѣлизму“—певного феодального укладу руського життя давнього періоду—висунуто ясно й популярно в цьому невеличкому начерку.

Очевидно, що ці міркування Костомарова, що до причини непорядків у давній Русі „удільного періоду“ були ще відгуком на харківські наукові роботи його в звязку з магістерськими іспитами. Костомаров не один раз в своїй науковій діяльності вертався до початків руської історії, але для того одного року, який Костомаров оддав рівненській гімназії більш властивими були теми, що ввязували його інтереси з інтересами останніх років харківського життя; це—історія Богдана Хмельницького та українські народні пісні. Сам Костомаров для річного звіту гімназії одмітив, що він займався почасти і в Рівному „сочиненієм исторіи войнъ украинскихъ казаковъ съ поляками въ эпоху Хмѣльницкаго; собираніємъ и объясненіємъ народныхъ малорусскихъ пѣсенъ“³⁾.

Для цих двох цілей Костомаров добре використав м. Рівне. Близість Рівного до історичних місцевостей дали йому можливість зробити кілька екскурсій в містя подій епохи Хмельницького. А для збирання етнографічного матеріалу Костомаров використав своїх учнів, хоч і зустрічав косі погляди з боку педагогів. „Я наказалъ всѣмъ ученикамъ,—писав він Сементовському,—привезть мнѣ пѣсенъ и много получаю отъ нихъ. Нѣкоторые изъ ученой братіи готовы вопить против такого дурного примѣра и повода къ баловству, но не смѣютъ, потому что это дѣлается по слову Юзефовича“. А пізніше в автобіографії своїй Костомаров, згадуючи про Рівне, записав: „я уѣхалъ оттуда съ большимъ ворохомъ народныхъ пѣсенъ и записанныхъ преданій й рассказовъ; нѣкоторые были собраны мною лично, другіе доставлялись моими учениками, которыхъ я заохотилъ по случаю поѣздокъ ихъ къ роднымъ на вакаціонное время собирать и доставлять мнѣ народные памятники“⁴⁾.

Ці пісні, що зібрані були в Рівному, Костомарову пощастило видати лише року 1859, в Саратові під час підневільного там перебування по справі Кирило-Методіївського товариства. Вони з'явилися друком в саратовському „Малорусскомъ литературномъ сборникѣ“ Данила Мордовця⁵⁾.

1) Справа Арх. Поп. Шк. Округи 1845, 1 столу. № 115.

2) Ист. Вѣстн. 1917, № 3, стор. 732. До Округи надсилалося два примірники. Виправлений було повернуто назад і, очевидно, видано Костомарову, бо в архіві школи він не зберігся. Примірник, що лишився в архіві попечителя, не має слідів тих поправок, які належало зробити.

3) Ист. Вѣстн. 1917, № 3, стор. 734. Інші пункти: підготовка до видання літописів, що стосуються до історії України, а також видання дисертації належать до харківського періоду діяльності Костомарова.

4) Автобіографія, стор. 185.

5) Народныя пѣсни, собранныя въ Западной части Воынской губерніи въ 1844 году Николаемъ Костомаровымъ.—„Малорусскій литературный сборникъ“, издалъ Д. Мордовцевъ. Саратовъ, 1859, стор. 179—353.

Костомаров розподілив всі 202 пісні, що ввійшли до цього збірника на 10 розділів. Два перших відділи говорять про історичні події: 1) П'єсни обь историческихъ событіяхъ, которыхъ время можетъ быть опредѣлено съ полною точностію (сюди належало 7 пісень— „Свѣрговскій“, „Серпяга“, „Отрывокъ о Хмельницкомъ“, „Битва подъ Берестечкомъ“, „Битва подъ Почаевымъ“, „Еще о битвѣ подъ Почаевымъ“, „Харько“). 2) П'єсни обь историческихъ событіяхъ, которыхъ время можетъ быть опредѣлено не съ полною точностію („Походъ въ Царьградъ“, „Морозенко“, „Сава Чалий“, „Подончики“). Далі йшли кілька розділів з побутовими піснями: п'єсни о событіяхъ частной жизни и легенды (всього 32 пісні, між іншими „Бондарувна“ і де-кілька пісень для порівняння записаних по інших місцях на Полтавщині, Харківщині, в Києві і кілька Червононоруських пісень). Крім того: „П'єсни быта козацкаго (12 пісень); „П'єсни быта чумацкаго“ (3); „П'єсни рекрутскія“ (4); „П'єсни сиротскія“ (9); „П'єсни семейныя“ (37) и „П'єсни любовныя“ (81). Нарешті, в самому кінці Костомаров наводив зразки обрядових пісень (Колядка, Веснянки, Купальныя, П'єсни при обжинкахъ).

До історичних пісень Костомаров додав коментар, в якому навів справжні історичні факти, або легендарне тло, або поясняв де-які місцеві звичаї. В одній пісні він змінив імя ватажка Нечая на імя Хмельницького, не вважаючи на те, що така зміна порушила ритміку пісні. Історизм переважив тут над художнім чуттям історика. Інтересні деякі коментарі, які повертають нас до рівненського періоду в костомарівському житті, допомагають зрозуміти ті вражіння, якими набирався в Рівному історик. В примітці до тої ж таки пісні, де імя Нечая було замінено ім'ям Хмельницького (П'єсня про битву подъ Берестечкомъ), Костомаров записав свої вражіння від одвідування самого місця подій. Він розказує тут про знайдені ним окопи на полі Берестечка, могилу з каплицею на ній на місці вбивства Татарами багатьох жінок і дівчат в польському лагері, де вони думали знайти захист¹⁾.

До інших пісень Костомаров додає, як коментар, записи народніх легенд, що йому довелося чути під час своїх подорожів по Волині, (напр.: Потоцькій і Почаївська божа мати). В пісні про Бондарівну, в волинському варіанті, якої місце дії не містечко Богуслав, а Луцьк, Костомаров поясняє слова „Молодая Бондарувна у корчмі гуляє“, як волинський звичай: „по воскресеньямъ и праздничнымъ днямъ люди обоого пола сходятся въ корчму; туда же приходятъ старики; являються два-три музыканта съ бандурами, скрипками, басомъ—молодые люди танцуютъ; эти увеселения совершаются передъ глазами родителей, а потому всегда почти пристойны“. До пісні в цілому Костомаров робить таку характерну примітку на підставі своїх особистих вражінн. „На Волянъ народъ помнитъ Бондаровну: нерѣдко въ деревенскомъ домикъ можно встрѣтитъ портретъ ея въ одеждѣ волинскихъ сельскихъ дѣвиць“.

Про недосить міцну пам'ять в народі що до участі Хмельницького в бою під Берестечком Костомаров одмітив: „Странно, что въ самомъ Берестечкѣ, гдѣ и записана эта п'єсня, поселянинъ рассказывалъ мнѣ о битвѣ, происходившей нѣкогда на родныхъ поляхъ его, довольно вѣрно, но имени Хмельницкаго даже и не слышалъ, а приписывалъ его дѣла Нечаю“²⁾.

Всі ці особисті вражіння, якими Костомаров коментував народні пісні, наш історик здобув в тих кількох подорожах, що їх зробив він по історичних місцевостях Волині.

1) „Малорусскій Лит. Сборникъ“, стор. 186—187.

2) Малорусскій Лит. Сборникъ“, стор. 187.

З автобіографії Костомарова ми знаємо, що крім того переїзду з Києва до Рівного, яке йому довелося зробити в кінці жовтня 1844 р. і яке він докладно описав у першому листі до Сементовського, Костомаров у першу ж вільну годину, на зимові вакації поїхав по сусідніх місцях: Дерманський монастир, Гоща, Пересопниця, Межирич, Тайкури. Товаришував йому священник рівенської церкви Омелянський.

На Великдень Костомаров знову поїхав у складнішу екскурсію, на цей раз з учителем Малавським, який був походженням з Волині й тому добре знав і місцевість і життєві звичаї¹⁾. Проте й він не знав дороги до Дубна і мандрівники їхали „какъ финикіяне кругомъ Африки“. Докладний відчит про цю подорож знаходимо в останньому листі Костомарова до Сементовського. Костомаров тут докладно малює не тільки подробиці подорожі, не тільки ті рештки старовини, які йому довелося бачити, але й під свіжим вражінням переказує силу дрібних деталей, вражінь, розмов, чуток і легенд, словом все, що бачив і чув протягом кількох днів, що були витрачені на цю мандрівку. Цей лист Костомарова дає цікаву й більш детальну паралель до відповідних сторінок автобіографії в кількох місцях подаються одні й ті ж факти і вражає та міцність пам'яті Костомарова, яка зберігла йому так чітко подробиці й послідовність цієї подорожі в уже дозрілі літа, коли він писав свою автобіографію.

Що надзвичайно неприємно вражає в листах Костомарова—це його юдофобство. Ми не опустили ні одного слова в цих листах, не вважаючи на надто неприємні й різкі епітети й вислови, які вживає Костомаров на адресу євреїв. Ми не хотіли прикрашати й пригладжувати образ цієї людини, складної в своїх переконаннях, з такими глибокими відхиленнями то в бік юдофобства, то в бік крайнього лібералізма та ідей єднання народностей.

В цих листах інтересно ще одмитити переживання і думки Костомарова на передодні заснування Кирило-методіївського братства. „Я съ жадностію, писав Костомаров, на кождомъ шагу разспрашиваль о бытѣ здѣшняго народа (признаюсь, это меня болѣе занимаетъ теперь, чѣмъ даже народная поэзія), и получилъ ужасающія свѣденія. Каторга лучше была бы для нихъ! Не говоря уже о томъ, что бѣдный русскій крестьянинъ работаеъ помѣщику вмѣсто указанныхъ трехъ дней цѣлую недѣлю (что водится и у Вашихъ полтавцевъ, краснѣя, долженъ это сказать!), а себѣ во время рабочее удѣляетъ только праздники, изъ чего выходитъ, что многіе незнають имени Иисуса Христа, не говоря о томъ, что бабы, работая зимою, по цѣлымъ днямъ на барщинѣ, берутъ пряжу для помѣщика еще и на домъ на вдо:вѣта, не говоря об езчисленныхъ поборахъ, какъ то доставленіи ягодъ, грибовъ, тмину не въ зачетъ барщини, обязанности расплачивать птицу для пана, налагаемой на каждый дворъ, обращеніе съ ними таково, что превосходитъ всякое понятіе объ утѣсненіи и приводитъ въ трепетъ друга человѣчества“²⁾.

Ці, пронизані настроями радищеських картин, рядки можна поставити в паралель з цілою низкою місць в оповіданнях братчиків на допитах, де вони перед слідчими оповідали про свої важкі життєві вражіння від кріпацького побуту. Костомаров, як бачимо не відстає від інших в цьому відношенні.

1) Автобіографія, стор. 175. В останньому листі про цього Малавського читаємо: „Со мною поѣхаль товарищъ, человекъ добрый и любознательный, но знающій дорогу столько же, сколько я и мой человекъ“.

2) Порівн. в актовій промові Костомарова: „Порабощеніе татарами... довело насъ до того, что наша исторія до Петра наполнена картинами, совсѣмъ не радующими души друга человѣчества“.

Він був такимож аболіціонистом, як і його товариші. Вражіння раннього дитинства, вбивство батька його ж дворовими, безумовно лишили свої сліди на Костомарові.

І не тільки в цьому відношенні Костомаров йшов рука з рукою поруч братчиків. Саме відношення до життя, до людей, яке ми помічаємо в листах цієї доби: суворе відношення до самого себе, до свого життя, до своєї роботи, до оточення. „Я ни кь чему негодный человекъ, пише він в листі від 16 грудня: что я за человекъ, коли, живучи здѣсь 1½ мѣс., ничего почти не сдѣлалъ для своего предмета, сижу запершись въ своей келіи и выхожу только на лекціи. Я рѣшительно неспособенъ кь одинокой работѣ: мнѣ нужно братства, взаимнаго побужденія, а я здѣсь его не имѣю. Никто не хочетъ пособить мнѣ; мои занятія народностію и исторією Украины идуть весьма туго среди самой исторической и самой глубокой украинской страны, конечно, отъ того, что я одинъ, народности здѣсь также мало понимаютъ, какъ и у насъ, а надъ историческими занятіями смѣются, думая, что исторія можетъ только толковать о французскихъ Людовикахъ, нѣмецкихъ Фердинандахъ, а совсѣмъ не о такомъ народѣ, каковы малороссіяне, и то въ учебникахъ и руководствахъ“.

Ясно, що Рівно не могло бути ареною діяльності Костомарова. Він їхав туди на самий короткий час, можна сказати, лише для того, щоб оглянути на власні очі поле битви під Берестечком, острозькі і кременецькі руїни та інші рештки волинської старовини.

Дуже швидко по приїзді до Рівного, Костомаров подав прохання, щоб його було призначено за ад'юнкта київського університету. Мабудь вже проїздом через Київ він зговорився про це з Юзефовичем. В листі від 9 грудня він кілька разів просить Сементовського розвідати, як зустріли в окрузі його прохання. Відомо, що кандидатуру Костомарова на ад'юнкта ставили в Раді Університету вже 10 листопаду 1844 р. за поданням проф. Ставровського і за піддержкою проф. Домбровського, який займав катедру і був тоді хворий. Необхідність в ад'юнкті була наявною, але рада чомусь забалотувала Костомарова. Окружному начальству, щоб виконати свою обіцянку Костомарову, лишилося перевести його учителем до Києва з нового шкільного року.

28 липня 1845 р. це й було зроблено. Формально перевод стався 4 серпня, а виїхав Костомаров з Рівного ще в червні або на початку липня по одержанні перших звісток про перевод його до Києва.

Рѣчь,

написанная для произнесения на торжественномъ актѣ ровенской гимназіи старшимъ учителемъ исторіи, магистромъ историческихъ наукъ Николаемъ Костомаровымъ.

О томъ, что было причиною безпорядковъ и разстройства {Руси въ удѣльный періодъ нашей исторіи.

Въ исторіи всякаго народа есть прискорбныя страницы несчастій Много подобныхъ въ бытописаніяхъ нашего отечества: горькими путями искушенія проходило оно, пока возрасло въ силѣ и крѣпости нравственной и физической. Не мало есть такихъ эпохъ, въ которыя ежели-бы перенестись, то ничего-бы не представилось, кромѣ ряда бѣдствій позади, кромѣ безнадѣжности впереди. Не разъ мы стояли на такомъ краю пропасти, съ котораго пало не одно государство, доведенное до уничтоженія цѣпью несчастій всякаго рода. Судьба однако судила для насъ иначе:

не жалкій урокъ земной ничтожности представила челоуѣчеству исторія наша, а поучительный примѣръ долгаго искушенія, вознагражденнаго провидѣніемъ. Но доводятъ-ли бѣдствія націю до разрушенія, или же, закаленная въ борьбѣ съ ними, она выходитъ съ свѣжею силою и вступаетъ въ лучшей періодъ жизни,—неоспоримо то, что всякое зло истекаетъ изъ предыдущихъ событій: зло малое порождаетъ большое; это оставляетъ по себѣ еще горшее и такъ далѣе, пока нація или погибнетъ или возродится. Между тѣмъ, когда одно зло приводитъ къ слѣдствіямъ противнымъ тѣмъ, которыя оставляютъ за собою другое зло, семена того и другого часто заключаются въ такихъ вопросахъ, которые повидимому не имѣютъ между собою большого различія.

Обыкновенно періодъ удѣльный представляется намъ самымъ бѣдственнымъ, самымъ разрушительнымъ, тѣмъ болѣе, что мы привыкли въ спорахъ нашихъ князей и всякаго рода безпорядкахъ искать причинъ легкаго порабоженія нашего Татарами, которое покрыло насъ на долго корою грубости и невѣжества, отдалило отъ связи съ другими семействами челоуѣческаго рода, даже обезсилило нравственное достоинство, и вообще довело насъ до того, что наша исторія до Петра наполнена картинами, совсѣмъ не радующими души друга челоуѣчества. В такомъ взглядѣ на удѣлы наши есть своя истинная сторона; противъ этого не станемъ спорить, но до сихъ поръ не разрѣшенъ вопросъ чрезвычайной важности, а именно: зло видимое во времена удѣловъ произошло-ли изъ самой коренной идеи удѣлизма, или-же заключалось въ приложеніи этой идеи?—Вопросъ важенъ потому, что изъ разрѣшенія его такъ или иначе должны выйти два различныя слѣдствія. Ежели система удѣльная сама по себѣ ложна и превратна, это значитъ, что народъ уже издавна носилъ въ коренныхъ своихъ понятіяхъ о политической и общественной жизни зародышъ разрушенія, и въ такомъ случаѣ едва-ли возможно, чтобъ онъ вышелъ невредимо изъ омута золь, куда необходимо повергнетъ его внутренняя порча, развѣ только тогда, когда онъ переродится до того, что новыя поколѣнія потеряютъ связь съ предшествовавшими;—если же вопросъ разрѣшится инымъ образомъ, то народъ не требуетъ совершеннаго перерожденія, а только перемѣнъ и исправленій въ своемъ бытѣ, удерживая коренныя начала.

Вначалѣ исторія наша представляетъ фактъ, отличающій ее отъ исторіи другихъ народовъ запада. Русскія племена призвали добровольно князей властвовать надъ собою для водворенія порядка. По этому одному видно, что предки наши имѣли сознаніе и потребность прочнаго устройства и притомъ довольно были знакомы съ политической идеею единства, когда, живя на столь огромномъ пространствѣ, могли сноситься и разсуждать между собою; слѣдовательно понятія ихъ объ обществѣ не были разрушительны и превратны.

Ошибаются однако тѣ, которые думаютъ, что будто предки наши искали единовластія. Нѣтъ, не въ единовластіи они видѣли средство установить порядокъ, а въ единородіи, т. е. они хотѣли выбрать фамилію, которая исправляла-бы всю высшую администрацію и служила пунктомъ соединенія для племенъ, населявшихъ площадь тогдашней Руси. Отъ того пришелъ къ нимъ не одинъ Рюрикъ, но *съ родомъ своимъ*; оттого въ періодъ отъ Рюрика до Ярослава у насъ единовластія не было, вопреки общему мнѣнію историковъ. Доказательствъ на это довольно. Въ договорѣ Олега говорится, что послы, заключавшіе мирный трактатъ съ греками, были *отъ великаго князя русскаго и отъ всѣхъ, иже суть подъ рукою его свѣтлыхъ и великихъ князь*; слѣдовательно кромѣ Олега были тогда и другіе князья. Еще болѣе поясняетъ дѣло договоръ Игоря, гдѣ въ числѣ

второстепенныхъ князей упоминаются Игоревы родственники, которыхъ мы нигдѣ болѣе не встрѣчаемъ: вѣроятно, что князья удѣльные, находившіеся подъ рукою князя великаго, были изъ одного съ нимъ рода. Не думалъ о единовластіи Владиміръ, а хотѣлъ только вмѣсто Рюрикова дома утвердить первенство въ своемъ: междоусобіе сыновей его, избіеніе Святотолкомъ братьевъ послѣдовали за введеніемъ новой системы. Ярославъ хотѣлъ предоставить первенство единственно своимъ дѣтямъ и ихъ отрасли и отстранялъ другихъ потомковъ Владиміра, отъ того непріязнь между дѣтьми Ярослава и полоцкими князьями. Во враждѣ Мономаховичей съ Ольговичами видимъ также стремленіе доставить первенство одной отрасли Ярославова рода предъ другою,—такое-то стремленіе приняли некоторые за стремленіе къ единовластію, которое появилось уже во времена татарскія и едва-ли не прежде всего у Даніила Галицкаго. До тѣхъ поръ думали о единокровіи, а не о единовластіи. Хотя удѣлизмъ видѣнъ съ самаго начала политической жизни Руси, но время Ярослава можно считать эпохою полнаго развитія удѣльной системы, тѣмъ болѣе, что съ этихъ поръ она приняла образъ, который сохраняла въ теченіи двухъ вѣковъ, и князья такъ свято соблюдали учрежденія своего прадѣда—родоначальника, что всегда въ спорахъ ссылались на первоначальное дѣленіе — *якоже отецъ нашъ Ярославъ подѣлилъ насъ*: новое доказательство того, какъ глубоко укоренена была на Руси любовь къ законности и порядку. Видъ, въ какомъ предстала намъ удѣльная система, былъ таковъ: весь народъ русскій раздѣлялся,—кромѣ рабовъ, несчастнаго условія юныхъ націй,—на слѣдующія сословія: людины, т. е. люди свободные (горожане и поселяне), духовные (свѣтскіе и монашествующіе, и вѣщіе люди, т. е. аристократы, къ которымъ принадлежали бояре, чиновники и княжеская дружина; власть верховная находилась въ рукахъ цѣлаго ряда князей, разсыпанныхъ по пространству русской земли и составлявшихъ какъ-бы высшее, правительственное сословіе. Каждому князю представлялся какой-нибудь участокъ въ управленіе, но чрезъ это Русь вовсе не дѣлилась на нѣсколько частей, какъ думали нѣкоторые, увлекаясь желаніемъ находить въ русской исторіи сходство съ западною. На западѣ владѣлецъ считалъ себя государемъ (зависимымъ или независимымъ отъ другого) надъ участкомъ, который составлялъ исключительное достояніе его фамилии; съ нимъ связывалось достоинство, отличавшее владѣльцевъ, и потому коль скоро государь терялъ владѣніе, терялъ и свой санъ. У насъ князь не терялъ своего достоинства, лишаясь владѣнія, потому что былъ князь не по землѣ, а по роду; равнымъ образомъ не было примѣра, чтобъ кто-нибудь, не бывши княземъ, сдѣлался имъ. У насъ, строго говоря, и не было никакихъ княжествъ, были только князья. Цѣлое ихъ сословіе владѣло русскою землею, а каждый князь въ особености былъ не владѣльцемъ, а только правителемъ участка, гдѣ жилъ. Потому то князья часто правила городами, такъ отдаленными другъ отъ друга, что должны были ѣздить изъ города въ городъ чрезъ земли, находившіяся подъ властью другихъ князей; не разъ князья добровольно перемѣняли удѣлы, не придерживаясь никакого понятія о частной родинѣ, считали цѣлую Русь отечествомъ и безъ сожалѣнія переходили съ сѣвера на югъ, съ юга на сѣверъ. При томъ князья вовсе не были неограниченными: какъ въ системѣ управленія ихъ, такъ и во всѣхъ важныхъ событіяхъ они совѣтовались съ вѣчемъ, куда сходились всѣ сословія, люди знатные и незнатные, *отъ мала до велика*, по выраженію лѣтописца. Почти во всѣхъ городахъ русскихъ мы встрѣчаемъ такіе вѣче, котораго важнѣйшее право состояло въ томъ, что оно могло признавать или не признавать князя, а не рѣдко возводило и низлагало его. Князья

сознавали это старинное народное право: такъ Владиміръ Мономахъ, который, по всему видно, хотѣлъ постановить удѣльную систему на ту ступень, на какой она должна находится, нормально собирая сеймъ въ Любечѣ, призвалъ туда членовъ всѣхъ сословій даже и смердовъ; такъ Изяславъ Давидовичъ, завладѣвши Кіевомъ, оправдывался передъ претендовавшимъ на столицу, Юріемъ Владиміровичемъ, тѣмъ, что его призвали Кіевляне: такимъ образомъ воля народа въ этомъ случаѣ поставлена была на равнѣ съ наслѣдственнымъ правомъ. Такое устройство, предоставляя каждому сыну отечества большое поле свободы, не допускало однако этой свободѣ переходить въ своеволіе. При участіи народа въ правленіи, князья были очень сильны: они занимали важнѣйшія обязанности въ государствѣ, завѣдывали военною силою, наблюдали надъ правосудіемъ, наставляли чиновниковъ, имѣли въ рукахъ финансы и вели вообще администрацію, слѣдовательно, ежели съ одной стороны они не были государями участковъ, то съ другой не были простыми правителями: они были правители верховные, имѣвшіе на это достоинство родовое право. Конечно трудно опредѣлить, что такое была Русь удѣльная: монархія-ли, республика-ли, федерація, и т. п., трудно потому, что всѣ эти понятія заимствованы нами отъ чужихъ народовъ, а ихъ устройство было различно отъ нашего древняго. Но принимая во вниманіе духъ патріархальности, проникающей тогдашнее наше устройство, любовь къ порядку и законности, прорывающуюся среди вспышекъ междоусобія, а больше всего то, что удѣлы послѣ безчисленныхъ потрясеній не нарушили ни политическаго единства, ни вѣры, ни народности въ Руси до Татаръ, думаю, что удѣльная система сама по себѣ не была источникомъ беспорядковъ, напоминающихъ нашу исторію. Причина заключалась не въ ея идеѣ, а въ ея недоконченности.

Древнее наше понятіе о политическомъ устройствѣ націи требовало, чтобъ изъ множества родовыхъ правителей въ разныхъ краяхъ государства былъ старѣйшій надъ всѣмъ правительственнымъ сословіемъ князь великій. Но кто по праву долженствовать быть старѣйшимъ надъ князьями, это не было установлено прочно. Право на великокняжеское достоинство предоставлялось старѣйшему въ родѣ княжескомъ, но выраженіе *старѣйшій* заключало въ себѣ двусмысленность. Было два права старшинства. По первому праву старѣйшинство принадлежало князю ближайшему къ прежнему великому князю по восходящей линіи; ближайшій по рожденію братъ заступалъ его мѣсто, а не сыновья. Это старѣйшинство основывалось на томъ семейственномъ понятіи, что дядя дѣлался отцомъ племянниковъ по смерти ихъ родителя. Такъ Мстиславъ Владиміровичъ отдалъ брату своему Кіевъ, а съ нимъ вмѣстѣ какъ старѣйшинство, такъ и дѣтей своихъ *св Боюмъ*, по выраженію лѣтописца, видѣвшаго въ этомъ поступкѣ дѣйствіе священное. Часто племянники сами предоставляли дядѣ первенство. Такъ, по смерти Юрія Долгорукаго и изгнанія Изяслава Давидовича, сыновья великаго покойнаго князя Изяслава Мстиславича призвали на столъ великокняжескій дядю Ростислава и на немъ положили старѣйшинство. Дядя былъ какъ отецъ, а по тогдашнему духу патріархальности, великій князь считался отцомъ надъ прочими князьями, слѣдовательно прилично было такое наслѣдство, особенно, когда великій князь былъ къ тому еще старше лѣтами другихъ. Такъ князья положили старѣйшинство на Всеволодѣ Георгіевичѣ, какъ на старѣйшемъ изъ того поколѣнія, къ которому принадлежали ихъ отцы, между тѣмъ какъ они сами по рожденію были позднѣйшаго поколѣнія, и потому находились ко Всеволоду въ такомъ отношеніи, какъ племянники къ дядѣ, а тѣмъ самымъ какъ сыновья къ отцу. — Но существовало понятіе, что старѣйшій въ родѣ княжескомъ есть не братъ, а старѣйшій

сынъ умершаго великаго князя. Понятіе это, хотя противоположное первому, считалось равносильнымъ ему. Такъ, по смерти Ростислава Мстиславича, князья положили старѣйшинство на сынѣ его Мстиславѣ, хотя между этими князьями былъ старше его и лѣтами и родомъ дядя Владимиръ. Иногда такое наслѣдство по нисходящей линіи основывалось только на княженіи отца, однако существовало постоянное понятіе о старѣйшинствѣ, переходящемъ отъ отца къ сыну единственно въ одной линіи, не обращая вниманія на то, что кто-нибудь не точнымъ образомъ владѣлъ правами другого. Такъ, послѣ разбитія Андрея Ростиславича, поступая по тогдашнимъ понятіямъ о справедливости, съ намѣреніемъ прекратить междоусобія, ничего не могли придумать законнѣе, какъ предоставить старѣйшинство двоюродному брату своему Ярославу, сыну старшаго изъ ихъ дядей, не смотря на то, что собственный отецъ ихъ былъ великимъ княземъ въ Кіевѣ. Такое политическое старѣйшинство предпочиталось иногда естественному и потому нерѣдко дядя называлъ племянника отцомъ, когда послѣдній былъ великимъ княземъ.—Обѣ эти системы преемничества стола великокняжескаго сталкивались между собою и необходимо должны были производить недоразумѣнія и замѣшательства. Такъ Всеволодъ Ярославичъ, по смерти Изяслава и Святослава, опираясь на право восходящей линіи, нарушилъ право Святополка Изяславича по нисходящей; Мономахъ—права Ярослава Святополковича по нисходящей и Олега Святославича по восходящей; Ольговичи Всеволодъ и Игорь, кромѣ прежняго права по дѣду Святославу, претендовали на княженіе кіевское, какъ троюродные братья княжившему Мстиславу Владимировичу, въ противность правъ Мстиславовыхъ сыновей. Изяславъ Мстиславовичъ, признавая себя старѣйшимъ въ родѣ, какъ сынъ старшаго изъ дѣтей Мономаховыхъ, долженъ былъ въ жестокой брани отстаивать право свое сначала у Ольговичей, а потомъ у Юрія Владиміровича Долгорукаго, который, какъ братъ умершаго Мстислава, считалъ себя старѣйшимъ передъ племянникомъ. Андрей Боголюбскій изгналъ изъ Кіева Мстислава Изяславича и посадилъ Глѣба Юрьича, основываясь на старѣйшинствѣ дядей передъ племянниками; Мстиславъ Изяславичъ претендовалъ на Кіевъ потому, что былъ старшій сынъ княжившаго Изяслава, котораго отецъ Мстиславъ былъ также старшій между дѣтьми Мономаховыми. Подобные споры были между Владимиромъ Мстиславичемъ и племянниками Ростиславичами. Все это показываетъ отсутствіе твердаго основанія: оба права были равносильны, и отъ того неизбѣжна стала долговременная и тяжелая борьба. Удѣльные князья участвуя въ ней и по волѣ и по неволѣ держались то той, то другой системы старѣйшинства и часто одинъ и тотъ-же попеременно защищалъ и то и другое право, что происходило не только отъ эгоистическихъ расчетовъ, сколько отъ того, что князья сами не знали, за что взятыся, считая притязанія двухъ соперниковъ равномѣрно законными. Были попытки соединить оба права вмѣстѣ. Такъ Изяславъ Мстиславовичъ призвалъ в Кіевъ дядю Изяслава и согласился править съ нимъ пополамъ. Впослѣдствіи князья, не умѣя развязать политическаго узла, думали раздѣлить два понятія о старѣйшинствѣ, предоставивъ каждому свои права: Кіевомъ должны были владѣть потомки Мстислава, старшаго сына Владиміра Мономаха,—старшіе сыновья за отцами, слѣдовательно наслѣдники по нисходящей линіи; в то-же время признавали старѣйшинство Андрея Суздальскаго по восходящей, и онъ при этомъ не имѣлъ необходимости переселиться на югъ. Такимъ-же правомъ пользовался Всеволодъ Юрьевичъ, по единодушному признанію князей и при томъ также не выѣзжая изъ суждальской области, а Кіевомъ владѣлъ Романъ Ростиславичъ по другому праву. Это однако не только

не разрѣшало вопроса, но запутало его еще болѣе, а это всего болѣе ослабляло спасительное первенство стола кievскаго. Не только в Кіевѣ и Суздальѣ начали появляться претенденты на старѣйшинства, и надобно удивляться глубокому чувству единства народности, которое такъ было укоренено на Руси, что она и тутъ не потеряла своей нераздѣльности и вѣрно не потеряла бы ее никогда, даже и въ политическомъ отношеніи, если-бы не пришли татары.

Вотъ, по моему мнѣнію, важнѣйшая причина смуть и неурядицъ древняго отечества нашего: это запутанность правъ старѣйшинства, которая нигдѣ такъ хорошо не выразилась, какъ въ совершенномъ изреченіи князя Вячеслава Владиміровича племяннику Изяславу Мстиславовичу: *ты мой еси отецъ, ты же мой сынъ, а ты-же мой сынъ, ты-же мой братъ*, т. е. отецъ потому, что Изяславъ имѣлъ право на старѣйшинство по нисходящей линіи, какъ старшій сынъ бывшаго великаго князя Мстислава, который былъ старшимъ сыномъ Мономаха,—сынъ, какъ племянникъ Вячеслава,—а братъ потому, что всѣ князья находились между собою въ отношеніяхъ фамилнаго равенства. Была другая причина безпорядковъ и также важная. Она заключалась въ томъ, что, при понятіи о равенствѣ и братствѣ князей между собою, у нихъ не было опредѣленнаго сейма, на которомъ они-бы могли трактовать о дѣлахъ своихъ. При Святополкѣ Михаилѣ видимъ начатки такого учрежденія, но это болѣе случай, чѣмъ учрежденіе. И послѣ Владиміра Мономаха, благоразумно достигавшаго его важность, встрѣчаются примѣры, что князья съѣзжались на *снемъ*, но это дѣлалось только тогда, когда какая-нибудь необходимость побуждала ихъ къ личному сношенію и взаимному дѣйствию, напр. набѣги половцевъ и т. п., а не производилось въ опредѣленный срокъ, не было связано никакимъ законнымъ постановленіемъ. Князья не считали такого обычая священнымъ, чтобъ въ несоблюденіи его сознать проступокъ противу своего долга. Въ этомъ отношеніи удѣльная система осталась также недоконченною Ярославомъ, а другой уже не могъ ее докончить: привязанность къ памяти и постановленія родоначальника была у князей столь велика, что они принимали за ненарушимый авторитетъ въ своихъ правахъ единственно то, что онъ имъ завѣщалъ; и ежели-бы Ярославъ установилъ подобное правильное учрежденіе, то не одинъ-бы споръ кончился миролюбиво, особенно при содѣйствіи духовенства, которое всегда отличалось миротворствомъ и кротостію.

Нѣкоторыя временныя обстоятельства способствовали также тогдашнему разстройству державы русской: во-первыхъ то, что на пространствѣ русской земли жило много иноплеменниковъ, изъ которыхъ иные, какъ напр. Торки, Берендеи, Каэпичи, Коци обитали постоянно и осѣдло, а другіе, какъ половцы дѣлали безпрестанныя опустошительныя кочевья и были истиннымъ бичемъ Божиимъ для Руси,—во-вторыхъ развитіе аристократіи преимущественно въ юго-западной Руси, на Волынѣ и въ Галиціи. Но эти обстоятельства легко были-бы устранены, ежели-бъ существовало прочное право старѣйшинства и учрежденіе сейма. Аристократы, при большей силѣ князей и при участіи другихъ сословій въ правленіи не могли-бы такъ возвыситься, а составляли-бы должную связь съ администраціею и народною массою; иноплеменники, осѣвшіе на русской землѣ, могли-бы легко и скоро переродиться и потерять свои особенности, а войны съ половцами, ведомыя соединенными силами князей, не только могли-бы кончаться со славою для Руси, но еще поддерживали-бы единство народной жизни и предприимчивый духъ необходимый для юной, образующейся державы.

Старшій Учитель Н. Костомаровъ.

II. Листи до К. М. Сементовського²⁾.№ 1. Ровно 13 Октября 1844³⁾.I sicho, pusto, tęskno w bujnej Ukrainie.
Жидовски—пошло, свински—гязно в
буйной Украинѣ.

Я плыль отъ Кіева до Ровно пять дней по необозримому океану самой густѣйшей гязи и поняль, отъ чего въ польскихъ діаріушахъ такъ часто жалуются на слѣту, затруднявшую шляхтичамъ переходы въ ихъ войнахъ съ казаками. Волинъ земля самая влажная и гязная, потому что низкая. Широкія болота, дремучіе боры и бѣлые березняки, которые утомительно колоннадою тянутся вдоль почтовой дороги верстъ на 200 отъ Радомысла до Корца, это суровое, мрачное Полѣсье, потомъ однообразныя равнины съ приземистыми *пагорками*, угрюмыя станціи съ заспанными рожами писарей, сальныя корчмы съ кислымъ пивомъ и вонючими жидами, гязныя мѣстечки съ историческими воспоминаніями, но болѣе всего гязь и жиды, жиды и гязь—это меня сопровождало. Только высокіе курганы, городища, рвы и остатки старыхъ укрѣпленій да распятія, постановленныя по дорогахъ католическою набожностію шляхты—нѣсколько выводятъ душу изъ омерзенія.

Въ Черниховѣ, въ лѣсу есть поляна и на ней два кургана. Въ одномъ изъ нихъ схороненъ Нечай, а въ другомъ его сокровища, награбленныя въ польскихъ дворахъ. На Волинѣ ищутъ могилы Нечая и думаютъ, что кто ее найдетъ, тотъ отроетъ большія сокровища, но въ разныхъ мѣстахъ полагаютъ преданіе могилу витязя. Въ числѣ предполагаемыхъ могилъ Нечая важное мѣсто занимаетъ курганъ Черниховскій. Одинъ молодой парень везъ попа, *старого та сивою*, который будто бы ѣхаль изъ Кіева. Этотъ попъ разговорился съ нимъ о кладахъ, и сказалъ, что на полянѣ въ лѣсу есть два кургана изъ которыхъ на одномъ стоитъ крестъ каменный, а на другомъ выросли три дерева, и что подъ послѣднимъ лежатъ Нечаевы деньги. Парень послушался и дѣйствительно увидѣвъ все такъ, какъ описаль попъ, началъ рыть но не тотъ курганъ, который указаль ему священникъ, а другой. Сначала онъ выдернулъ крестъ и потомъ порывши немного, отправился домой въ надеждѣ продолжать работу на другой день. Вдругъ ночью явился къ нему козакъ Нечай. „Отнеси крестъ и поставь на моей могилѣ, *бо нема тамъ, чою тобѣ треба, а лежить похована моя безвинна душа*. Парень испугался и поставилъ крестъ и съ тѣхъ поръ никто изъ Чернихова не смѣетъ копать Нечаевой могилы. Память о Хмельницкомъ и его эпохѣ сохранилась въ народѣ, сверхъ моего ожиданія. Про него есть много разказовъ, напр. какъ Хмельницкій отдавалъ Татарамъ женщинъ въ полонъ, и невѣрные съ арканами гонялись за малороссіянками по рощамъ и кричали: *марушка, марушка! Хмельницкій бувъ великій* гайдамака, и съ его ти гайдамаки почалися, винъ пять литъ разорявъ польску землю, и уже бувъ циле польске царство *скасовавъ*, а опосли позсушилось на его козацство, такъ винъ узявъ та и помирился съ полскимъ королемъ и въ ноги ему поклонився, а полскій король узявъ его за ухо тай каже: охъ ты, сваволикуню!—Про его и писня спивається:

Бодай Хмеля Хмельницького перва куля не минула,

Що вельивъ брати по Вкраинѣ дивки и молодиди,

Парубки идуть гукаючи, а дѣвчата спиваючи,

А молоди молодиди старого Хмеля проклинують!

На Волинѣ есть заклѣтыя мѣста. Близъ Новг. Вол., который подъ симъ громкимъ именемъ извѣстенъ только на ландкартѣ, а въ просторѣчій

зоветься Звягеломъ (Zwiagel) есть заклѣтый палацъ, построенный паномъ, нажившимся по связи жены своей съ богатымъ сосѣдомъ: тамъ нельзя жить по причинѣ стука и привидѣній. Въ Полонномъ на станціи являются по ночамъ вооруженные люди и бьютъ проѣзжающихъ саблями—бѣдный смотритель весь изсохъ отъ такихъ страстей.

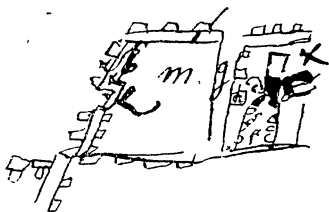
Въ мѣстечкѣ Корцѣ есть замокъ князей Корецкихъ, разрушенный при Хмельницкомъ: очаровательныя развалины.

Недалеко отъ Острога нашли засыпанный колодезь полный костей; я своими глазами видѣлъ голову, пробитую двумя огромными гвоздями (у учителя остр. дв. уч. Песельта). Это подвиги нашихъ братчиковъ. Такія же драгоценности найдены въ Ровнѣ посреди города лѣтъ назадъ тому пять.

Въ III часа по полудни 27 окт. я подѣхалъ къ Острогу и увидѣлъ величавыя, изумительныя по своей огромности развалины. На противоположной сторонѣ зачернѣло еще выше что-то: это остатки церкви Богоявленія. Подѣхавши къ первымъ развалинамъ я не могъ удержаться, чтобъ не взойти туда, далъ ямщику златаго, чтобъ онъ подождалъ, и отправился не смотря на несносную грязь. Пройдя черезъ высокія двери, надъ которыми пестрѣли разныя лѣпныя изображенія я очутился въ обширной залѣ безъ кровли, по бокамъ колонны, своды, ниши, углубленія для алтарей, лѣпныя изображенія ангеловъ и святыхъ, искалѣченныя, но все еще показывающія непростую работу. На главнѣйшій, противоположной входу, высоко имя Анны Алоизіи, острожской княжны, знаменитой дѣвки Гальки. Это кощелъ иезуитскій. По срединѣ входъ въ подземелье, прошедши помежъ колоннами я вышелъ въ разбитыя двери на лѣво и очутился въ длинномъ корридорѣ съ оживными сводами и квадратными отверстіями для оконъ, глянулъ въ окно—тамъ садъ загороженный со всѣхъ сторонъ зданіями. Прощедши далѣе по корридору, я увидѣлъ на правой сторонѣ рядъ комнатъ, разрисованныхъ альфреско, а прямо вела полуразрушенная лѣстница на верхній этажъ. Взобравшись по ней я увидѣлъ во всѣ стороны корридоры и комнаты. Но идти по этимъ корридорамъ было опасно, своды потрескались, въ иныхъ мѣстахъ свѣтились насквозь и торчали обломки; въ полу были отверстія. Воротившись въ низъ въ залѣ кощела я нашелъ полдюжины израильскаго народа, который объяснилъ мнѣ, что въ подземельи есть гробы и пещеры тянутся на далекое пространство. Рѣшившись остаться въ Острогѣ я отбилъ отъ еврейскихъ услугъ, и поѣхалъ въ трактиръ, гдѣ нашелъ добраго, разговорчиваго и неглупаго хозяина поляка.

На другой день я отправился въ кощелъ, запасшись свѣчами, съ цѣлю идти въ подземелье. Два часа я ходилъ по зданію, осмотрѣлъ его, хотя не безъ опасности и разобралъ, что оно состоитъ изъ огромнаго кощела и двухъ квадратныхъ строеній примыкающихъ къ кощелу.

Вотъ планъ.

а) кощелъ. б) колонны. в) алтарь боковой съ лѣпною работою. д) противополоп. алтарь боковой только стоять къ востоку, а прежній къ югу, е) главная стѣна. ф) башня за алтаремъ. г) корридоръ. h) разрисованная комната. i) корридоръ съ комнатами по стор. к) тоже. л) комнаты съ альфреско и надписями, была библіотека. м) дворъ. Посрединѣ кощелъ входъ въ подземелье.

На верхнемъ этажѣ такое же расположеніе. Это зданіе покрайнѣй мѣрѣ вдвое нашего университета. Комнаты по бокамъ предоставлялись

для монаховъ и для студентовъ ибо здѣсь была и академія. Во всемъ однообразіе и монотонность удивительныя, альфреско въ рамкахъ альфреско. Какъ все здѣсь характеризуетъ іезуитовъ пропагаторовъ единства дисциплины и гигантскаго зданія Католицизма.

Осмотрѣвши все и пожалѣвши надъ мерзостью, которая липла мнѣ на калоши, я въ сопровожденіи двухъ солдатъ и Фомки спустился въ погребъ со свѣчами. Къ намъ присоединилось еще нѣсколько солдатъ. Прошедши шаговъ тридцать я почувствовалъ подъ ногами что то сухое, нагнулся и увидѣлъ человѣческой скелетъ, далѣе другой, третій, далѣе цѣлый трупъ, изсохшій, — далѣе — скелеты, трупы, черепы, руки, ноги, ребра, перетлѣлыя доски гробовъ, желѣзныя крыши, и охлопья одеждъ ксендзовскихъ. Узнаю, что инвалиды растаскали гробы на топку и употреблия для этого и кости. Мы пошли по безчисленному множеству переходовъ, одинъ другого тѣснѣе, съ разными закоулками наполненными человѣческими остатками. Въ одномъ мѣстѣ показали мнѣ трупъ вытщенный изъ стѣны, гдѣ онъ былъ замурованъ, на немъ было много богатствъ и корона, но это все похищено и онъ лежалъ голый, сложа руки на грудь, какъ будто просилъ сжалиться надъ нимъ. Видно, что онъ былъ старъ, ибо сохранился нетлѣнно. Разсказъ о коронѣ заставилъ меня догадаться, что это какой нибудь изъ острожскихъ владѣтелей. Такъ вотъ величіе земное!—Гдѣ же корона? неизвѣстно; все растаскано, я не допросился, изъ чего сдѣлана была корона, ибо солдатъ не видѣлъ ее, а только слышалъ. Далѣе — въ закоулкѣ увидѣлъ я съ полдюжины труповъ въ странныхъ положеніяхъ, одинъ имѣлъ ноги и туловище съ руками, недоставало головы, у другого цѣла голова и лѣвое плечо, у третьяго одни ноги, у четвертаго голова да нога, у пятаго одно туловище съ одною рукою и такъ далѣе. Изумительно, какъ они не потлѣли. Изъ подъ одного я вытащилъ пунцовую одежду.—Потомъ, мы спустились въ другое подземелье, погребъ въ погребъ, гдѣ ходили съ полчаса также по трупахъ и гробахъ и нашли трупъ изумительной величины, принадлежавшій, какъ говорили, козаку Завишѣ. Тутъ намъ стали попадаться и женщины. Голыя, непотлѣлыя лежали онѣ съ открытыми знаками своего пола, и мнѣ пришелъ въ голову гнусный разсказъ Геродота: я невольно поглядывалъ на солдатъ. Наконецъ мы сошли въ третье подземелье, но туда нельзя было итти далеко, по причинѣ воды. Притомъ у меня заболѣла голова: мнѣ хотѣлось скорѣй на свѣтъ Божій. В этихъ катакомбахъ легко можно было потеряться ибо такое множество колоннъ, что зайдутъ проводники, не дай Богъ потухнетъ свѣча — ужасъ и представить себѣ! Съ какою радостію я началъ глотать воздухъ, хотя вонючій! Сонъ былъ бы страшенъ, не только на яву видѣть это. Долго останется у меня въ памяти это зрѣлище, оскорбляющее челоуѣчество. Мало того, что косяцель, бывшій потомъ православнымъ монастыремъ, сталъ городскимъ нужникомъ! Мало того! Поругались надъ гробами. А намедни, говорилъ солдатъ нашъ пошолъ въ лехъ, да безъ свѣчки, и принесъ гробъ на подпаль!

Невдалекѣ отъ Езуитскаго косяцела есть косяцель Кармелитовъ: въ немъ сложены солдатскія вещи и на алтарѣ подъ лѣпнымъ изображеніемъ Магдалины, лежатъ сапоги.

На холмѣ, господствующемъ надъ Острогомъ стоятъ развалины Богоявленской церкви, построенной въ XV вѣкѣ кн. Василіемъ. Эта церковь Витантійскаго штиля, что показываетъ сходство постройки съ Кіевскими, но съ примѣсю Готическаго, что видно по лѣпнымъ изображеніямъ, наминавшимъ мнѣ гробницу Острожскаго въ Лаврѣ, около которой мы

съ Алекс. Макс. прыгали со свѣчами, желая разсмотрѣть статую и обезпокоили недурную даму, укрывшуюся за иконостасомъ для благоговѣйнаго поклоненія.—Крыши и полу въ церкви нѣтъ, алтаря нѣтъ, иконостасу и помину нѣтъ даже и клочка штукатурки, одни голыя, черныя, поросшія мхомъ и быліемъ стѣны, треснувшія во многихъ мѣстахъ и уже грозящія разсыпаться. По лѣвую сторону три колонны первая отъ входа соединена оживнымъ сводомъ со стѣною и оканчивается круглымъ куполомъ съ продолговатыми и узкими окнами, другая колонна оторвалась отъ прежней и вытянулась въ два разныя направленія двумя обломками, которыя при случаѣ разобьютъ голову какому-нибудь любителю старины; съ этой колонной соединена круглымъ, а не оживнымъ сводомъ третья съ такимъ же куполомъ, какъ и на первой. Далѣе—полукружіе идетъ на сѣверовост. и образуетъ алтарную стѣну съ большимъ окномъ по срединѣ. На самомъ соединеніи полукруглой алтарной стѣны съ правою стороною большая трещина во всю стѣну и на срединѣ бреша: лучи осенняго солнца печально скользили черезъ нее по стѣнамъ покрытымъ мохомъ и по влажной зелени, устлавшей землю.

На правой сторонѣ только двѣ колонны, потерявшія связь со стѣнами и между собою. Окна въ этомъ зданіи неодинаковы; на правой сторонѣ большія, два оживныхъ, три полукруглыхъ, на лѣвой ихъ больше, но чрезвычайно узки и углублены; два имѣютъ видъ кувшина, на самомъ верху три оживныя окна стоятъ параллельно между собою. Прежде тутъ видала надписи греческія и русскія, а теперъ только въ одномъ мѣстѣ замѣтно, что тамъ были слова.

Невдалекъ отъ церкви на томъ же холмѣ, башня широкая съ карнизами, архитравами и амбразурами. Когда я вошелъ въ нее, первое, что мнѣ бросилось въ глаза, было довольно большое деревцо, выросшее на карнизѣ и протянувшееся въ уровень съ землею. На томъ же холмѣ есть зданіе, имѣющее расплоснутое въ основаніи, верхній этажъ его уже, крыша гонтовая. На верхнемъ этажѣ уѣздный судъ. Меня тамъ приняли ласково, но не повели въ подземелье, которое тянется подъ всѣмъ холмомъ, потому что тамъ хранится горячее вино, а ключъ у помѣщика (Яблоновскаго). Этотъ домъ есть часть дворца Острожскихъ, стертаго временемъ и видимаго во множествѣ мусора, усѣяващаго весь холмъ. Сойдя съ холма—училище; тутъ полагаютъ была острожская типографія. Я разсмотрѣлъ еще три башни въ городѣ, показывающія, что Острогъ, или часть его, гдѣ стоялъ замокъ князей былъ укрѣпленъ. Есть и валъ посреди города и обломки стѣнъ. Подземелье подъ холмомъ, было назначено для плѣнниковъ во время феодальнаго самоуправства. Здѣсь то былъ замурованъ Косинскій, здѣсь, по преданію, въ церкви Боговленія вѣнчался Самозванецъ съ Мариною.—Наконецъ, выѣзжаю изъ Острога, я посѣтилъ Капуцинскій кляшторъ уничтож[енный] въ 1841 г. Видѣлъ также разбросанныя трупы и гробы, но не видалъ непотѣбныхъ. Зданіе съ садомъ отдано жиду на аренду за 39 р. сер., а въ кощелѣ гдѣ стоитъ даже ковчегъ, учатся солдаты.

Я спрашивалъ у простолудиновъ относительно униі, и узналъ что Поляки ужасъ врутъ безъ пощады. Никакихъ насилій въ 1839 г. не было; простой народъ очень доволенъ. Собралъ я нѣсколько мѣстныхъ анекдотовъ о войнѣ польской. 20 ноября думали съѣздить въ Берестечко и на святкахъ въ Почаевъ.

Меня приняли въ Кіевѣ хорошо, особенно Іозефовичъ онъ общался перевести меня въ Кіевъ. Въ Ровно былъ ревизоръ, инспек. каз. училищъ, три раза слушалъ мои лекціи. Ученики мои всѣ ляхи на повалъ и гово-

рять по русски такъ что уши затыкай. Я стою у добраго хозяина, принявшаго меня со всѣмъ славянскимъ радушіемъ, и учусь по польски: мои хозяева вѣры русской, но не говорятъ по русски, только знаютъ по малороссійски. Дѣла пропасть, такъ что носа некогда обтереть: 15 лекцій въ недѣлю, да еще заставляютъ задавать сочиненія и поправлять ихъ. Здоровье мое неблагополучно.—Прощайте до свиданія.

Н. Костомаровъ.

Есть на Волинѣ обычай: если идутъ мимо кургана въ лѣсу, то бросаютъ на него что нибудь, хоть горсть земли. Недалеко отъ Ровна есть могила жидовская, где перебиты жиды гайдамаками. Благодарю Николая Максимовича ⁴⁾ за память обо мнѣ. Передайте ему мое душевное почтеніе.

(На полі першого аркушу приписка:) Примѣч(аніе) относит(ельно) города Ровна: сей городъ грязень до пес plus ultra, наполненъ жидами и свиньями, имѣетъ прудъ, покрытый плесенью и старинный дворець Любомирскихъ, помѣщиковъ Ровна, построенный Конецпольскимъ въ XVII вѣкѣ. Скука въ городѣ несносная. Водка дешева, потому что нѣтъ откупа. Есть здѣсь одна церковь обращенная изъ Уніатской, одинъ костель довольно великолѣпный. Жители, за исключеніемъ жидовъ, поляки и малороссіяне. Языки польскій, какой то другой имѣющій претензію на званіе Русскаго, малороссійскій волинскаго нарѣчія и жидовскій.

(Приписка на полі 2 арк.:) Собралъ я въ числѣ достопримѣчательныхъ преданійхъ украинскихъ (sic) нѣскольکو свѣдений о знаменитомъ нашемъ ораторѣ, Иннокентіи. Въ Михайловскомъ монастырѣ есть памятникъ его любви къ природѣ, разобранная стѣна, откуда онъ любовался на Днѣпръ; подробнѣйшія причины надобно спросить у Макара, да у него жъ можно узнать о нѣкоей паннѣ Кобылянской. Впрочемъ, можетъ быть это клевета.

[Приписка на полі 3 звор. арк.:] Чрезвычайно важное замѣчаніе насчетъ этнографіи волинской: здѣшніе жители католической вѣры и говорящіе по польски, обижаются, если ихъ называютъ поляками. Странное дѣло: пріѣзжая къ нимъ они набираются польскаго духу, а здѣсь не иначе называютъ поляковъ, какъ измѣнниками и когда рассказываютъ о революціи то русскіе войска называютъ нашими, а польскія мятежниками.— Это очень похвально. Поляки ничего не могли здѣсь сдѣлать.

(Приписка на полі 4 звор. арк.:) На рѣкѣ Стырѣ, недалеко отъ Берестечка, были разбиты русскія войска поляками въ 1830 году. Итакъ два раза рѣка Стыръ видѣла несчастіе Русскаго племени.

№ 2.

Ровно Декабря 9. 1844.

Отъ томительной скуки и безродья на чужинѣ, пишу къ Вамъ не дожидаясь отвѣта. Ей ей скоро видѣнія представляться начнутъ, потому что я, словно на Патмосѣ, въ заточеніи. А не мудроно край суевѣрный: на каждомъ шагу слышать повѣрья и преданія. Въ Ровнѣ наримѣръ показывали яму, надъ которой сидѣла по вечерамъ мертвая женщина чесала косу и плакала. Когда къ ней кто-нибудь подходилъ, она исчезала. Жители, заключивши, что это должна быть погибшая сама себя сгубившая душа наняли попа отслужить панихиду по неизвѣстномъ успшемъ, и послѣ того явилась въ уроченное (?) время женщина но уже не плакала чесала косу и сказала окружавшимъ ее: теперь уже я совсѣмъ покойна. И больше не являлась. Было еще здѣсь вотъ что: одному жиду (а ихъ здѣсь паче песка морскаго) цирюльнику пришла байроновская, весьма современная мысль повѣситься на колку въ хатѣ, въ которой по

обыкновенію жидавскому жило нѣсколько семействъ израеля. Съ тѣхъ поръ всѣ бросили хату: цирюльникъ ночью путешествовалъ изъ угла въ уголь. Сказали объ этомъ проѣзжему офицеру: тотъ былъ человекъ русскій и не боялся самого чорта, не только жида. Онъ отправился ночевать въ пустую хату. Въ полночь является жидъ, садится противъ него на стулъ и точитъ бритву объ ремешокъ. Офицеръ не испугался и, подставя щоку, сказалъ брѣй! ѣ.. твою мать! Мертвецъ брилъ его и съ тѣхъ поръ не являлся, а у офицера не росла никогда борода. — На полѣсѣ такіа чародѣйства бывають, что волосъ дыбомъ становится. Если бы я Вамъ написалъ всѣ анекдоты, сколько слышалъ въ короткое время моего, здѣсь жительствова, на квартирѣ самой прозаической, не зная иного пути кромѣ грязной улицы до гимназіи, и то бы не умѣстилось на цѣломъ листѣ. Такъ много здѣсь суевѣрій или *забобоновъ*, какъ ихъ здѣсь зовуть. Достопримѣчательно только то, что въ Берестечкѣ показывается кровь на алтарѣ каплички, сооруженной въ концѣ мѣстечка при плотинѣ и вѣроятно на мѣстѣ битвы. А вотъ вамъ нѣсколько свадебн. пѣсень:

Якъ зачинается весилье. —
Ходить Ясеню по новыхъ синяхъ
(Нерозібр.) задумавъ зениться;
Посыла сокола до ясного неба,
А щежъ минѣ батенька треба,
А возуленьку на Украиночку,
По всюю родиночку
По близькую на порадоньку,
А по далекую для славонки
Прибуди, прибуди мій родоньку
до мене,
Есть жъ въ мене бочка медочку
для тебе,
Еще жъ въ мене скрипки музыки
грають,
Еще жъ въ мене добріи люди
гуляють,

Якъ до шлюбу ѣдутъ.
Зеленая рутонька жовтый цвѣтъ,
Чому тобѣ, ясюню довго нѣтъ?
Чи тобѣ кониченьки забр но,
Чи тобѣ шлюбоньку не дано?
Дано минѣ кониченьки у пору:
Зачинила тещенька въ комору
Воронны кониченьки въ обору.
Ой очини, тещенько, комору
Пусти жъ мене молодого, до дому
Та въ мого батенька медъ—вино
пьють,
Уже мене молодого, давно ждуть.

Якъ одъ шлюбу ѣдутъ.
Да були жъ мы въ церкви,
Да молилися Богу и Духу святому:
Дай же, Боже, симъ дѣтонькамъ,
двомъ квѣтонькамъ!
Метеная улица изъ конця;

Ѣде жъ наша Марися изъ пидъ
вѣнця,
Низенько ся Марися кланясь
Же ридного батенька не мае,
Слизоньками киченько вмывае

Сиротѣ на посадѣ.
Марысинѣ батенько по небу ходыть
Да Господа Бога просить:
А Господи милосердый!
Спусти жъ мене зъ неба на землю
До моеи хаты, да до мого дитятя,
Чи хороше наряжене,
Чи въ Божій часъ посажене?
Нарядили якъ панѣночку
Посадили якъ сиритоньку

Якъ благословлять до шлюбу.
Красчій и хорошій Марысинѣ
посады,
По всихъ оконечкахъ Анголи
сидять,
А надъ (не розібр.) версты самъ
господь сидить,
Доленьку дѣлать:
Ліпша доля бозьякая нижъ
батенькова,
Бозьякая довѣчна, батенькова
дочасна.

Якъ по дѣвку ѣдутъ.
Не стій, роже, на междо роже,
Бо буде ѣхати сѣмьсотъ боярѣвъ,
Кождень вырве по квѣточѣ
Старостѣ квѣтки не стало:
Е въ его квѣточка молода сваночка
А молодому подетаростѣ квѣтки
не стало

Евъ его квѣточка молода дружечка
А молодому Ясѣви квѣтки не стало,
Евъ его квѣточка молода Марыся.

Якъ будутъ ѣхать по дѣвку.
Не куйте, бояре, золотого персня
Подкуйте, бояре, подъ кони подковы
Будемо ѣхати боромъ каменнымъ,
Якъ почують люде, то намъ
слава буде

Якъ почують далѣйше, то намъ
буде славнѣйше

Якъ возьмутъ дочку.
Посѣю я гречку на точку,
Дьякую тобѣ, сваточку, за дочку,
Дьякую тобѣ, сватуню, за сую,
Згодуй тобѣ, господи, другую.

Несмотря на мои покушенія собирать пѣсни, я успѣлъ какъ нельзя меньше; странно, что у нѣкоторыхъ *благомыслящихъ* людей навлекъ подозрѣнїе: не препоручилъ ли мнѣ Бибииковъ развѣдать нѣтъ ли здѣсь возмутительныхъ пѣсенъ!!! Я съ жадностію на каждомъ шагу распрашивалъ о бытѣ здѣшняго народа (признаюсь, это меня болѣе занимаетъ теперь, чѣмъ даже народная поэзія), и получилъ ужасающія свѣденія. Каторга лучше была бы для нихъ! Не говоря уже о томъ, что бѣдный русскій крестьянинъ работаетъ помѣщику вмѣсто указанныхъ трехъ дней цѣлую недѣлю (что водится и у *Вашихъ Полтавцевъ, краснѣя, долженъ это сказать!*), а себѣ во время рабочее удѣляетъ только праздники, изъ чего выходитъ, что многіе не знаютъ имени Іисуса Христа, не говоря о томъ, что бабы, работая зимою по цѣлымъ днямъ на барщинѣ, берутъ пряжу для помѣщика еще и на домъ *на вдосвѣта*, не говоря о безчисленныхъ поборахъ, какъ-то доставленій ягодъ, грибовъ, тмину не въ зачетъ барщины, обязанности располживать птицу для пана, налагаемой на каждый дворъ,—обращеніе съ ними таково, что превосходитъ всякое понятіе объ утѣсненіи и приводитъ въ трепетъ друга человѣчества. Однимъ словомъ о крестьянахъ здѣшнихъ въ XIX вѣкѣ остается тоже сказать, что говорилъ Бопланъ въ XVII-томъ. И не позабудьте, что, при всемъ этомъ, либерализмъ страшный! На словахъ настоящій Лафаеттъ! Въ Россіи ужасное варварство; въ Россіи, когда проѣзжая отъ великорусскихъ губерній къ западнымъ можно слѣдить, какъ постепенно ухудшается бытъ народа по мѣрѣ того, сколько оставила слѣдовъ падшая Рѣчь посполитая! Впрочемъ моли Бога, *вставаючи и лягаючи*, чтобы изцѣлилъ бѣдный народъ Русскій отъ этой язвы, заражающей его отъ *Тобольска до Радзивилова*. Жалко только то, что нѣкоторые изъ конфискованныхъ имѣній защитниковъ чертовскихъ правъ небывалого отечества, поправившіяся за короткое время, отдаются изъ милости дѣтямъ ихъ. Покорнѣйше прошу Васъ *плюнуть отъ* меня въ глаза первому поляку, который осмѣлится хвалить свое или жаловаться на правительство. А если бы кто, подобно нѣкому юношѣ, сталъ говорить, что въ этомъ краѣ больше польскаго элемента, чѣмъ русскаго, то стоитъ дать оплеуху.. Во первыхъ, уничиженіе униі, никого не оскорбило кромѣ самолюбія Католиковъ и преимущественно *ксендзовъ*; гоненій за вѣру тутъ никакихъ не было, да и какія могли быть тутъ гоненія, когда народъ мало понималъ какой онъ вѣры. Во вторыхъ, притѣсненій дворянству (т. е. полякамъ) тутъ никакихъ нѣтъ и это очень дурно: они могутъ свободно откармливаться, какъ кабаны въ своихъ палацахъ и ѣздить за границу, сорить деньги выжить изъ крова Русскихъ и тамъ клеветать на Россію. Чего жъ имъ еще? Что касается до Русскаго языка то здѣсь его ужасно не любятъ и даже гордятся тѣмъ, что успѣютъ забыть его. Языкъ Малороссійскій, какъ видите, изъ пѣсенъ, почти такой же, какъ и въ Полтавской Губерніи съ прибавленіемъ нѣкоторыхъ словъ польскихъ, напр. допиро, навить и т. п. и удареній тѣго, еднѣго. Говорятъ также здѣсь *будешъ робила, будемъ ходивъ*. Лирники

здѣшніе поють большею частию духовныя пѣсни: ихъ инструментъ наши рыли (sic!). Теперь здѣсь въ ходу малороссійская большая пѣсня о Кармелюкѣ, сочиненная въ позднѣйшее время народомъ. Этотъ Кармелюкъ жилъ въ недавнее время и во время революціи хотѣлъ было возобновить гайдамаччину съ шайкою молодцевъ началъ нападать на панскіе дворы и жидовскія корчмы, былъ взятъ, содержался въ дубенскомъ острогѣ; ушелъ и былъ застрѣленъ въ домѣ какой-то шляхтянки Магдалены, съ которой имѣлъ связь. Любопытно было мнѣ услышать это новѣйшее произведеніе музы южнорусской, произведеніе, совершенно подобное тѣмъ, въ которыхъ воспѣваются времена более отдаленныя: такъ неизмѣняемъ творческій духъ русскій.

20 числа махну въ Почаевъ. Пишите пожалуста, да развѣдайте стороною какъ приняли мое прошеніе объ адъюнктствѣ, которое я послалъ: напишите мнѣ поскорѣе. Мнѣ обѣщали перевести меня въ Кіевъ и я даже слышалъ о распоряженіи Юзефовича исполнить это въ скоромъ времени, такъ что предполагалъ онъ послать другого на мое мѣсто, но я ужасно боюсь нашего директора, который имѣетъ замысль удержать меня здѣсь и такъ какъ онъ ѣдетъ въ Кіевъ на святки, то опасно, чтобъ онъ тамъ не испортилъ дѣла. Я готовъ служить хоть десять лѣтъ даже постоянно въ должности учителя: эта должность мнѣ нравится, но ей Богу не въ Ровно, гдѣ можетъ быть и хорошо тому, кто любитъ ѣсть убійственныя польскія потравы и пить водку, ея же изобиліе велие, но только не мнѣ, держащему діету. Право, хочется пищи для ума, и для души, а здѣсь ни книгъ, ни людей, для меня нужныхъ!—Кланяйтесь брату.—Прощайте не забывайте меня. Н. К.

На першій сторінці збоку: Пожалуста узнайте о прошеніи моемъ.

№ 3.

Ровно. Декабря 16. 1844.

Благодарю Васъ за письмо. Я намѣревался къ Вамъ писать послѣ поѣздки, но такъ какъ меня не пустили прежде праздника, то готовясь въ путь 23 числа, я рѣшился еще разъ побѣседовать съ Вами, потому что мнѣ здѣсь очень скучно. Я ни къ чему не годный человекъ. Что я за человекъ, коли, живучи здѣсь 1½ мѣс., ничего почти не сдѣлалъ для своего предмета, сижу запершись въ своей келіи и выхожу только на лекціи. Я рѣшит. неспособенъ къ одинокой работѣ: мнѣ нужно братства взаимного побужденія, а я здѣсь его не имѣю. Никто не хочетъ пособить мнѣ; мои занятія народностію и исторіе[е]ю Украины идутъ весьма туго среди самой исторической и самой глубокой украинской страны, конечно отъ того, что я одинъ,—народности здѣсь также мало понимаютъ, какъ и насъ, а надъ историч. занятіями смѣются, думая, что исторія можетъ только толковать о французскихъ людовикахъ и нѣмецкихъ фердинандахъ, а совсѣмъ не о такомъ народѣ, каковы малороссіяне, и то въ учебникахъ и руководствахъ. Ктому еще наше кіевское начальство, своею ревностію вмѣстѣ съ добромъ для края дѣлаетъ и зло намъ—именно тѣмъ, что пустило въ ходъ важность историческихъ разысканій и народности циркулярно, и отъ того выходитъ, что профаны, непонимая никакого злыдня (?), въ этомъ, изъ зависти останавливаютъ успѣхи наши, полагая, что мы изъ этого извлекаемъ какія то страшныя выгоды. Гораздо бы лучше, если бъ оно сомкнуло тѣснѣе кругъ этотъ и распространяло бы свое вліяніе не большинствомъ лицъ готовыхъ предлагать свои услуги, а въ самомъ дѣлѣ мѣшать другимъ, а поощреніемъ трудовъ и облегченіемъ способовъ. Впрочемъ, Юзефовичъ человекъ вполне достойный любви и уваженія, и если бъ у насъ были начальники, подобные ему, то много бы вышло изъ усыпленія.

Буду сообщать Вамъ постоянно преданія какъ здѣсь услышу, чтобы не запомнить, а вы храните мои письма и современемъ они могутъ пригодиться для Вашихъ занятій.

Недавно мнѣ рассказывалъ мужикъ изъ Полѣсся, что онъ отправился на богомолье въ Кіевъ осенью и поздно ночью зашелъ въ маленькій хуторъ, сбившись съ дороги; вездѣ были потушены огни, только въ одной крайней хаткѣ свѣтилось. Онъ туда, — дворъ большой, но какъ будто пусто, *поотчинены* коморы, собака одна лежала спокойно у дверей. Онъ вошелъ въ сѣни, далѣе въ хату и увидѣлъ, что на столѣ стоитъ открытый гробъ, а въ немъ мертвое тѣло. Подлѣ гроба горитъ тускло каганецъ, и лежатъ книши, и стоитъ порядочная пляшка горѣлки. Нѣтъ живой души. Я, каже, *трохи злякався, а тамъ стою себѣ, тай думаю и вже що буде, то буде, коли може то яка фальшъ, такъ у мене силы таки, що никто ще менѣ не поборовъ, а коли мертвецъ устане, такъ-таки винъ не встане.* А онъ былъ такъ силенъ, что когда въ деревнѣ выходили биться на кулачки, то онъ не дрался кулаками, боясь убить кого-нибудь, только разгонялъ народъ ладоньми. Подошелъ онъ, выпилъ водки, закусилъ сѣлъ на ослонѣ, запалилъ трубку — *стало, каже, щось мѣнь страшно, я упьять випивъ по другій, а тамъ и третій, тай сижу собѣ, коли дивлюсь, ворухиться піднімається стѣвъ у домовинъ, та й дивиться на мене* А я ему кажу: *здоровъ бувъ! Нибы то и не боюсь, а тутъ такъ страшно, що й хмель зъ головы вийшовъ. А вѣнъ якъ заскрегоче зубами...* а я ему кажу: *чою ты? Горѣлки хочешь* Узавъ та наливуъ, тай даю ему; *вѣнъ випивъ, я ему кажу: може ще? Винъ маха рукою— я ему давъ ище. Тодѣ винъ уставъ, та й ловить мене руками. А я одѣ его та й стѣвъ упьять на ослонѣ. Вѣнъ прійшовъ, тай стѣвъ коло мене. Отъ и сидимо.* Черезъ нѣсколько времени мертвецъ сталъ его лоскатать, а дали и кусать. Мужикъ началъ съ нимъ бороться. *Такъ щожъ паничъ думае? ище мене никто не здолавъ, скільки не бився, а сей тикъ такий дужій, що ничего не зроблю зъ нимъ.* Два раза изнемогалъ мужикъ въ борьбѣ, два раза удерживалъ равновѣсіе и непрерывно борясь очутился уже у порога дверей изъ сѣней въ хату. На самомъ порогѣ упалъ мертвецъ; мужикъ сѣлъ на него, но мертвецъ сбросилъ его, приподнялся, хватилъ его со всей силы, впился въ него зубами... вдругъ крикъ пѣтуха, онъ задрожалъ и въ рукахъ нашего героя очутился холодный, посинѣлый трупъ. Отдохнувши герой разсудилъ, что уже бояться нечего, отнесъ мертвеца и положилъ въ гробъ, самъ сѣлъ на ослонѣ и послѣ сраженія, *труда ради бденнаго*, такъ хлебнулъ горѣлки, что готовъ былъ опять начать поединокъ хоть съ самымъ чортомъ, однако, какъ никто не являлся, то онъ послалъ свою свиту въ голову, для большей удобства присовокупилъ къ ней кушакъ и заснулъ богатырскимъ сномъ. Когда онъ проснулся было утро; мертвецъ неподвижно лежалъ въ гробу, потухшій каганецъ, осушенная пляшка и разломанные книши свидѣтельствовали о томъ, что ему не снилось. Вскорѣ онъ услышалъ шумъ, явилась хозяйка, женщина, съ попомъ и пономаремъ. Удивившись, увидя в хатѣ незнакомаго человѣка, женщина спросила его между прочимъ: *А щожъ тобѣ ничего не було? Де вже, каже, не було.. и началъ ей рассказывать.* Хозяйка въ свою очередь рассказала ему, что мертвецъ ея мужъ; уже третій разъ онъ умираетъ, *захвора, та й вмере, а ночью встане та й мучить мене, а якъ умира, то велить поставить собѣ горѣлки и кнышивъ. Та такъ полежить три, або чотири дня, та й стане, и знову живе, и тоди ничего, мовъ и не зна, що зъ нимъ було. Хай ему цуръ! Теперъ уже озьмемо его тай заховаємо!* Удивленный мужикъ попрощался и пошелъ своимъ путемъ. На возвратномъ пути изъ Кіева,

онъ нарочно свернулъ съ дороги и пошелъ въ тотъ хуторъ, гдѣ были ему такія видѣнія; прямо идетъ въ хату и видитъ ту же самую хозяйку, но только съ хозяйномъ. *Ну що, пани матко, вашъ мертвець? А озв'є и виш*, отвѣчаетъ хозяйка, указывая на щедушнаго болѣзненнаго мужика. Путешественникъ разговорился съ нимъ, и спрашивалъ: *А чи ты знаєшь якъ лежавъ у домовинъ тай боровсь зо мною? Ни, каже, ей Богу, ничего не знаю! Зо мною уже третій разъ такъ буває, що захворюю, тай умру, а тамъ знову оживу; розказують якъ бы то я встаю, та людей лякаю, а я ничего не знаю.*—Къ пушему удивленію, богомолецъ попробовалъ съ нимъ поборотъся и увидѣлъ, что онъ такъ безсиленъ, какъ мальчикъ. Откуда жъ бралась у него тогда сила? Какъ бы то ни было, только это не выдумка, сколько мнѣ кажется; повидимому мертвеца одолѣвала какая то чудная болѣзнь, можетъ быть еще загадочная для медицины.

Еще преданіе.—Въ Корцѣ есть кляшторъ, уничтоженный въ недавнее время. Теперь тамъ происходятъ дивныя видѣнія является напр. монахъ и ходитъ по церкви. Разъ маленькое дитя пропало безъ вѣсти и очутилось въ запертомъ кляшторѣ, гдѣ монахъ подчивалъ его грушами и пряниками.

А вотъ дѣлая повѣсть слышанная мною; происшествіе хотъ рассказано въ Киевѣ, но мнѣ передано на Волынѣ и происходило невдалекѣ отсюда. Въ Киевѣ нѣсколько студентовъ были на обѣднѣ въ костелѣ, гдѣ, какъ обыкновенно дѣлаютъ молодые люди, не столько предавались благочестивымъ размышленіямъ, сколько смотрѣли на женскій полъ. Выходя изъ костела, столкнулись они съ сѣдовласымъ старцемъ, лѣтъ болѣе 90-та, который покачавъ головою, со вздохомъ сказалъ: *Ахъ! господи! Если бъ вы знали, что со мною было, то вы бы этого не дѣлали.* Грѣшно и опасно оскорблять святыню нечистыми помыслами.—Онъ ушелъ. Студенты, пораженные такимъ неожиданнымъ и страннымъ замѣчаніемъ, стали слѣдить за нимъ глазами и увидѣли, что онъ отправился—въ трактиръ на Крещатикѣ. Они за нимъ, сошлись съ нимъ въ столовой, гдѣ старикъ обѣдалъ. Послѣ нѣсколькихъ словъ узнали студенты, что старикъ родомъ изъ Волыни, но уже нѣсколько десятковъ лѣтъ живетъ въ Киев. губ. въ помѣстьѣ и пріѣхалъ въ Киевъ на время. Студенты напомнили ему о замѣчаніи и просили рассказать, что съ нимъ было. Извольте, отвѣчалъ старикъ:—расскажу Вамъ. Въ молодости своей я дѣлалъ также какъ и вы въ церквахъ. Разъ вошедши въ костелъ въ Луцкѣ, замѣтилъ я очаровательное личико, подсѣлъ къ нему и по выходѣ изъ церкви завелъ разговоръ. Къ величайшей радости моей она на первыхъ порахъ показала мнѣ какое-то участіе, пожала мнѣ руку и сказала тихонько: завтра будетъ отправляться богослуженіе въ подземельѣ въ гробовомъ придѣлѣ; я тамъ буду; вы должны быть тамъ.—Я внѣ себя отъ восторга. На другой день вечеромъ, пріѣзжаю въ костелъ, иду въ отворенное подземелье, откуда блестятъ свѣчи и несется пѣніе и встрѣчаю между многими мою возлюбленную: при одномъ гробѣ она стояла на коленахъ. Я съ нетерпѣніемъ ждалъ пока кончится богослуженіе, наконецъ оно кончилось; красавица съ сладострастнымъ пламенемъ въ глазахъ, сжимаетъ мнѣ руку, говорить: поѣдемъ; и мы вышли изъ подземелья, я по совѣту моей дамы, отправилъ свой экипажъ, приказавши пріѣзжать на другой день въ то же самое время, сѣлъ въ ея карету, и мы понеслись. Черезъ нѣсколько минутъ, карета остановилась у входа въ старинный домъ съ княжескимъ гербомъ надъ карнизомъ. Самолюбіе мое не имѣло предѣла восторгамъ. Входимъ въ богато убранныя комнаты, служанки несутъ свѣчи, зажигаютъ лампы; мы идемъ съ красави-

цею далѣе—въ ея спальню! Верхъ восторга! Но только странное дѣло: всѣ свѣчи и лампы горятъ тускло: всѣ предметы въ домѣ и одушевленные и неодушевленные кажутся мрачными, выглядятъ чѣмъ то печальнымъ. Но что до этого мнѣ за дѣло? Я обнялъ красавицу, я на ея постелѣ, она прильнула мнѣ къ груди и падаетъ въ изнеможеніи; я падаю на мягкое ложе въ ея объятіяхъ—и вдругъ—исчезаютъ лампы, постель, домъ, красавица; я остаюсь въ темнотѣ, подо мною не мягкое ложе, а твердое холодное желѣзо! Я осязаю внимательнѣе... Боже мой! Это гробъ! Я вскочилъ и наткнулся на другой гробъ, припалъ къ землѣ отъ страха, и голова коснулась третяго гроба. Я началъ вопить и слышу кто то бѣжитъ на мой вопль, я удвою крикъ и вотъ отворяются двери подземелья костельнаго, входятъ со свѣчами служители блѣдные, дрожащіе, далѣе прибѣгаетъ ксендзъ въ облаченіи и множество народа. Къ общему нашему удивленію, я узнаю, что вчера не было никакого служенія въ подземельѣ ни въ костелѣ и входъ въ него постоянно былъ запертъ, а теперь шла вечерня и къ счастью моему въ костелѣ слышали крикъ мой и прибѣжали спасти меня. Въ добавокъ я узнаю, что вчера дѣйствительно я пріѣзжалъ въ костелъ и отправилъ людей, приказавши имъ явиться на другой день ввечеру. Карета моя стояла у подъѣзда, я цѣлыя сутки пропадалъ гдѣ? кто знаетъ, гдѣ я былъ все это время? Гробъ на которомъ я очутился, дѣйствительно принадлежалъ какой-то княжнѣ красавицѣ умершей уже лѣтъ за сорокъ!

Этотъ анекдотъ рассказала мнѣ товарищъ мой, учитель, который слышалъ это самое отъ старика, бывши студентомъ.

Еще къ числу таинственностей присовокуплю: здѣсь, въ Ровнѣ есть вѣдьма, которая знаетъ съ чортомъ, являющимся ей въ видѣ франта по ночамъ. Одинъ разъ крестьянка съ 12-ти лѣтн. дочерью шла въ полѣ. Вдругъ дочка бѣжитъ отъ ней, бѣжитъ все далѣе, и далѣе, мать кличетъ ее, она не слушаетъ; чрезъ нѣсколько минутъ мать нашла ее подъ мостомъ, по шею въ багнѣ. Дочка призналась, что ее встрѣтилъ панъ въ сертукѣ, взялъ ее подъ руку, и повелъ, безпрестанно прихваливая ея. Дѣвочка не могла ни остановиться, ни крикнуть, ни даже назадъ оглянуться. Панъ завелъ ее подъ мостъ, и посадилъ возлѣ себя. Къ счастью, дѣвочка подумала: о Господи! отдали отъ меня этого пана! я его боюсь; вдругъ панъ пропалъ, и вихорь, вырвавшись изъ подъ моста опрокинулъ телѣгу съ сѣномъ и мужикомъ, ѣхавшимъ по дорогѣ. По разсказу дѣвочки узнали, что этотъ панъ никто иной, какъ чортъ ходившій къ вѣдьмѣ; его видала работница этой вѣдьмы.

Буду писать къ Вамъ часто и сообщать преданія. Вы хотѣли знать нашу гимназію. Извольте. Директоръ нашъ Аврамовъ есть то, что назыв. по нѣмецки *Naturmensch*, не можетъ дѣлать ни зла, ни добра, любитъ задать тону, но ничего не доведетъ до конца. Учителя живутъ между собою мирно. Инспекторъ челоувѣкъ честной и строгій исполнитель обязанности. Учитель словесности, молодой добрый малой, природный москаль изъ Калуги, душа добрая и открытая, впрочемъ безъ большихъ свѣдений и способностей. Учитель лат. языка Эпифановичъ, съ которымъ я живу, ибо онъ женатъ на дочери моего хозяина, доброе животное, котор. только ѣсть, пьетъ, спитъ и держится за подолъ своей Гани. Учитель лат. языка Чуйкевичъ, родств. Кулеша, поетъ прекрасно малор. пѣсни, любитъ ихъ и выше прочихъ по взгляду. Учитель матем. Савинъ, мой товарищъ по Университету, эгоистъ и подлипало, прочіе учителя ни рыба ни мясо, впрочемъ жить съ ними можно: только меня не совѣмъ что то любятъ, называютъ меня чудачкомъ, и даже невѣждою, зато что я не слушаю ихъ музыкальныхъ вечеровъ, а привожу часто лирниковъ пѣть

№ 4. Сообщаю Вамъ отъ скуки кой какіе замѣтки, во время 12-ти дневнаго моего пиллигримства по Волинѣ. Въ великій Четвертокъ выѣхалъ я изъ Ровна, нанявши у жида лошадей поденно, но предводительствовалъ мнѣ мой Тома, потому что у жидовъ былъ тогда пейзажъ (паска). Со мною поѣхалъ товарищъ, человекъ добрый и любознательный, но знающій дорогу столько же, сколько я и мой человекъ. Мы ѣхали какъ финикияне кругомъ Африки, однако къ вечеру доѣхали до Дубна. На дорогѣ я не встрѣтилъ никакихъ достопримѣчательностей, кромѣ *пейсачной* жидовской водки, вещи до тѣхъ поръ для меня неизвѣстной. Такъ-какъ въ дни опрѣсночные не позволяется жидамъ даже ставить на столъ, не только держать въ домѣ ничего квасного, и хлѣба, кромѣ опрѣсноковъ, то слѣдовательно и водки; и потому чада Израиля держатъ для этихъ дней особеннаго рода водку—спиртъ съ сахаромъ безъ муки,—покупаемую такъ дорого, что мнѣ продала жидовка для пробы рюмочку величиною съ наперстокъ за 4 коп. серебр.—изумительная цѣна при дешевизнѣ горячихъ напитоковъ на Волинѣ. Эта водка чрезмѣрно пьяна.—Подѣзжая къ Дубну видишь что измѣняется скучная плоская мѣстность, которая составляетъ отличительную черту видовъ, какіе остаются въ памяти путешественника по Россіи. По лѣвую сторону дороги тянется гряда холмистая горь, боковой отрасли Карпатовъ, довольно живописная. Въ Дубно есть старинный замокъ, какъ говорили, построенный Острожскими. Онъ состоитъ изъ двора, довольно пространнаго съ паладомъ, и обведенъ кирпичною стѣною съ башнями. Видно, что эта стѣна была нѣсколько разъ исправляема, потому что вершина ея красноватѣ основанія. На верху растутъ терновникъ и стѣны индѣ покрыты мхомъ, что придаетъ замку довольно романтической видъ. Городъ принадлежитъ къ древнѣйшимъ въ Россіи: имя его упоминается въ Волинской лѣтописи: *Дубенъ*. Въ періоды Литовскій и Польскій онъ принадлежалъ Острожскимъ и имѣлъ знаменитый въ свое время кресто-воздвиженскій монастырь, гдѣ любилъ уединяться отъ свѣта благочестивый поборникъ православія князь Константинъ и въ которомъ былъ настоятелемъ преподобный Ювъ Почаевскій. Недавно отыскали здѣсь основанія двухъ церквей и нашли записи дарственныхъ православныхъ владѣльцевъ въ пользу этихъ церквей. Уже давно не было храмовъ, а суммою, предназначеною для нихъ, пользовался католическій монастырь. По представленію здѣшняго протоіерея велено возобновить церкви, отобрать деньги и употребить ихъ на храмы и молиться объ упокоеніи души завѣщателей, какъ сказано въ записи.—Городъ этотъ довольно красивъ для волинскаго мѣстечка и вымощенъ: недавно онъ очень потерпѣлъ отъ пожара: сгорѣлъ католическій женскій монастырь Шаритокъ. Другой монастырь Бернардиновъ въ цѣлости и красиво возвышается возлѣ городской браны. Проѣзжая черезъ плотину, я не могъ не вспомнить 3000 тощихъ козаковъ, которыхъ, преслѣдуя изъ подъ Берестечка, перебилъ варварски Вишневецкій. Нынѣ Дубно принадлежитъ князю Генриху Любомирскому. Жидовъ здѣсь *aku песка морского* и всѣ до чрезвычайности не сносы.

Въ полночь пріѣхали мы въ мѣстечко Вербу и насилу достучались до огромной корчмы; по наружной величинѣ ея можно было посудить, что въ ней комнатъ пятьдесятъ, а вышло всего пять. Все остальное пространство занято сараемъ, конюшней, кладовыми и дворомъ: таковъ здѣсь обычай, что постоялые дворы строятся такъ, что дворъ въ серединѣ подъ одною крышею съ комнатами, обычай хорошъ для безопасности, но дуренъ, потому что скопляется нечистота и больше дуренъ, потому что здѣсь вообще ѣздить безопасно, несмотря на близость границы.—Близъ Вербы есть курганъ, который народъ называетъ личиною Шолудивого Боняка:

это былъ ужаснѣйшій извергъ надъ Поляками и Жидами во время Хмельницкаго. Преданіе говоритъ что онъ былъ не человекъ, а скелетъ и имѣлъ только открытыя части тѣла съ мясомъ, и когда ходилъ въ баню, то бралъ съ собою козака мыть себя и потомъ умерщвлялъ, чтобы тотъ не разказалъ тайны, пока пришло бытъ на такою, которому мать колдунья дала пирогъ смоченный на молоко изъ собственной груди. Козакъ предложилъ страшилищу и тотъ, укушивши, узналъ и сказалъ: ты ушелъ отъ смерти (и) но мнѣ причинилъ смерть. Онъ сталъ съ тѣхъ поръ человекъ и въ первой стычкѣ подъ Вербою былъ убитъ. Въ самомъ же дѣлѣ по толкованью самыхъ поселянъ, это былъ ужаснѣйшій гайдамакъ, а прозванъ шолудивымъ, потому что былъ таковъ.

По мѣрѣ приближенія къ Кременцу возвышаются горы и представляютъ видъ плѣнительный. Недалеко отъ Кременца находится большой мостъ на р. Иквѣ, назывался Королевскимъ: тутъ нѣкогда Янъ Казимиръ послѣ берестецкой битвы, простался съ войскомъ и распустивъ посполитое рушенъе, уѣхалъ въ столицу. Кременецъ лежитъ, окруженный высокими горами и потому его не видно, пока вѣдешь въ городъ. На лѣвой сторонѣ надъ предмѣстіемъ возвышается исполинскій холмъ называемый горою черчою, испорченное слово *чернча гора*, названная нѣкогда такъ оттого, что на ней находился въ старину православный монастырь, отъ котораго не осталось слѣдовъ. На той же лѣвой сторонѣ прямо противъ центра города стоитъ фантастически прекрасная Бона съ обломками стариннаго замка на вершинѣ. Это огромный холмъ, суживающій къ верху и посрединѣ какъ бы расплюснутый: фигуру его видите на картинкѣ. Во всю площадь вершины его стоятъ старые стѣны замка, который народное преданіе приписываетъ королевѣ Бонѣ изъ рода Сфорцовъ, женѣ Сигизмунда 1-го, но это преданіе основано только на томъ, что Бона получила староство Кременецкое: заподлинно неизвѣстно, кто строилъ его. Нѣкоторые (и даже достойные вѣроятія) особы увѣряли меня что онъ относится ко временамъ язычества и что въ этомъ замкѣ сидѣлъ плѣнный Изяславъ, захваченный Болеславомъ, и что этотъ замокъ существовалъ послѣ того долго и разрушеніе было во время войны съ Хмельницкимъ знаменитымъ Кривоносомъ который шесть недѣль стоялъ въ Кременцѣ и осаждалъ замокъ. Фактъ этотъ для меня новъ и не знаю, откуда заимствовали его: говорятъ и будто изъ актовъ Кременецкаго уѣзднаго суда. Мнѣ кажется, едва ли это укрѣпленіе не относится ко временамъ удѣламъ, тѣмъ болѣе, что Кременца не взяли Татары по его укрѣпленіямъ, когда пришли разорять города Даниловы. Прямо взойти на гору нельзя по причинѣ крутизны; надобно ити по косогору и потому драться вверхъ: одно мѣсто при переходѣ было довольно опасно. Мы вошли съ южной стороны въ проломъ стѣны и первый предметъ, попавшійся намъ на глаза, былъ колодець, который былъ непостижимо глубокъ, судя по горѣ и по возвышенности самого Кременца: теперь онъ ужасно глубокъ, но любопытные бросаютъ туда безпрестанно камни, чтобы прислушиваться скоро ли упадетъ и потому онъ сталъ мельче. Срубъ въ немъ каменный. Площадь внутренности замка имѣетъ 480 шаговъ въ окружности и по неровному мѣстоположенію замѣтно, что тамъ были здания: на восточной сторонѣ квадратная башня съ оживно сводными воротами внизу, а наверху продольная галлерея и окна: вѣроятно были жилища комнатки, но взойти туда нельзя было. За воротами прямо обрывъ и потому странно какъ туда вѣзжали. Отъ башни на сѣверъ стѣна цѣла, обходить всю гору и кончается на южной сторонѣ въ томъ проломѣ, куда мы вошли, а часть ея юго-восточная выломана: только осталась одна развалина на сѣверо-западѣ, прямо противъ городѣ [sic] въ стѣнѣ

есть отдѣленія отъ земли не глубокиа, такъ что окна выше поверхности земли, а войти туда—стоитъ прыгнуть на аршинъ. Тамъ три комнатки небольшія, лѣвъѣ отъ нихъ къ западу на верху двѣ комнатки въ стѣнѣ, но въ нихъ также легко войти по причинѣ возвышенія почвы въ этомъ мѣстѣ. Комнатки эти имѣютъ до 20 ш. въ окружности; изъ второй идетъ корридорчикъ въ 8 шаговъ и оканчивается маленькою комнатою въ башнѣ, которая глядитъ прямо на городъ и по красноватому цвѣту кирпича отличающемся рѣзко отъ сѣраго цвѣта стѣны. Вездѣ въ стѣнахъ есть отверстія для стрѣльбы, вѣроятно, круглою формы и въ нихъ такъ хорошо приложить ружье, что я тогда усомнился чтобъ сидѣлъ Изяславъ въ этихъ стѣнахъ, хотя можно представить себѣ и стрѣлы. Есть еще кое-гдѣ продольныя отверстія въ комнатахъ и очень глубокиа: я не досталъ дна палкою въ сажень. Толщина стѣнъ около 6 четвертей. Прекрасенъ видъ съ Боны на городъ и на противоположныя горы, изъ-за которыхъ привѣтливо показывается Почаевская Лавра. А когда смотришь на замокъ съ низу изъ города, то обломки верховъ стѣнъ случайно кажутся изображеніями медведей, львовъ, рыцарей и т. п. такъ живо сдѣлало время этотъ сюрпризъ для путешественника, что сначала вѣришь, какъ будио, такъ руки, строившія стѣны, сдѣлали. Я былъ на Бонѣ въ великую пятницу, ко мнѣ долеталъ туда звукъ страстнаго колокола; былъ день ясный, весенній, проѣздившись, я забылъ болѣзнь свою—и всегда буду вспоминать съ пріятностію объ этихъ минутахъ. Народное преданіе окружило Бону рассказами. Говорятъ, что колодець есть ничто иное какъ спускъ въ подземелье, гдѣ хранятся заклятый кладъ. Недавно какой-то стряпчій, охотникъ до приключеній спускался въ колодець на веревкахъ и вынулъ оттуда черепъ и нѣсколько костей лежавшихъ на грудѣ камней. Жидъ мнѣ говорилъ, что онъ видѣлъ тамъ желѣзную дверь, которая недалась отпереться ему: дверь стерегла *чорвоная* собачка: ее вытащили изъ колодца, она *пыльно подвинулась на насъ на всихъ на жидовъ* и убѣжала въ лехъ т. е. въ комнаты нижн. этажа въ стѣнѣ и потомъ выскочила и ушла опять въ колодець. Изъ примѣч. зданій Кременца бывшій Лицей, теперь обращенный въ семинарію, великолѣпная и очень обширная церковь (бывшій костель), широкій дворъ, покойныя помѣщенія и прекрасный ботанич. садъ, теперь уже запущенный. Бурсакамъ-ли до ботаники? Лицей этотъ былъ построенъ иждивеніемъ Чацкаго, ученаго Поляка, процвѣталъ въ свое время, но также сдѣлался гнѣздилищемъ мятежничевъ [sic] пріютомъ ненависти къ Россіи и за то уничтожено его, но нельзя было поступить иначе. Пока изъ малаго прищепы выростетъ дерево, много лѣтъ пройдетъ, говаривалъ Хмельницкій. Бывшій здѣсь Францисканскій монастырь обращенъ также въ прекрасную церковь тѣмъ замѣчательнѣйшую, что такихъ мало на Волынѣ да и вовсе нѣтъ, кромѣ обращенныхъ изъ костеловъ.

Въ великую Субботу поѣхали мы въ Почаевъ отстоящій отъ Кременца на 20 верстѣ. Мы ѣхали у подошвы высокихъ Карпатовъ съ лѣвой стороны дороги. Цѣпь эта холмистаго расположенія, на уклонѣхъ покрыты лѣсомъ; а верхи холмовъ по большей части обнажены и расплюснуты. На правой сторонѣ гора одна сама по себѣ въ видѣ трапеціи верстѣ шесть отъ дороги: не знаю почему называется она Божая. По дорогѣ была деревня Орля, гдѣ развалины замка Фирлеевъ и нѣсколько окоповъ. Почаевъ верстѣ за осемь скрывается; мы выѣхали въ старый сосновый боръ и выѣхавши очутились передъ красивою Лаврою. Она построена на холмѣ, впрочемъ не на *высочайшемъ* изъ этихъ горъ, какъ гласитъ статья въ Журн. Народ. Просвѣщ. Архитектура западная. Гора съ южной стороны закрыта стѣною, съ окнами въ два этажа: это

такъ наз. пещерная церковь. Главная церковь стоитъ на галлерей, поставленной надъ пещер. зданіемъ. По срединѣ большой куполъ, а при входѣ двѣ башеньки, нѣсколько ниже купола, выказывающія вліяніе католичества. Алтарь обращенъ на сѣверъ. Вправо въ уровень съ церковью зданіе келій въ два этажа обходящее по вскрай галлерей кругомъ главной церкви. Въ дворѣ на лѣвой сторонѣ архіерейскій домъ съ крестовою, а на правой несоразмѣрная съ зданіемъ церкви и келіи колоколенка, а далѣе другой домъ—Богъ знаетъ что—гостинница, въ которой не бываетъ ни одного гостя. Входъ въ ворота монастырскія обсаженъ деревьями съ обѣихъ сторонъ; по лѣвую каменный троттуаръ. Остановившись въ гадкой корчмѣ, мы пошли на обѣдню, и мнѣ очень отрадно было услышать столь долго не слышанное стройное (хотя и неполное) пѣніе и увидить бле[с]тящее православное богослуженіе, не виданное со времени пріѣзда на Вольнь. Служеніе шло въ пещерной церкви. Входъ въ нее идетъ гъ низъ, съ западной стороны; обходишь большой корридоръ и приходишь на южную сторону, гдѣ церковь. На дорогѣ въ корридорѣ встрѣтилъ я картину чудеснаго избавленія Почаева отъ Турковъ. Влѣво отъ пещерн. церкви пещера и въ ней гробъ преподобнаго Іова. Праведникъ лежитъ въ серебрянной ракъ подъ красивымъ златовиднымъ балдахиномъ: на правую сторону гроба отверстіе въ скалѣ, чтобъ войти туда, надобно лѣзть. Туда святой влазилъ для уединенной молитвы. Послѣ обѣдни я былъ у намѣстника, который принялъ насъ прекрасно. Въ Заутренѣ на Свѣтлое Воскресенье былъ ходъ съ плащаницею изъ пещерн. церкви въ главную: въ первый разъ я вошелъ въ нее при пѣніи Христосъ Воскресе и она была прекрасна сверхъ ожиданія: по вкусу она гораздо лучше всѣхъ старыхъ кievскихъ церквей. Высокій иконостасъ за престоломъ, посреди его чудотворная икона передъ престоломъ придѣланъ новый иконостасъ низкій, но съ хорошою живописью: такое устройство придаетъ великолѣпіе и вкуса. Трапезу отдѣляетъ отъ иконостаса на довольно значительное пространство рѣшетка. Вся церковь такъ велика, что пространнѣе я не видалъ еще, и при томъ свѣтла; живопись хорошая. Я пробылъ два дня въ Почаевѣ чрезвычайно пріятно. Монахи насъ приняли прерадушно. Намѣстникъ малоросъ изъ подъ Канева, говоритъ по малороссійски и сыплетъ анекдотами: человекъ прелюбезный и вмѣстѣ съ тѣмъ олицетворенное добродушіе. Братіи человекъ около 20-ти.

Когда основался Почаевскій монастырь—неизвѣстно. Преданіе относитъ его начало къ XIII столѣтію. Говорятъ, что тамъ жили какіе-то отшельники. Одинъ разъ пастухи пасли стадо близъ горы и одинъ изъ нихъ, Іоанъ Босый увидѣлъ на горѣ огненный столпъ и въ этомъ столпѣ явилася Божія Матерь. Когда явленіе исчезло, на землѣ остался слѣдъ правой ноги пресвятой дѣвы, и этотъ слѣдъ сохраняется до сихъ поръ въ главной церкви подъ поломъ, куда можно смотрѣть черезъ приподнимающееся отверстіе. Изъ слѣда, называемаго здѣсь стопкою, сочится вода, но въ маломъ количествѣ, никогда не оскудѣваетъ, никогда не наполняется, и то удивительно, что по всей горѣ нѣтъ родниковъ. Во всемъ мѣстечкѣ нѣтъ хорошей воды и въ монастырь возятъ версты за три. Неоспоримое существованіе монастыря почаевского относится уже къ XVI вѣку. Уже въ половинѣ этого столѣтія существовала тамъ маленькая церковь и при ней жили иноки. Тогда село Почаевъ принадлежало православною фамиліи Гойскихъ. Въ концѣ XVI вѣка послѣдняя изъ Гойскихъ по имени Анна, ревнуя поддержать православіе въ странѣ, гдѣ уже начало устремлять на него ковы папское всевластіе, положила основаніе прочному существованію почаевской обители, записала на него фундуши и построила новую церковь Успенія, снабдила ее сосудами, одеждами, книгами. Въ ея

завѣщаніи сказано, что монахи съ тѣмъ только могутъ пользоваться предоставленными имъ угодьями, чтобъ они хранили восточное православіе. Завѣщаніе это хранится до сихъ поръ, оно относится къ 1597 году. Но важнѣйшій даръ благочестивой жены былъ чудотворный образъ Богоматери. Вотъ исторія его. Ёхаль изъ Греціи неизвѣстно только куда, патріархъ Неофитъ и проѣздомъ остановился въ мѣстечкѣ Орлѣ въ домѣ Гойской, гдѣ оставилъ ей на память образъ Богоматери съ младенцемъ на рукахъ, окруженной святыми: какимъ-то Апостоломъ (имени его нѣтъ), Минны, Авраамія, Пятницы (Параскевіи), Екатерины и Ирины съ русскими надписями на серебрянныхъ табличкахъ да еще какого-то святого безъ надписи. По этому можно заключить, что образъ сдѣланъ русскимъ. Образъ поставленъ былъ въ комнатѣ Орлинскаго замка; черезъ нѣсколько времени стали замѣчать горничныя Гойской, что около него стало появляться сіяніе. Гойская не вѣрила пока во снѣ ей представился образъ въ сіяніи, а потомъ подобное видѣніе представилось ей и наяву. Съ тѣхъ поръ, по приказанію хозяйки, передъ иконою постоянно горѣла лампада. Черезъ нѣсколько времени образъ показалъ большую чудодѣйственную силу. Родной братъ Гойской, Филиппъ Козинскій, слѣпой отъ рожденія, по убѣжденію испытующей сестры, сталъ усердно молиться, *со слезами сердца* по современному выраженію, и прозрѣлъ. Тогда Гойская сочла свой домъ недостойнымъ, чтобъ подъ кровомъ его находилась такая святая вещь: она призвала монаховъ любимого ея монастыря и въ торжественной процессіи образъ былъ перенесенъ на Почаевскую гору, уже прославленную чудесами Пресвятой Богородицы. По смерти Гойской, имѣніе ея Орля, Козинъ, Почаевъ и другія села достались по родственному наслѣдству Фирлеямъ. Не удивительно ли покажется, что реформатъ Фирлей каштелянъ бельзскій, извѣстный въ войнахъ съ Хмельницкимъ, какъ человекъ кроткій и обожаемый фанатиками (только Грондскій изображаетъ его въ иномъ свѣтѣ), изъ протестанской ревности преслѣдовалъ почаевскихъ монаховъ, отнялъ у нихъ угодья, даже запретилъ возить воду въ монастырь и наконецъ, наѣхалъ на Почаевъ, ограбилъ монастырь и вмѣстѣ съ сосудами, одеждami и разными храмовыми драгоценностями увезъ чудотворную икону въ Козинъ. Этого еще мало. Говорятъ, будто изъ ненависти къ католической церкви, онъ пилъ задравные тосты изъ священныхъ сосудовъ, а жена его для шутки убиралась для шутки (sic) въ служебныя одежды и потѣшала гостей. Богъ наказалъ каштелянку за поруганіе святыни: вскорѣ послѣ этого она начала мучиться припадками болѣзни, которую называли дѣйствіемъ злого духа. Это заставило ихъ почувствовать грѣхъ свой: они отдали образъ Богородицы въ Монастырь въ 1644 г. Однако оскорбленія монастыря продолжались до 1647 г., какъ видно изъ того, что игуменъ почаевского монастыря пр. Іовъ имѣлъ съ Фирлеемъ судебное дѣло предъ кременецкимъ судомъ. Фирлей возвратилъ не все, захваченное въ обители, многое погубло въ замкѣ Козинскомъ, когда налетѣли на него казаки.

Въ этихъ послѣднихъ годахъ пятаго десятилѣтія XVII вѣка двое супруговъ Теодоръ и Евва Домашевскіе (Теодоръ былъ коморникомъ кременецкимъ) воздвигли въ Почаевѣ новую каменную церковь во имя Св. Троицы (нынѣ главная). Церковь окончена в 1649 г. въ самый разгаръ казацкой революціи, когда въ Почаевъ долетали раскаты зборожскихъ пушекъ. Памятникомъ благочестиваго поступка Домашевскихъ осталась въ Почаевѣ старая картина, изображающая супруговъ, держащихъ на ладоняхъ церковь, у ногъ ихъ двое маленькихъ дѣтей. Въ это то время былъ тамъ игуменомъ преподобный Іовъ. Первоначально онъ подвизался въ угорницкомъ монастырѣ, а потомъ князь Константинъ Константино-

вичь Острожській виписалъ его и поручилъ начальство надъ любимымъ своимъ дубенскимъ крестовоздвиженскимъ монастыремъ, гдѣ преподобный былъ 20-тъ лѣтъ, а подъ конецъ, наскуча почестями оказываемыми его начальническому сану, тайно ушелъ въ Почаевъ. Но и тамъ не скрылись его добродѣтели. Іова избрали настоятелемъ. Затая внутреннее нежеланіе отличій, онъ правилъ обителью со тщаніемъ, но убѣгалъ сколько было возможно, всякихъ почестей и предавался самымъ строгимъ сподвижничествамъ. Онъ скончался 1654 г. 28 окт. послѣ столѣтней, праведной жизни. Мощи его чрезъ 7 лѣтъ открыты кievскимъ митрополитомъ Діонисіемъ Балабаномъ, послѣ неоднократныхъ донесеній отъ достовѣрныхъ особъ, что изъ могилы праведника исходитъ лучъ, и наконецъ, послѣ чудеснаго явленія самаго Іова, возвѣстившаго архипастырю, что Богу угодно явить міру останки его.

Мощи Іова, будучи открыты, привели всѣхъ въ изумленіе, потому, что были невредимы, тогда какъ знавшіе его помнили, что предъ концомъ жизни все тѣло святого мужа покрыто было язвами.

В 1675 году случилось событіе, придавшее еще болѣе славы Почаеву. Нахлынули турки и татары на Волинь. Сильный отрядъ невѣрныхъ изъ подъ Збаража налетѣлъ на Почаевъ. Въ монастырѣ скрылось тогда нѣсколько особъ сосѣдняго дворянства и шляхты. Это было въ воскресенье. Понедѣльникъ и вторникъ осаждали варвары монастырь, защищавшіе оборонялись мужественно, но что значить горсть хотя бы и храбрыхъ противъ толпы, какими обыкновенно производили свои набѣги татары? Вечеромъ во вторникъ невѣрные поставили свои знамена на стѣнахъ обители и оставили до другого дня легкой трудъ войти въ нее и истребить всѣхъ христіанъ. Въ среду послѣдній напоръ. Игумень Добромитскій, не предполагая возможности оборониться никакими человѣческими силами, собралъ всѣхъ присутствовавшихъ въ церковь и прочиталъ такую молитву: *пощади насъ, Мати Божія, покажи надъ нами грѣшными и недостойными рабами твоими древнее твое милосердіе. Въмы тебя скорую помощницу и предстательницу народа христіанскаго, не поступи въ пошибель рабовъ твоихъ, кланяющихся образу твоему чудотворному, но помози и избави насъ здѣ предстоящихъ изъ руки бусурманскія, якоже нѣкогда охранила царствующій градъ твой (Константинополь) отъ невѣрнаго на христіанъ немилостиваго калана, и въ пропастьхъ морскихъ порузила воинство его, устремившееся на градъ твой, такъ и насъ избави всѣхъ на мстѣть семъ собранныхъ отъ руки лютаго тирана* Потомъ при всеобщемъ рыданіи, игумень началъ читать акафистъ какъ пѣснь, форма которой и сочинена по случаю чудодѣйственнаго избавленія христіанъ, и только что запѣли всѣ сквозъ слезы *возбранной воеводѣ* — вдругъ надъ куполомъ обители въ блестящей одеждѣ появилась въ воздухѣ пречистая Дѣва съ распростертымъ омофоромъ, окруженная сонмомъ Ангеломъ (sic), державшихъ въ рукахъ обнаженные мечи. Невѣрные готовились уже вломиться и остановились, изумленные; съ другой стороны стояли изумленные христіане. *Что это за госпожа и съ нею такое множество воиновъ?* восклицаютъ невѣрные. Ободренные небесною помощью христіане смѣло вступаютъ на стѣны и отвѣчаютъ: *Есть здѣсь чудотворный образъ Божіей Матери и она то показываетъ свою силу.* Невѣрные начали пускать стрѣлы въ небесное воинство, но стрѣлы оборотились назадъ и поражали ихъ самихъ, и они пришли въ такое безпамятство, что нетолько побѣжали стремглавъ, но даже били другъ друга, потерявъ сознаніе что дѣлаютъ. Тогда Христіане бросились за ними и гнались до самаго Вишневецъ, гдѣ много поразили и привели плѣнниковъ, которые приняли крещеніе. Есть

много народных пѣсень объ этомъ событіи. У меня ихъ четыре, три доставлены, четвертую списалъ самъ и привожу здѣсь:

Надъ Почаевымъ темная хмара
Сила татарская, бусурманская
На Почаевъ наступала.
Ой обточила, и обишла;
Хотѣла бѣ Почаевъ звоевати;
Матко чудовно, почаевська!
Ходи насъ рятувати!
Отець Зализо зъ келий вийшовъ
Слизми ся обливае.
Ой рятуй, рятуй, Божая Мати,
Монастырьъ загибае.
Ой не плачь, не плачь, отець За-
лизо,
Монастырьъ не загине;
Мусимо стати, чудо показати,
Монастырьъ рятувати.

Ой якъ же выйшла Божая Мати,
Да на крыжевѣ стала,
Кули вертала, киньми дрясовала,
Воевати не дала.
А ти турки, хочъ недовѣрки,
Дознали що Божая Мати,
Обѣщались до Почаева
Що рокъ данъ давати.
Ой ти турки, сами татары
Неславы наробили,
Въ славному мѣстѣ Вишневецѣ
Писокъ кровью змочили
А мы люде, мы Християне,
Бога выхвѣляймо,
Матцѣ чудовній Почаевскій
Усѣ поклонъ оддаймо!

Такъ какъ здѣсь упомянуть Іовъ Зализо, и въ одной доставленной мнѣ рукописи, сказано, что происшествіе случилось *подъ часъ збаражской войны*, то я предполагалъ, что татары нападавшіе на Почаевъ, были изъ тѣхъ которые приходили съ Хмельницкимъ и слѣдовательно въ 1649 г., когда дѣйствительно былъ въ живыхъ еще преподобный Іовъ, тѣмъ болѣе когда говорится, что, во время революціи козацкой, невѣрные нападали на Почаевъ и отъ того не осталось ничего о чудесахъ, бывшихъ въ то время. Книга *гора Почаевская* приписываетъ временамъ Хмельницкаго истребленіе многихъ древнихъ рукописей, которыя могли бы служить для исторіи края. Но та же книга, ссылаясь на старыя записи, ясно относитъ чудо къ 1675 году.

Православіе сохранялось въ Почаевѣ еще и въ началѣ XVIII вѣка; около этого времени жилъ здѣсь знаменитый Теофанъ Прокоповичъ; здѣсь и постриженъ. Но съ 1713 года монастырь обращенъ въ Уніатскій: обстоятельства обращенія мнѣ неизвѣстны. Во все продолженіе XVIII столѣтія происходили здѣсь чудеса, записанныя въ книгѣ: *Гора Почаевская*. Въ 1771 году на мѣсто прежней церкви, построенной Домашевскими, воздвигнута новая, та самая, которая существуетъ и до сихъ поръ. А воздвигнута она по слѣдующему случаю:—

Памятенъ и теперь на Волинѣ панъ Николай Потоцкій, староста Каневскій. Рѣдкій мужикъ не скажетъ объ немъ анекдота, рѣдка дѣвушка не поетъ о несчастной Бондаривнѣ, которую онъ застрѣлилъ, а потомъ приказалъ похоронить съ музыкою и списать съ мертвой портретъ, недавно еще висѣвшій въ Почаевѣ, и теперь заброшенный куда то. Своевольный, распутный, Каневскій не разъ былъ объявленъ *баннитомъ* (mis au ban) но сѣкъ своихъ судей и продолжалъ безнаказанно выкидывать шутки, возможные только въ Польшѣ. И вотъ разъ ѣдетъ онъ по горѣ недалеко нынѣшняго селенія Катербургъ. Виднѣлся Почаевъ. Вдругъ лошади чего то испугались, понесли и перекинули коляску: вельможный упалъ. Взбѣшенный, онъ схватилъ ружье и кричитъ на кучера: становись. Кучеръ, зная характеръ своего пана, догадался въ чемъ дѣло и въ испугѣ бросился на колѣни, поднялъ вверхъ руки и обративши глаза къ Почаеву кричитъ: *Matko Nayswięsza Poczaјowska ratuj mię, ratuj mię! moja żona... moje cztery dzieci! ratuj mię!...* Панъ, по выраженію архимандрита не думавшій никогда ни о какой найсвѣтшей Маткѣ, не только о

Почаевской, въ ярости спускаетъ курокъ-осѣчка! Кучеръ продолжаетъ призывать почаевскую Божию Матерь — въ другой разъ панъ, подбивши кремень, спускаетъ курокъ и въ другой разъ осѣчка! И въ третій разъ не выстрѣлило ружье. Панъ бросилъ ружье о земь, задумался, можетъ быть первый разъ въ жизни, потомъ спрашиваетъ кучера, что это за Почаевская Матка. Кучеръ объяснилъ ему. Каневскій приказалъ ѣхать въ Почаевъ и поклонился святынь его, и пересталъ быть прежнимъ Каневскимъ. Были правда еще кой какія вспышки, но ненадолго. Онъ построилъ церковь, келии, обогатилъ монастырь, а самъ, покинувши свои богатства, жилъ въ немъ до конца жизни, въ нищетѣ, подметая келии и дворъ;— случилось впрочемъ, ежели какойнибудь монахъ проспигъ заутреню, то онъ его, бывало, ударитъ метлою: но толькожь по этому и можно было узнать прежняго Каневскаго!—Неправда ли, что какъ будто читаете легенду XII вѣка, а между тѣмъ это дѣлалось такъ недавно!! Въ 1773 году, съ разрѣшенія Папы отправленъ былъ торжественный праздникъ коронаціи Божіей Матери, совершавшійся на полъ съ большою пышностію 8 дней. Есть картина, изображ. это торжество. На ней Каневскій несетъ икону. Тѣло Каневскаго нетлѣнное (набальзамиров.) долго стояло открыто; недавно спрятали подъ спудъ чтобы простакки не принимали за святого..

Монастырь обращенъ въ Православный въ 1832 году послѣ революціи. Базиліане приняли участіе въ мятежѣ и служили польскому генералу Дверницкому молебень. Изъ Уніатовъ здѣсь только одинъ и упорствуетъ. Монахи большею частію новые, есть нѣкоторые изъ великой Россіи. Доходы монастыря изъ имѣній приписанныхъ къ нему и Гойскою и Каневскимъ прежде собирались по распоряженію монастырскаго начальства, а теперъ завѣдываетъ имѣніями приставленный отъ казны управитель, который говорилъ, что получаетъ до 4000 серебромъ, а настоятель уменьшилъ сумму эту до 2500 и рѣдко до 3000 р. серебромъ. Однако нельзя не сказать чтобъ лавра не находилась въ цвѣтущемъ состояніи. Не только православные, но и католики, несмотря на уничтоженіе униі, имѣютъ еще благоговѣніе къ почаевской святынь; толпы народа приходятъ для поклоненія и изъ-за границы. Въ 1842 году Государю угодно было посѣтить Почаевъ и это посѣщеніе оставило впечатлѣніе на монаховъ: они очень этимъ гордятся и въ память радостнаго для нихъ событія построили новый престолъ на верхней галереѣ во имя ангела государева св. Николая. На хорахъ въ монастырѣ стоитъ доселѣ прежній органъ, оцѣниваемый въ 60000 сереб., къ сожалѣнію растаскали пѣвчіе клавиши и попортили его.

На третій день праздника мы отправились въ Вишневецъ, гнѣздо знаменитаго дома Корибутовъ-Вишневецкихъ. Дорога шла неподалеку отъ черты, за которою прекращается огромнѣйшая монархія свѣта, и все еще не прекращается народонаселеніе. Мѣстечко Вишневецъ по мѣстоположенію уступаетъ многимъ мѣстамъ Западной Волыни, но съ высокихъ пунктовъ видъ очень недурень. Здѣсь есть огромный палацъ въ два этажа окрашенный дикою краскою съ двумя большими крылами и длинными галереями. Этотъ палацъ принадлежалъ Вишневецкимъ, но построенъ не ранѣе первыхъ лѣтъ XVIII столѣтія. Старѣе его каменная православная церковь съ опустѣлыми вокругъ кельями; онъ былъ нѣкогда іезуитскимъ кляшторомъ, и построенъ знаменитымъ Іереміею. Еще старѣе его деревянная, очень ветхая, низенькая церковь; уютно стоитъ она внизу великолѣпнаго дворца обсаженная старыми деревьями: тамъ похоронены Вишневецкіе, сохранявшіе еще православіе и въ томъ числѣ Михаилъ, отецъ Іереміи. Всѣ прочіе, окатоличившіеся князья лежатъ подъ спудомъ въ каменной. Первые событія случившіяся съ нами въ Виш-

невць, были очень неприятны, во первых, за неимѣніемъ хлѣба, мы принуждены были пить чай съ жидовскими *мицами* т. е. опрѣсноками, что совсѣмъ не аппетитно, особенно послѣ вкуснаго монастырскаго стола, а во вторыхъ—что даже хуже—только что я началъ бриться, собираясь къ владѣльцу, графу Мнишку, къ которому мы имѣли письмо, какъ вдругъ загорѣлся домъ, гдѣ мы остановились, и я въ неблагоприятномъ костюмѣ съ намыленными усами, долженъ былъ выхватывать пожитки наши изъ комнаты. Однако послѣ страшной суматохи пожаръ былъ утушенъ и мы воротились въ свои покои и докончивши дѣла пошли въ палацъ. Графъ принялъ насъ хорошо и тотчасъ приказалъ обвести насъ по всему палацу. Прохаживаясь по богатымъ заламъ съ зеркальными стѣнами, загроможденными всякаго рода украшеніями, трудно удержать и половину въ памяти, однако на меня сдѣлали впечатлѣнія нѣсколько картинъ превосходной италіянской живописи, а особенно рождество Спасителя, турецкій концертъ, мадонна и нѣсколько женскихъ лицъ, цѣлая фамильная галлерія портретовъ всѣхъ Вишневецкихъ, сколько ихъ ни было на бѣломъ свѣтѣ, между которыми особенно замѣтилъ я дикія черты Іереміи, а возлѣ него монашеское лицо жены его, всѣхъ Мнишковъ и въ томъ числѣ Юрія и Марины, современный портретъ гетмана Хмельницкаго, хотя похожій на печатные, но нѣсколько съ тощимъ оттѣнкомъ, галлерія королей польскихъ портреты разныхъ знаменитыхъ особъ польской аристократіи. Въ одной комнатѣ показывали намъ зеркало, на которомъ написано *le prince du Nord* алмазомъ. Императоръ Павелъ проѣзжалъ съ Станиславомъ Польскимъ черезъ Вишневецъ, ночевалъ тамъ и оставилъ эту память своего посѣщенія алмазнымъ перстнемъ на стеклѣ. Въ числѣ достопримѣчательностей замка въ Вишневецѣ нельзя не упомянуть о картинахъ изображающихъ первая: бракосочетаніе Лжедмитрія съ Мариною, вторая: въѣздъ Марины въ Москву и третья: коронацію Марины. Картины эти стары и очень драгоцѣнны какъ по положеніямъ такъ и по одеждамъ. Ихъ стоило бы снять и налитографировать для всеобщаго свѣденія. Также интересенъ современный портретъ Самозванца. Дворецъ этотъ перешелъ, изъ Мнишковъ первому, отцу нынѣшняго владѣльца, мать котораго, бабка настоящаго была послѣдняя изъ Вишневецкихъ и оставила память своего трудолюбія: она собственными руками обдѣлала занавѣсы въ залѣ дворца. Послѣ осмотра мы пошли къ графу, который занимаетъ небольшіе покои въ нижнемъ этажѣ и рѣдко бываетъ наверху. Этотъ человекъ бесѣдовалъ со мною долго и удивилъ своимъ знаніемъ исторіи, особенно польской, а еще болѣе свѣтлымъ и безпристрастнымъ взглядомъ, столь рѣдкомъ въ полякѣ. Узнавши о томъ, что я пишу исторію Хмельницкаго, онъ заговорилъ объ немъ, оправдывалъ козаковъ даже и въ тѣхъ пунктахъ гдѣ я ихъ обвинялъ и совѣтовалъ мнѣ ѣхать непременно за Ушнину. Онъ очень хорошо знакомъ и съ современной литературой.

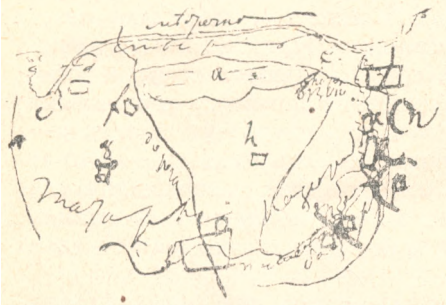
Изъ Вишнева вечеромъ поѣхали мы въ Кременецъ и другой день пропалъ у меня. Причина же поѣздки была такова. Мнишекъ рекомендовалъ мнѣ нѣкого Радзиминскаго, коего отецъ написалъ исторію Малороссіи и отзываясь съ большою ироніею о его трудѣ, совѣтовалъ однако выпытать объ источникахъ, какими покойникъ пользовался. Радзиминскій принялъ меня съ ужасомъ: онъ думалъ, что я шпіонъ, и хотя разувѣрилъ нѣсколько послѣ разговора, но рукописи не показалъ отговорившись, что она въ деревнѣ. Онъ очень прославлялъ отца своего, но впрочемъ замѣтилъ (свѣденія почерпнутыя изъ рукописи), что Хмельницкій принялъ магометанскую вѣру и что въ польской Руси никогда не было гоненій на греческую религію, а все выдуманно врагами добрыхъ, но гонимыхъ судьбою Поляковъ:

Кромѣ этого посѣщенія и еще двухъ трехъ другихъ я провозился все время съ жидами: по счету 22 жидовки и 19 жидовъ было разомъ въ нашихъ комнатахъ и кончилось все тѣмъ, что уже на конуѣ дня купилъ двѣ дести почтовой бумаги, на каковой и пишу сіе посланіе. Жиды здѣсь наглы до крайности: стоитъ выйти на улицу и васъ просто схватятъ подъ руки. Я видѣлъ пресмѣшную сцену: какого то Поляка схватили жидовки и тащутъ въ лавку; за нимъ и передъ нимъ жиды запрашиваютъ къ себѣ; бѣдный отбиваясь отъ нихъ, сталъ въ трагическую позу какъ будто Гамлетъ, увидѣвшій тѣнь, и величественнымъ гласомъ восклицалъ: *Ja nie dam siebie oszukać!* Эту сцену можно только нарисовать кистью, не перомъ.

Въ четвертокъ на святой недѣлѣ отправился я по дорогѣ въ Берестечко и на пути видаль развалины замка Козинскаго, гдѣ была похищенная икона почаевская. Онъ разоренъ казаками. Подобно всѣмъ здѣшнимъ замкамъ, онъ выстроенъ на островѣ среди большого става и опоясанъ высокимъ валомъ. Остался четырехугольный корпусъ съ проходными воротами и обломками башенъ.—Я ночевалъ въ корчмѣ у шляхтича— жидамъ запрещено теперъ шинковать въ пограничныхъ уѣздахъ—за 15-ть верстъ отъ Берестечка, долго толковался съ мужиками, спрашивая ихъ что они слышали о казакахъ и почти ничего не услышавши такъ набилъ себѣ голову, что и во снѣ цѣлую ночь лѣзли казаки: оно естественно подъ Берестечкомъ.

Вывхавши рано, черезъ полчаса увидѣлъ я широкую, раскидистую равнину, и вдали виднѣлось Берестечко. За десять верстъ до него мы переѣхали въ селеніи Островѣ рѣку Пляшовую и вѣхали на поле, гдѣ *покончаша пиръ храбрыи русичи. сваты попоиша, а сами полеюша за землю русскую.* Съ лѣвой южной стороны проспектъ останавливалъ темный длинный лѣсъ служившій когда-то оплотомъ правому крылу поляковъ; съ правой горизонтъ оканчивался склономъ равнины къ рѣкѣ Пляшевой. Долго, ѣдуци по славному полю, не встрѣчалъ я ни кургана, ни насыпи, все было гладко, какъ будто земля была раздираема единственно плугомъ; все было такъ спокойно, какъ будто всегда такъ мирно паслись здѣсь коровы. Мы проѣхали уже довольно пространства; уже при проглянувшемъ изъ облакоѣ солнцѣ сверкала быстрая (не въ гиперболу). Стырь— не было никакихъ знаковъ: я началъ подумывать, что мы заѣхали не на то поле, что сраженіе происходило не съ той стороны, какъ вѣсть подлѣ самой дороги мелькнула насыпь и отъ ней потянулся вправо валъ, до того освѣшій, что можна было принять его за недавнюю канаву для загороженія хлѣба отъ скота, еслибъ извилистая фигура его и столѣтняя груша, выросшая на склонѣ не показывали, что это окопъ, въ которомъ стоялъ король: я побѣжалъ осматривать и нашелъ за нимъ еще нѣсколько окоповъ и шанцовъ. Наконецъ мы сѣли и поѣхали въ мѣстечко. Остановившись въ корчмѣ, я тотчасъ призвалъ жида и просилъ его сыскать мнѣ сторожила, знающаго мѣстность, чтобъ осмотрѣть поле. Жидъ спросилъ: кого жида или русскаго? Лучше русскаго, отвѣчалъ я. Закусивши губы, жидъ обѣщалъ, но вмѣсто того, чтобъ искать сторожила, побѣжалъ къ становому и донесъ, что *якійсь паны, невѣдомо скадъ приѣхали и просятъ показати имъ поле.* Становой испугался и почелъ насъ за какихънибудь эмигрантовъ пробирающихся за границу и тотчасъ побѣжалъ къ намъ, въ намѣреніи испросить паспортовъ или арестовать. Двери наши были притворены; мы пили чай; становой сталъ смотрѣть въ щелочки и подслушивать; разумѣется, что мы говорили о Хмѣльницкомъ и казакахъ. Черезъ нѣсколько минутъ онъ вошелъ и вмѣсто того, чтобъ выспрашивать насъ, извѣщаетъ, что услышавши о нашемъ желаніи черезъ жида

онъ готовъ намъ пособить въ чемъ нужно будетъ. Я, неподозрѣвая спроста, началъ съ нимъ толковать о казакахъ, отрекомендовалъ себя, и онъ поговоривши съ нами предложилъ свои услуги; и въ самомъ дѣлѣ былъ удивительно услужливъ; самъ Малороссіянинъ, хотя безъ учености, онъ понялъ мое желаніе, предложилъ у себя квартиру, чего я никакъ по настоячивости его не могъ отвергнуть, собиралъ для насъ мужиковъ, самъ въ дождь ѣздилъ со мною по полю и продержалъ насъ 2 дни съ половиною въ Берестечкѣ. Право странной оборотъ.— Я былъ на полѣ послѣ того четыре раза, и къ сожалѣнію три раза мочилъ насъ проливной дождь, однако я не робѣлъ, а в четвертой было сухо, и я вдоволь все высмотрѣлъ. Вотъ планъ:

а. станъ короля и центръ арміи, в. лѣвое крыло поляковъ, с. правое крыло поляковъ d. редутъ, гдѣ перерѣзали нѣмцевъ, е. другой редутъ польскій, f. батарея, съ которой достигнуть ханъ, g. редутъ должно быть мѣсто ханскаго шатра, h. редутъ — вѣрно квартира Хмельн. i. Село Пляшова, к. село Волиця, на островѣ, l. островъ, гдѣ защищались 300 козаковъ, покрытый старыми дубами, m. переправа козаковъ, гдѣ потонуло три т[ысячи] п. шапекъ польскій изъ-за Пляшевой, о. село Островъ, р. мѣсто переправы.

Въ народѣ сохранилась неясная память. Въ селѣ Пляшевой мнѣ рассказывалъ старикъ, что было у казаковъ два главныхъ вождя: Хмѣльницькій и Нечай, и они поссорились между собою подъ Берестечкомъ и Хмѣльницькій нарочно, чтобъ досадить Нечая, покинулъ войско. Ляхи обманули Нечая, позвали его съ *переднѣйшими* казаками на пиръ, а тѣмъ часомъ зашли въ тылъ за Пляшовую перекопали рѣку и начали палить съ двухъ сторонъ. Вода разлилась, казаки не знали что дѣлать, срубили березу и по ней начали переходить и так затопились¹⁾, что всю Пляшову загатили. Въ народной памяти слывуть два става подъ названіями *великій козакъ* и *малый козакъ*; тамъ, по преданію, повѣряемому точно историч. сказаніями погибли казаки. [Не рѣдко] находили тамъ старые палаши, скелеты и множ. костей палаши перековывали на серпы, продавали солдатамъ. Есть преданіе, что съ казаками былъ походный монастырь: перетолкованная повѣсть объ митрополитѣ Юсафѣ. Островъ, гдѣ защищалось 300 козаковъ довольно высокъ и покрытъ деревьями, онъ неподалеку отъ села Волицы, стоящаго ниже на другомъ островѣ. Болото столь непроходимое тогда, еще и теперь огромно, хотя прорыто много канавъ. Есть преданіе, что въ ставикѣ, гдѣ находили вещи, очень глубокою, брошены, такія сокровища, что можно бъ *закупити трохи увесь ключъ берестецкій*. Говорятъ еще, что Хмѣльницькій бѣжавши зарылъ гдѣ-то гроши, а потомъ самъ найти не могъ, когда пріѣзжалъ снова.—По ту сторону мѣстечка есть два памятника: каплица св. Теклы, построенная на курганѣ съ каменнымъ изображеніемъ святой: тамъ погребено 700, а по другимъ источн. вѣрно преувеличеннымъ 7000 дѣвицъ, истребл. татарами во время войны. Неподалеку отъ нея памятникъ Пронскаго владѣльца Берестечка до сраженія. Онъ имѣетъ видъ пирамидальный. Рассказываютъ, что король Станиславъ Понятовскій, проѣзжая черезъ Берестечко, приказалъ выбить памятникъ и нашли гробъ, висячій на цѣпяхъ; тѣло было какъ нетлѣнное, но отъ прикосновенія тотчасъ стало прахомъ: остались только золо-

1) В оригиналі: „затопились“ або „потопилились“.

тыя пуговицы съ кунтуша. Разсказываютъ также что его похоронили такъ потому, что онъ былъ еретикъ, т. е. лютеранинъ или кальвинъ, а одинъ полякъ увѣрялъ меня, что онъ былъ магометанинъ или даже поганинъ (!!!!). Какого бы ни признавалъ онъ Бога, но долженъ быть былъ большой проказникъ. Надпись на памятнике не стерлась:

Alexander Fredeyrowicz
Xiąże Pronski
Kasztellan Trocki
Zmarły w roku 1631.
Ostatniego dnia Maja.

Есть близъ Берестечка также огромный курганъ столь высокій, что съ него виденъ отдаленный Почаевъ. Этотъ курганъ называютъ *княгиня Маруся* и говорятъ, что тамъ погребена основательница Берестечка, принадлеж. также къ древнимъ русскимъ селеніямъ.

Примітки: 1) Промова ця знаходиться в справі „О разрѣшеніи произношенія рѣчей на торжественныхъ актахъ въ Гимназіяхъ Кіевскаго Учебнаго Округа“. (Архивъ Попеч. Шкільної Округи 1845, № 115). Писана рукою копіюста і лише з власноручним підписомъ Костомарова Зшиток в лист на 12 аркушахъ звич. формату. Директор рівенської гімназії П. Аврамов представив два примірники промови попечителю С. Давидову 5 травня 1845 р. В Києві її одержано було 10 травня й 11-го передано ректорові університету В. Федорову з проханнямъ „о немедленномъ разсмотрѣніи оной“. 2-го червня один примірникъ промови було повернуто до гімназії з відношеннямъ попечителя: „Возвращая при семь рѣчь, написанную старшимъ учителемъ ровенской гимназії Костомаровымъ, я разрѣшаю произвести ее въ исправленномъ видѣ на торжественномъ актѣ въ ровенской гимназії“. (Справа 1845 р. № 115 та И. В. 1917, № 3, стор. 73?).

2) Чотири листи зберіглися серед рукописів Олександра та Костянтина Сементовських, які жили перший в Харкові, другий на Київщині. Ні в одному листі Костомаров не називає адресата, але згадка в першому листі про Олександра Сементовського опреділяє адресата: першого листа було надіслано без сумніву брату його Костянтину. Другий лист, в якому даються доручення що до справок у Київській окрузі, скоріше міг бути адресований Олександрові Сементовському. Проте всі чотири листи мають цілком однаковий характер і по тону і змісту їх можна було б зробити висновок, що адресат листів був один і той же.

Константин Максимович С., наймолодший з трьох братів, родився р. 1823, скінчив ніженський ліцей і в 40 р. жив у Харкові, де підтримував знайомство з Метлинським, Срезневським, Костомаровим. Йому належало кілька работ з царини етнографії. Докладні біографії всіх трьох братів Сементовських можна знайти в виданні М. Гербеля.—Гимназія вищихъ наукъ и лицей князя Безборудко. Спб. 1881, стор. 449–457. Другий можливий адресат Костомаровських листів, Олександр Максимович Сементовський теж скінчив Ніженський ліцей і р. 1843, після недовгого перебування в драгунах був назначений лісничим до Київської губернії і очевидно по справах бував у Києві Пізніше з 1849 р.—десять років Сементовський служив у самому Києві. Інтереси його були краєзнавчого характеру: він широко збирав відомості, що торкалися тої місцевості, де він перебував, і наслідком його работ було кілька книжок, статей і публікацій до історії Подільського края, Витебської губернії та окремих міст, як наприклад Камінця Подільського. Пізніше, в 60-х роках, проїздом з Камінця до Витебську Сементовський був у де-яких з тих місць, які описував р. 1844 Костомаров. Кілька днів він провів у Почаєві, де зібрав силу друкованих, писаних та усних відомостей про Почаїв, які дали йому матеріял для великої роботи, що у витягах надруковано було в журналі „Всесірний Труд“, і цілком в „Сборникъ въ память перваго русскаго статистическаго съѣзда 1870 года“.

3) Дата першого листа помилкова. Мабуть треба читати „ноября“, бо 13 жовтня Костомаров не міг писати з Рівного, куди дістався він лише в кінці 20-х чисел. Навіть в самому листі єсть пізніша дата: „Въ III часа по полудни 27 окт. я подѣхаль къ Острогу“. 13 жовтня це була дата формального призначення Костомарова на посаду вчителя Рівенської гімназії. З Харкова Костомаров виїхав 7-го жовтня Можливо, що він вже 12-го числа був у Києві, 13-го представлявся попечителю і тим прискорив призначення. 17 жовтня одержав „третное не въ зачетъ жалованье“ і мабуть числа 23-го жовтня виїхав з Києва. В автобіографії читаємо: „Пробывши въ Киевѣ дней 10 и получивъ третное жалованье не въ зачетъ, я отправился въ Ровно“. Дорога заняла 5 день, а до Рівного Костомаров приїхав 28 жовтня. Дорога до Рівного та перебування проїздом в Корці та Острозі, крім цього листа описані в автобіографії Костомарова (Вид. 1922 р., стор. 172).

4) Микола Максимович—один з трьох братів Сементовських; в 1844 р. служив у Петербурзі в канцелярії військового міністерства, співробітничав у „Маяку“, де вмістив оповідання й статтю про Харківський театр. Знайомство Костомарова з ним очевидно відноситься теж до Харківського періоду життя.

5) До цього листа, який описує мандрівку Костомарова по Волині, дивись паралелі в автобіографії (стор. 175—185). Паралелі ці ніде не наближаються до текстувальних збігів. Листа цього написано на 20 сторінках поштового паперу звичайного формату (інші листи на папері великого поштового формату). Поштовий папір, на якому написано цього останнього листа, інтересний тими двома літографіями, які знаходяться на двох окремих аркушах, як заставки. На першому: вид Кременця з підписом: Widok Krzemieńca od strony północno-wschodniej. На самому малюнку підписано: „w Lit. J. Herknera, w Warszawie“. На другому—вид Кременця з горою на задньому плані—„Rynek miasta Krzemieńca“ і підписи на самій літографії: „P. Gregor lit.“ „W Lit. J. V. Fleck & Co w Warszawie“. В цьому ж листі рисунок самого Костомарова—план місця битви під Берестечком (стор. 19 листа). Другий малюнок Костомарова—план Острозького замку в першому листі від 13 октября (треба: ноября).

Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х р.

З споминів Вол. Менцица.

От що розповів мені В. А. Менциц року 1893 ¹⁾.

Чи чули ви, що міністерство народньої освіти прислало кураторам шкільних округ такий наказ: оповістити студентам, що за участь в розрухах ім загрожує негайне звільнення з університетів назавжди? Нарешті тільки додумалися! А що тільки раніш робилось?! Страшно подумати. Цілі покоління виснажували свої сили в даремних розрухах... А вийшли з вищих шкіл і в житті не залишили жодного міцного сліду.

Пам'ятаю, я був тоді у Петербурзькому університеті. Зібралися у мого дядька (протоієрея одного полку лейбгвардії), де я жив тоді, співробітники українського часопису, — „Основи“: П. А. Куліш, В. Білозерський та інші. Коли приходе М. І. Костомаров. Такий сумний, засмучений, яким я його ніколи не бачив. А було це під час студентських розрухів у університеті. От хтось і питає його, що оце з Вами, М. І.—Ох, Боже мій, як мені тяжко, як мені гидко від цього безладдя. Адже-ж знаєш, що прийдеш до того-ж неможливого становища, з якого вийшов, перед яким стояв раніш... Я знаю, що всі оці протести даремні, все це одна суєта!—Тоді П. Куліш і каже: даремне ви, М. І., не перестанете читать лекції. Інші професори бачуть, що нема ладу, кинули читати. Ось, наприклад, Стасюлевич кинув.—Що-ж ви хочете,—відповів М. Костомаров,—щоб я зробився старцем? Добре кинути читання лекцій Стасюлевичеві, у якого півмільйона грошей. Як би я був С—чем, теж кинув-би, навіть давно покинув-би читання лекцій... Але яке мені діло до їх безладдя? У їх існують—інспектор, педеля... у них есть змога завести лад. Ну, нехай це і роблять. А я то тут при чому?!.

Промовив це М. І. Костомаров та й пішов, і з того часу він довго не з'являвся в нашій громаді.

А Костомаров був такий історик, що дай Біг більше таких. Що-ж би ви думали? На його лекціях ревище стояло від оплесків та вигуків. Неначе вченому, як театральному артистові, потрібні оплески! Ректор Плетнев бився, бився, бідолаха, з цим божевільям, та нічого не міг зробити

¹⁾ Володимир Амвросієвич Менциц—родом з Київщини (син попа, с. Вчорайшого, Сквирського пов), вчився в київській духовній семінарії, потім в духовній академії і університеті, але не скінчив. Чимало працював, яко етнограф (його записи в „Малоруськія Преданія—М. Драгоманова“ та инш.), письменник для народу, книгарь та народній лікарь (лікував травами), а за молодих років навіть чумакував. Умер у Києві 1915 р.

Під час оціх розрухів ректор Плетнев тільки після двох доб довідався, що в другому кутку університетського двору, в хімічній лабораторії, йдуть постійні збірки студентів-бунтарів. А вони кричать, ревуть: „бий! ріж!“! Професора розуміли, що це робиться штучно, і прозивали все це дитинством, але їх не слухали... На одну з таких збірок студентів, яка була на квартирі у якогось графа, повели і мене. Я подивився, послухав і вийшов звідти з журливими думками. Шпики-провокатори працювали вже і тоді, хоча університет тоді ще користувався повною самостійністю, навіть поліцію в помешкання університета не впускали. Серед промовців я побачив 3 добродіїв, які зробили на мене дуже тяжке вражіння.

Окрім квартири мого дядька, яко доброго знайомого М. І. Костомарова, який його звав не инакше, як „панотець“, українська громада збиралась на Л—кій вулиці в великій квартирі інженера-будівничого Л—нко. Спочатку на зібраннях бував і сам господар, а потім не бував. Боявся, чи що? Та й всі неначе чогось ховалися. А того і не знали і не помічали, що „Третьє Отдѣленіє“ зразу-ж прилучило до нас трьох „землячків“. Один з них якось на вечірці підходить до мене, але не встиг він промовити де-кілька слів, я одразу збганув, що тут щось криється.

Так ото, бувало, зберемося. Подадуть чай, садовину. На чій це гроші все це було, не знаю; мабуть, у складку, але з мене не правили. Все було так звичайно, пристойно, як кажуть, гоже. Завітали на ці зібрання: не біжчик Я. Кухаренко, наказний отаман війська чорноморського, П. А. Куліш, М. І. Костомаров, В. Білозерський, статс-секретарь сенатор Н., теж дуже прихильний до цього діла. В.н, казали тоді, піклувався про дозвіл у вищого уряду цієї громади і доводив що в коханні до свого рідного немає шкоди; як-би не він, „Основа“ не існувала-би ніколи. Одно слово, збиралась громада статечна, не те, що зелена молодь. М. І. Костомаров казав рідко, а як що і казав, то думка його розверталася якось повагом, туго. І я, буваючи на цих вечірках, частенько розповідав, але більше з селянського життя... І чомусь то мої прості оповідання всім подобалися, всіх дуже цікавили. Дивна річ, що в них могло бути особливого та шей для таких людей, перед якими я був—„пігмей“?... Безпосередність, щирість натури молодой—мабуть це приваблювало всіх. Такий був час...

Одного разу, пам'ятаю, приходе на вечірку В. Білозерський і каже: „а я, панове-громадо, приніс до вас скаргу на одного з наших громадян. Розсудіть нашу справу!“—„Рците вашу справу,—відповіла громада,—а ми вас послухаємо.“ „Та ось,—каже Білозерський,— всі молоді співробітники „Основи“ скаржаться, що пан П. А. Куліш сам заповнює „Основу“ своїми творами, а остатнім нікому не дає місця, виживає, не терпить жодного суперництва!“ Тоді громадяне обернулися до Мик. Ів. Костомарова з проханням висловити свій погляд на Куліша. Костомарова усі почитали, як глибокого знавця нашої старовини і сучасного.—„Не могу відкидати великих заслуг Кулішевих в питаннях етнографії. Він безумовно знавець українського слова. Але всі його історичні праці схожі на „макулатуру“, ніж на докладні історичні праці!“.. Куліш, який був тоді на зібранні, аж почорнів. З того часу Куліш рідко приходив до громади.

Ще раз громадяне звернулися, пам'ятаю, до М. І. Костомарова з таким запитанням: „який ваш погляд, Мик. Ів., на долю, яка чекає українську мову і наші народні особливості“? На це Костомаров відповів так:— „Як це не сумно, як це не тяжко буде вам, п. громадяне, вислухати, а мені вимовити, але—„Платон—друг, а правда—ще більший друг!“ каже латинська приказка.... Я гадаю, на основі того, що мені тряплялось бачити, чути, читати та виучувати, що українські народні особливості, такі дорогі

нашому серцеві, доховаються тільки до того часу, поки, залізниці, телеграф та інші здобутки цивілізації не пройдуть у всі закутки нашої рідної землі. А як що це зкоїться, вони повинні зникнути з лиця землі, як віск топиться від вогню. Нічого з цих особливостей не залишиться. Загальна літературна російська мова цілком випхне українську мову, навіть з родин, звідусіль, навіть з самих глухих закутків. Такий мій погляд!”

Другого разу було піднято питання таке: „який життєвий фактор міг-би затримати, як що не можна одвернути, такий призначений, небажаний кінець?“.—М. І. Костомаров висловився про це так: „ми бачимо, що ті народи, які у себе утворили впорядковане духовенство (наприклад, іудеї), живуть, не дивлячись на всі неприхильні, руйнуючі умови. Я певний, казав він, що як-би Богдан Хмельницький, замість того, щоб проливати річки крові, нищити стільки народу, як і інші українські проводирі, які шукали допомоги усюди, навіть у Татар, — звернулися до східних патріархів з проханням дати Україні самостійну, незалежну церкву; як-би вони утворили духовенство таке, котре-б провело народню мову в казання, до школи, до церковних одправ і таким робом мову народню було висвячено,—то я переконаний глибоко, що українському народові не було-б рації лякатися за те, що вона зникне з лиця землі, як національна святість.—Мене, казав Костомаров, примушує так мислити все те, що я знаю про наше минуле і сучасне нашої неньки Вкраїни“.

У відповідь на цю промову Костомарова П. А. Куліш, який тоді був на вечірці, голосно та злісно зареготався.

М. І. Костомаров був тої думки, що культурна місія духовенства височенна. Між иншим він приятелював з грецьким архимандритом їхнього подвір'я. У страшні дні і ще в де-які свята Костомаров пішки простував до церкви, де правив той архимандрит. Вітаючись, вони обидва цілували один одного в плече.

Вислухавши промову Костомарова, небіжчик Я. Кухаренко (він був людина проста, щира та простосерда) і каже: „Гай, гай! А я пак гадав, що воно зовсім инакше: що воно не так! Я гадав, що піп до цього діла не торкається, що тут у нашій справі попові немає жодного діла!“

Які глибокі та обережні були міркування М. І. Костомарова! Це просто дивно! Рівняючи його промови з моїми оповіданнями, останні здавались мені якимсь дитячим белькотанням! Така то сила глибоких наукових знаннів!...

Подав А. Михалевич.

З листування Костомарова.

Листування Костомарова з харківськими громадянами про видання народніх книжок.

Наміри и проекти Кирило-Методієвських братчиків поширювалися до видання просвітніх книжок для народу, і в 1846—1847-х роках на зборах і в листуванні дебатовалося це питання і складалися плачі здійснення необхідної для народньої освіти праці. Ам. Метлинський, хоча й не належав до осередкового складу К.-М. товариства, писав, наприклад, з Харкова своєму приятелеві М. Костомарову: „Задумали есте (в Київі) издания для простого народу: чого-б, кажу, лучше. Почав було і сам я приглашать де-кого писати, що можна для того благого діла з людей, знаючих науку добре... Общества для печатанія не гудю, тільки нужно його утворити гаразд, а то ніхто не пристане з посторонніх. ...Моя рада (і до неї пристав би де хто): збирається сумма (без всякого общества—см. Сводъ угол. зак.) для пособія при изданіи сочиненій, имѣющихъ предметомъ Южную Русь по языку и содержанию или принадлежащихъ южному краю Россіи въ этихъ отношеніяхъ и имѣющихъ цѣлю содѣйствовать такимъ образомъ познанію своего отечества... послѣдуя примѣру Географическаго общества—и тому подобное... Подписчикъ вноситъ 10 или 15 р. с. единовременно... Капитальъ кладется въ Приказъ обществен. призрѣнія въ Кіевѣ и Харьковѣ... съ тѣмъ, что бы проценты ежегодно выдавались въ Кіевск. и Харьков. типографіи за напечатаніе упомянутыхъ сочиненій“ і т. д. ¹⁾). Лист цей послано з Харкова Метлинським 28-го березня 1847-го р., в день арешту Костомарова і розору Кир.-Мет. братства. Національно-політична і просвітня праця на Україні увірвалася.

Пройшло тяжке, сумне десятиріччя. В 1857—1863 р. видавнича робота над народніми українськими книжками відновила, проекти і мрії братчиків, начолі з Кулішем, Шевченком і Костомаровим, здійснювалися за допомогою свідомих українців по великих і малих містах рідного краю: збиралися гроші, видавалися книжки (дешеві з них від 1 до 10 коп. мали назву „метеликів“), розповсюджувалися поміж народом усякими засобами—справа ставала на твердий ґрунт ²⁾). Від того часу ми маємо два ще не надруковані листи М. І. Костомарова в цій книжковій справі. В першому з них він писав з Петербургу молодому українському енергійному діячеві В. С. Гнилосирову, що учителював тоді в Охтирці на Харківщині (30-го грудня 1862 року): „Коли матимете случай зібрати шчо небудь, пришліть швидче; та треба, шчоб хто взяв на себе в кожному уїзді и продавати книжки між народомъ. Коли бъ то грошей більшъ тоді б пішло діло, и книжки б надрукували и школи завелись би, и народність наша піднеслась би и вже не пропала. Діло велике: приложіть руки и розумъ и сердце, в сім бо наша надія. Шкода, що органа у насъ („Основи“) не буде. Як би я мав який небудь капіталець свій, я бъ ёго по-

¹⁾ „Кіевск. Старина“ 1901 р., № 2, ст. 68—72.

²⁾ Див. „Україна“ 1925 р. кн. 1—2, стор. 143.

ложивъ на газету, щобъ своя була, та щчожь діяти: ни з чимъ піднятися; нема свободного фонду. Е у насъ люди заміжні и великі, такъ им и бай-дуже. Братись же аби, якъ курам на сміх, якъ кажуть, то нехай ёму лихо. Шануючий Вашу милость щиро прихильний Н. Костомаров ¹⁾.

20—24 січня 1863 р. В. С. Гнилосиров одповідав з Охтирки М. Ів. Костомарову: „Що нагарбав на гарячім сліду, то отце й посилаю до Васъ: усе таки однимъ голосомъ більше буде з України! Як гукали з Лебедина (приятелі В. Г.) то й правда: треба, як мога більше й голосніше, оповістити усю Україну, що дрюкуватимете на рідній мові годящі жодному путньому чоловікові книжки, и нехай хто чимъ дужь напнетця и додасть рукъ, голови и кошту на добре діло. Мені здаецця, гаразд було б знюхатись Вамъ з „Сыномъ Отечества“, якимъ небудь Московськимъ журналомъ, з „Вѣстникомъ ЮЗ. и З. Рос.“ и „Одес Вѣст.“, нехай би й вони перепечатували де які голоси з України и пожертвованія, щобъ усуди письменні люде бачили, що й на віщо воно діецця. Чи не заколупнуло бь кого зъ нашихъ земляків, що замість серця та мають дірвятий лапотъ? Сором казати, якъ дивлятця тутешні пани на свою рідну країну, на себе, на „Основу“. „Бодай не казати“, як казав Тарасъ. Тай ціх грошів на всякій случай поставите въ „Основи“ ²⁾: бо недовірків багато; думають, бачите, що такъ чоловік химери гоне. . . . Книжки, коли хочете, я візьму на себе запихати проміж людьми. Я цимъ діломъ орудую тут, як і став у Охтирці ³⁾. Спершу мав їх від П. Ал. Лобка з Харькова, а потім від В. Л. Трунова з Полтави ⁴⁾. Ви за орган натякнули; хіба оце Основи у нас и не буде? Та що за біда така: тут тільки торішній Жовтень и получили? Чи діждимось кінця?..“ ⁵⁾.

Кінця 1862 року „Основа“, як відомо, не дотягнула. Жовтень був останнім номером. Тим паче всі зусилля поклали Петербурзькі громадяне на видання українських народніх книжок красного письменства, популярної літератури і підручників. В лютому 1863-го року М. Костомаров звертається з „окружним посланієм“ до молодих з приводу присилки грошів, що зібрано було улаштованням для цієї мети виставою громадян харківських і з ними суцїх і пише листа ⁶⁾.

„Приношу глибоку благодарность почтеннымъ лицамъ, содѣйствовавшимъ устройству спектакля (в Харьковѣ) съ цѣлію взноса выручки въ капиталъ, составляемый для изданія книгъ научнаго содержания на южно-русскомъ языкѣ. Эту благодарность, конечно раздѣлятъ со мною всѣ тѣ, кому дорого дѣло народнаго образования.. Изъ прилагаемаго отчета, который я прошу сообщить для напечатанія въ „Харьк. Вѣдом.“, можете видѣть состояніе нашей скарбниці. Не зъусім вона нища, але не дуже багата: щобъ діло до путья довести, треба, якъ я велічувавъ, тисяч з шість карбов., та й то ледве-ледве, бо не можна ж зоставлять безъ награди писателів, а де які зъ ихъ насущного не мають. Пишеть, буд(ьте) ласкаві, та присилайте, а то все попи та бурсаки ⁷⁾; якъ бы не прийшлося сказати: варяють ны въ царствіи небеснім! Добувайте грошей тежъ, кажіть

¹⁾ Ориг. в Рукоп. Відділі Всенар. Б-ки при ВУАН, I, ч. 4082.

²⁾ Себ то, що (6) в „Основи“ надрукували про рахунок грошей, що пересилав ВСГ—в, а то „недовірки“ гадають, що це його власні фантастичні вигадки.

³⁾ З осені 1861 р. В. С. учителював в повітовій школі Охтирський.

⁴⁾ Лобко—товариш і приятель Г-ва; Трунов—Полтавський книготорговець, комісіонер по Укр. літерат. в 1860 роки.

⁵⁾ Чернетка цього листа серед паперів В. Г-ва в Рукопис. Відділі Всенар. Б-ки при ВУАН. I Ч. 4083

⁶⁾ Копія цього посланія від 26-го лютого 1863 р., що збереглася серед паперів Гнилосирова, зараз в Рукопис. Відділі Всенар. Б-ки при ВУАН, I Ч. 4087.

⁷⁾ Розуміється—присилають свої твори; тоді, напр., видавалися як раз „Оповідання з св. писанія“ та „Життя святих“ свцѣ. Опатовича.

добримъ людямъ, хто заміжний, соромъ тому не дати своєї копійчини на святе діло. Колиб спромігтись на книжки, а тамъ пішла бь складчина на школи. Народня освіта—то всемо голова, всемо основа. Научитця народъ на своєму читати, смакъ до читання візьме, почне з ёго очей полуда спадати, тоді и сила наберетьця, и літературу самъ создасть собі и стане народом кріпкимъ, самъ себе тямлящимъ и шануючимъ. Протягуйте, панове, діло, що ми, старі, почали, кохайте и зрощайте ту ниву, що ми колись, важко вздыхаючи, орали та засівали, любіть щиримъ серцемъ народъ свій, которого есте одъ костей кість и од плоті плоть, и знайте, панове: народність южноруська—то камінь, ёго же небрегоша зиждушіе, буде він во главу угла, якъ підніметця народність южноруська, якъ засвіте ёго література, то буде початкомъ нової історії цілого племени славянського. Утихомиритьця вікова колотня руського світа з польским, навчитця народ шанувати обичаї один у другого; пізнаетця і зчуєтця и розъяснитця: якъ повинні між собою народи славянські поїднатись; та підніме великою силою і одъ вікового сна Задунайщину—багато дечого можна забачити великого для Славянського світа черезъ те діло южноруське. Такъ воно буде... Може й ви не доживете, тільки, якъ Мойсей зъ гори, побачите обітовану землю, куди увійдуть діти, а може и внуки ваши. А ваше діло тепер—працюйте, якъ мога, щобъ витягти народъ свій з того багна темноти, убожества, наруги, куди ёго затоптала недоля історична.—Прощайте, шановні панове, дай вам, Боже, всякого добра и здоровья. Щиро прихильний Ваш Н. Костомаровъ“.

В. Гнилоширов ще раз писав про книжкову справу Костомарову в середині липня 1863 р.¹⁾), повідомляючи про видання в Києві „Де що про світ Божий“, складання харківцями невеличкого словника, і пропонує видати на зібрані громадські кошти Євангеліє, Діяння, історичні оповідання, байки, народні пісні, думи, народню христоматію і т. ин.

А лихो наближалося. Костомарову пощастило видати тільки першу книжку „Оповіданнів“ Оpatовича та Щотницью О. Кониського, коли пішли поклепи і заборони друкування підручних і освітніх книжок українською мовою. Костомаров полемизував з журнальними і газетними випадками проти української справи з натяком на зраду і сепаратизм²⁾), але то мало чому допомагало. В Харкові в кінці літа 1863 р. було одержано листи від нього і свідомого українця Коховського³⁾ з повідомленнями про трус і заарештування паперів у Костомарова, про визов його до міністрів то що⁴⁾). В дійсності ні трусу, ні арешту паперів не було, а справа стояла так. Коли саме велике спростування Костомарова „Моск. Вѣд.“ цензура заборонила друкувати, Мик. Іван. звернувся до Мін. Внут. Спр. Валуєва і вислухав від нього такі міркування: хоча думка про видання популярних наукових творів українською мовою не то що зла, але гідна усякої хвали, одначе, в цей час уряд, з особливих міркувань, вважає за необхідне припинити видання, щоб не дати приводу злочинцям, під претекстом розповсюдження дозволених науково-популярних книжок, поширювати зловживаючі книжки, щоб підманювати люд до заколотів і бунтів. Побував Костомаров і у Мін. Народ. Освіти Головніна, який дуже прихильно поставився до справи з виданням народніх українських книжок і

1) Чернетка цього листа в Рукоп. Відділі Всенар. Б-ки при ВУАН, I Ч 4093.

2) „Публицисту Москов. Вѣд.“ в „СПбург. Вѣдом.“ 1863 р. Ч 164, „Отвѣтъ Москов. Вѣд.“ „По поводу сбора пожертвованій... изд. книгъ на южнорус. яз.“ в газ. „День“ 1863 р. Ч 29.

3) Всев. Порфир. (1835—1891) педагог, україн. громадянин, генерал и основоположник і директор Педагогіч. Музею в П-бурзі т. зв. „Соляного Городка“.

4) Відділ рукописів Всенар. Б-ки при ВУАН, I Ч 4095.

визнав це діло—за корисне і необхідне, а також пропонував Костомарову надрукувати статтю про відміни та особливості української мови в журналі його міністерства ¹⁾.

Але перемогла політика і думка Мін. Внутр. справ, і з осені 1863 р. вийшов наказ заборонити видання всіх українських популярно-наукових книжок для народу та підручників, і майже до 70-х р.р. припинилася праця українців у цьому освітньому напрямкові.

Значну решту зібраного на видання народніх книжок грошей, біля 4,000 карб., був Костомаров передав до Петербурзької Академії наук, як премію, що мало одержати найкраще і найбільш наукове видання Українського словника. Частина цієї премії і одержав великий Словник Українсько-Російський, що збирався і опрацьовувався більш 40 років громадянами та гуртками в Петербурзі, Києві та інших місцях і в 4 томах виданий був „Кієв. Стариною“ в 1907—1909 р.р.

Подав *І. Житецький*.

Листування Костомарова з Кониським.

В рік смерти Миколи Костомарова 1885 р. надрукував Олександр Кониський у фейлетонах львівського Діла (чч. 49—52) статтю п.п. „З моїх споминок. Микола Костомаров. (Мої згадки про него і його листи)“¹⁾. Тут оповів Кониський ось що про початок свого листування з Костомаровим. Влітку 1862 р. загостили до нього в Полтаву два студенти С.-Петербурзького університету, почали зазивати до „Землі й Волі“ та запевнювали, що з ними товаришує й Костомаров. Коли ж Кониський запитав їх, чим би вони посвідчили своє товаришування з Костомаровим, вони відповіли, що коли треба, Костомаров може написати листа до Кониського. Далі йде в статті Кониського оповідання про те, як він не вірив, щоб Костомаров міг належати до таємного політичного товариства. Сказавши це своїм гостям, він додав, що особисто він сам не вірить, щоб політичними таємними товариствами можна добитися покращання суспільного й політичного життя в Росії. Кониський доказував, що Росії потрібна перш усього народня освіта, а таємні товариства можуть тільки багато їй нашкодити. Умотивувавши широко свої думки перед молодими гостями, сів і написав те саме у листі до Костомарова. Гості зобов'язалися доручити лист адресатові. Лист Кониського дійсно прийшов до Костомарова, бо в-осені одержав Кониський від нього перший лист такого змісту: „Дякую дуже Вам, високоповажний Пане Добродію, за Ваше щире слово. Ніяких „гостей“ я до Вас не засилав і не міг, бо раз, особисто ми з вами не знакоми, а друге, у нас і свого діла по уші! Будемо працювати явно. Наша справа не боїться світу божого, хоча може бути, що реакція, затуманена жидівськими „Сіонами“ та москоськими гегемонами, заступить і нам стежку. Чув я, що ви складаєте книжки за для народу: коли є що готового, пересилайте“ ²⁾.

Цей лист викликає деякі сумніви. Між листами Костомарова до Кониського його нема, а його перше речення приходить у тих самих словах в оцім листі Костомарова, писанім його власною рукою.

„Дякую Вам дуже, високоповажний Пане Добродію, за Ваше щире слово. Коли Вам подоба, то пришліть те, що друкувати хочете, бо ми

¹⁾ „Автобіографія“ Костомарова вид. 1922 р. ст. 361.

²⁾ Діло, 1885, ч. 49.

такъ постановили, шчо яка книжка підходяща буде, то оддамо її на проглядь тимъ, шчо добре свою мову знають, и ще тимъ, котрі в тій науці, про яку книжка повідає, мицні. Коли знайдеться добре, то друковать, а написателєвї заплатять, якъ сила буде; а про силу нашу звістно буде, бо скільки грошей пришлеться, про те зараз надрукується. Коли грошей пришлють чимало, то добре заплатимъ, а мало — такъ вибачайте: не наша вина, а тих, шчо мало дбають про добро громадське.

„В Комитеті грамотности я ніякого діла не маю и не увіходивъ туди ніколи и зъ паномъ Білозерськимъ теперъ у мене нічого єдиного немає; и коли Вы до ёго шчо маєте, то до ёго й пишїть; а шчо до мене належить, у тимъ я радий служить Вамъ.

„Шануючи васъ, Добродію, поки бувайте здорові и не забувайте щиро прихильного до Васъ Н. Костомарова.

„Декабря 2. СПб. Д. Карманова. IX лінія Васильєвськїй Островъ между Набережнїй Невы и Большимъ Проспектомъ“.

Оцей текст листа Костомарова виписаний докладно з його автографу, в порівнянню з надрукованим показує наглядно, як Кониський позволяв собі не тільки на зміну мови та правопису, але й на зміну та пропуски в тексті.

Поданий оце лист уводить нас у середовище, що в нїм виготовлялись шкільні підручники для недільних шкіль і популярні книжечки для народу. Дві книжечки Кониського: „Памятка“ та „Права і обовязки визволених крєпаків“ лежали в Київськїй цензурі, а почав ладити третю книжечку т. н. „Щотниця“. Взятися за видання шкільних українських книжок радив Кониський і Комітетові грамотности, а до Костомарова писав, чи не було б добре також йому вступити в члени Комітету та злучитися з ним для видавання українських народніх книжок¹⁾. Зладжений початок „Щотницї“ відіслав Кониський Костомарову вкупі з листом, що на нього одержав відповідь так само в грудні 1862 р. оцього змісту:

„Одїбравши Вашъ листъ, шановний Пане Александре Яковлевичу; буду прохати Васъ, шчобъ Ви покінчали швидче Вашу счотницю; бо вона безъ кінця: дробей нема и тройної лічбы треба. Негодиться гвалом вимишляти слова та перекладати те, шчо вь науці прийняли усі народи зарівно, бо не в тимъ сила, шчобъ видумать як небудь перпендикуляръ або цилиндръ назвати, а шчобъ зъ народної мови и зъ народного биту ёго взяти; коли жъ ёго не знайдете, то ліпше буде дати ёго народові такимъ, якимъ воно у другихъ було, а не такимъ, якимъ Вамъ хочеться, шчобъ воно було, і якимъ воно не було ніколи. Мині здається, ви лучше у сїм ділі поводитесь, ніж Морозъ. Де-які мудреці у насъ тутъ хотили геометрію писати, та повідумували таке чудне, шчо ажъ за боки вхватися, якъ почувешъ: сторчак-перпендикуляр (!!!) або поручники-паралельныя лінії; се нісенітниця!

„Будьте ласкаві, швидче кінчайте Вашу счотницю, то ми її надрукуємъ, а вамъ грошїй дамо. Теперъ уже послано намъ рублівъ зъ пятьсотъ: а шчо дальше буде, Господь знає, бо зъ багатих та пишних ніхто не озивається, а тільки біднота дає. Сїому нема чого дивоватися: так усюди й завжди діялось.

„Проти Вістника уже писавъ я вь Основі та ще по польськи писавъ; пославъ у Курьеръ Виленський, там не пропустила ценсура, надруковано вь Dzienniku literackim, шчо вь Львові видається, тільки ляхи дешчо повикидали, шчо имъ проти шерсти, а шчо за ихъ, то зостаюсь. Я не підписувався у вь Основі, бо, правду скажу, не маю охоти розміню-

¹⁾ Там же.

ватися на печатну мілочь, ліпше працюватиму надъ историю. Говорський, кажуть, не має великого пошановання одъ громади.

„Швидче кінчайте шчотницю та присилайте, а тутъ, Богъ дасть, намножитися; та Ви тамъ у Полтаві трубіть всімъ во ушію: слава, по cessas, quasi tuba exacta vocem tuam... нехай присилають до мене гроши, шчобъ намъ не скупитись, а щедро нагородити тихъ, шчо працюватимуть для народної освіти. А то мало, дуже мало. Нехай дають; по карбованцю збирайтесь, то скільки зможе, та шліть швидше гроши.

„Щиро прихильний и вірне шануючий Васъ Н. Костомаровъ.

„Бога ради швидче допішіть счтницю: дроби (і прості і десяточні) и на тройне правило.

„Декабря 17. 1862. СПб. Д. Карманова въ ІХ лінії Васильевского Острова между набережной Невы и Большимъ Проспектомъ“.

Наслідком великої сили роботи закінчення рукопису протягалося. Тимчасом 22 (10) січня 1863 р. вивіз царський уряд Кониського у Вологду. Кілька днів по його приїзді туди доручив йому місцевий губернатор новий лист Костомарова пересланий із Полтави до Вологди ¹⁾, такого змісту:

„На високоповажний листъ Вашъ маю по ширій правді одказати, шчо підіймати речи та сварки за правописъ есть-то педантъство и школярство, котре не тільки жадной користи не принесе, але шче й народній нашій справі у великій перешкоді стане. Нехай лучше правописъ неладний буде, та литература цвістиме и народъ підноситься, ніжъ правописа ради стати важнійшому ділу. А воно стане запевне, якъ тільки ми почнемо про той правопис теревені гнути. Для насъ, дьяковать Богові, не прийшовъ шче час александрійської школи; ми шче живучою силою дишемо. Добре, шчо багато книжокъ Кулешівськимъ правописом надруковано и стала громада до єдиного привчатись. Не турбуйте жъ її дурно, бо за те великий и тяжкий гріхъ на себе озьмете. Нічого розбирати, чи вінъ найліпший, чи найпоганіший, уважайте на те тільки, шчо єго прийнято. А шчо про Червону Русь пишете, так вона не єдинимъ правописомъ одрізнялася одъ насъ, але и мовою; нехай вона до насъ прихильоється, а не ми до неї. Самі розумні русини такъ говорюють.

„Пришліть лучче скорійш дроби та пропорцію зъ тройнимъ правиломъ, бо я маю друковати, а ви мене задержуете, та й собі користь віддаєте. На дуківъ-серебряниківъ не кладу надії; не вони Україну рятували, коли вона одъ ляхівъ злидні терпіла, а посполство, голота. И теперъ не вони маюють підносити народну справу, а посполство; дуки жъ нехай шче разъ барабашівські річі намъ прокажуть. Складаймось по копійчині, громада-посполство, маємо творити та будувати. Вішня буде слава, шчо поспілство въ-друге вирятує предьківську святиню. Не гайтєся, бо маємо прикладъ,—се проклятушче гайння у Білозерського Основу згубило... швидче, швидче—нічого з правописомъ, якъ кішка зъ оселедцемъ возитись; маємо діло робити, а не словами гратися. Пишіть та складуйтесь, и гроши шліть, а ви кінець арихметики, якъ мога скорішъ, п(о)шліть и дівчатъ покинте.

„Вашъ шчиро поважуючий Н. Костомаров“.

По кількох днях переслав Кониській дальшу частину рукопису Костомарову. На докінчення книжечки потрібував ще кількох спокійних днів, шчо про них тяжко було в початках життя на чужині. Нарешті 17(5) березня доручив йому губернатор такий новий лист від Костомарова:

¹⁾ Дѣло. 1885, ч. 50.

„Февр. 25.

Шановний пане Александре Яковлевичу, прислали Ви до мене ще частку счотниці, а кінця не присилаєте; упяцьт мінї задержка, а я бѣ отсе друковавъ. Бога ради, швидче шліть кїнець. Дїло мое стоить. Я бувъ у Москві и вернувшись заставъ листъ Вашъ у себе. Шкода, шчо Вы отсе у лабети попались, дуже шкода, не тїльки для Васъ, але для дїла, бо ви чоловікъ бувъ такий, якихъ не багато. Шчождь отсе буде, коли найлїпших людей чорт батька зна куди повысилають, а в громаді нікому буде орудовати. Треба було Вамъ себе берегти не задля себе, а задля України и цілої справи народної. Будте ласкаві, напишіть щиро, за шчо се Ви попались? Тїльки щиро, я зачну де-не-де хлопотати, чи не можна буде швидче Васъ звїдти визволити. А ви яко мога швидче пришліть кїнець счотниці, бо я вѣ друкарню оддамъ випускъ; а коли надрукується, то гроши Вамъ пошло! А чому Ви послали надруковане? Отъ бачте, якъ бы Вы були на Україні, то Ви бѣ и распоряджували продажою книжокъ, а теперъ до кого менї обернутись?

„Щиро прихильний до Васъ всею душею Н. Костомаровъ.

„Охъ лихо та й годї! Отъ и працєю, якъ знаешъ, и турбуєшь, коли васъ з України по Вологдамъ та по Вяткамъ розсилатимуть. Теперъ не той часъ, шчоубъ у ссилку грати; треба дома сидїти нишкомъ та працювати. Народня освїта—отъ наше дїло, отъ чого намъ треба добиватись, а зъ правительствомъ треба у ладу, яко мога жити, памятуючи пословицю: мовчи, язичку, кашки дамъ. Найбїлшъ треба объ тимъ старатись, шчоубъ правительство на нашу справу вовкъмъ не поглядало, шчоубъ не лякалось ані бунтівъ, ані якогось там сепаратизму та не мїшало в нашїй мовї народовї науку викладати. А то шчо з того за користь, якъ васъ порозсилає, а народну мову почне нївечїть. Ви там собї на чужинї знидитесь, а на Україні народня справа, якъ свїчка зтає. Пожалїйте народъ свїй, панове, кожна така ссилка ему серце вражає.

„Швидче шліть кїнець счотниці, бо я Вамъ гроши вишло“.

В короткїм часї після того, як одержав цього листа, передав Кониський кїнець рукопису губернаторовї; котрий, положивши рукопис до шуфлядки, забув вислати його Костомарову. По яких двох тижнях надїйшло до Кониського телеграфїчне домагання прислати кїнець рукопису. Кониський пішов до губернатора. Справа виявилась і рукопис відіслано до Петербургу ¹⁾. Всї дотеперїшнї листи писанї рукою Костомарова й українською мовою. Найближчий лист Костомарова до Кониського походить із 1876 р., він торкається участі Костомарова в альманасї, що його задумав видати Кониський, і писаний по руськї ²⁾.

„Многоуважаемый Александръ Яковлевичъ“.

„Сообразно желанію Вашему посылаю для предполагаемаго Вамн издания двѣ небольшихъ пьесъ; я бы приготовилъ что нибудь побольше и посерьознѣе, но составленнаго прежде у меня вѣ загалѣ нѣтъ, а трудиться вновь—откровенно Вамъ скажу—что при всемъ моемъ искреннемъ желанїи Вамъ успѣха, не рѣшилъ по той причинѣ, что не увѣренъ, приведется ли Ваше начинанїе къ желанному окончанїю... и не потерянными вышли бы и трудъ и время. А это уже со мною было, и по русской пословицѣ: „обжегся на молокъ, дуешь и на воду“, я побаиваюсь, чтобъ и съ Вами не вышло тогоже, что я испытывалъ съ другими. Такимъ образомъ, напримѣръ, довѣріє къ „Бесѣдѣ“, прекратившейся нежданно, лишило меня возможности окончить и напечатать начатое вѣ этомъ журналѣ мое сочи-

¹⁾ Тамже.

²⁾ В українськїм перекладї навїв його Кониський у поданїй статтї (Дѣло, 1885. ч. 51).

неніе „Объ эпическомъ значеніи южнорусскаго народнаго творчества“. Извините меня, что выражаюсь прямо. Съ глубочайшимъ уваженіемъ и съ полнымъ желаніемъ успѣха въ Вашихъ предпріятіяхъ предаю себя Вашему благосклонному вниманію. Вашъ Костомаровъ.

„Мое малорусское печатное въ Вашемъ распоряженіи. Обѣ посылаемые Вамъ пѣсы нигдѣ не были печатаны. іюня 10. 1876. С. Петербургъ“.

Згадані дві надруковані речі Костомарова це „Сорок літъ“ (Казка-легенда, записана в Острогжскому повіті вороніжської губерні в 1842 році) й вірш „Зорі“ з датою: „Саратовъ 1851 року“.

Останній лист Костомарова до Кониського, в руській мові, написаний у відповідь на прохання Кониського подати дані про Кирила Тополю й інших; між иншим за ними звернувся на кінці 1878 р. Гнат Онишкевич із Чернівців до Кониського, бажаючи роздобути від нього для своєї „Русской Библиотеки“ житєписні відстки про Боровиковського, Тополю, Гребінку й інших¹⁾. Костомаров вiдповів листом у 1879 р. ще був написаний рукою його дружини Аліни.

22 генв. С.П.Бургъ

„Многоуважаемый Александръ Яковлевичъ.

„Тополи я лично не зналъ и никогда его не видѣлъ, но слыхалъ о немъ: былъ въ Казанскомъ Университетѣ на медицинскомъ факультетѣ, выпущенъ куда-то медикомъ,—говорятъ,—былъ онъ подверженъ чрезмѣрному употребленію горячихъ напитковъ. Слыхалъ я о немъ, во первыхъ, отъ одного медика, его товарища, бывшаго потомъ въ Московской Шереметевской больницѣ; во вторыхъ, отъ покойнаго Виктора Ив. Григоровича. Его „Чары“ печатались заглазно и потому вышли съ большими ошибками. Живъ ли онъ—не знаю.

Стецько Шереперя псевдонимъ. Это священникъ Писаревскій, бывший въ одномъ сельскомъ приходѣ въ Харьковской губерніи, не помню, Зміевскаго или Купянскаго уѣзда. Онъ началъ писать еще очень давно и одна изъ его пѣсенъ „За Нѣманъ иду“ сдѣлалась популярною до такой степени, что Максимовичъ, въ первомъ изданіи пѣсенъ 1828 года, помѣстилъ ее в числѣ чисто народныхъ. Извѣстно его комическое сочиненіе къ товарищу, уже получившему священническое мѣсто, въ то время, когда авторъ продолжалъ еще учиться въ Харьковскомъ колегіумѣ. Его драматическое произведеніе „Купала на Ивана“ вышло въ началѣ сороковыхъ годовъ, отличается большимъ знаніемъ народнаго быта, написано хорошимъ языкомъ, не безъ дарованія, но не представляетъ большаго таланта и потому мало прибрѣло въ свое время популярности. Живъ-ли онъ не знаю, но если живъ, то долженъ быть очень глубокой старикъ. Въ началѣ сороковыхъ годовъ я былъ знакомъ съ его сыномъ, студентомъ Харьковскаго университета, также какъ и отецъ горячимъ любителемъ народности и писавшимъ стихотворенія, которыя печатались въ сборникѣ Корсуна подъ названіемъ „Сніпъ“.

„Метлинскій Андрей Лукьяновичъ, былъ со мною очень коротко и даже дружески знакомъ. Онъ былъ профессоромъ словесности въ Харьковѣ, потомъ въ Кіевѣ, а потомъ снова в Харьковѣ. Достигши старости, впрочемъ, не глубокой (ему было между 60 и 70 годами), онъ проживалъ то въ Швейцаріи, то въ Крыму, въ Ялтѣ, а въ 1870 году въ іюнѣ, въ припадкѣ меланхоліи, застрѣлился. Я случайно тогда былъ въ Крыму и, узнавши о такой катастрофѣ съ нимъ, хотѣлъ его видѣть, но меня не допустили до него. Онъ, послѣ выстрѣла, жилъ недѣли двѣ и умеръ въ

¹⁾ Дѣло, 1885, ч. 52. Тут приведено згаданий лист Костомарова в українськiм перекладі.

неописанихъ страданіяхъ. Былъ въ Ялтѣ докторъ Руданскій, страстный любитель малорусскаго языка, переведшій съ греческаго по малорусски всю Илліаду (любопытно знать, куда послѣ его смерти дѣлся этотъ переводъ, который, повидимому, былъ недурень, такъ какъ авторъ лично мнѣ хорошо извѣстный, былъ замѣчательно талантливый человекъ¹⁾). Этотъ Руданскій съ другимъ какимъ то докторомъ вскрывалъ трупъ Метлинскаго; нашли въ немъ мозговое поврежденіе. Въ молодыхъ лѣтахъ, когда я его зналъ, онъ отличался меланхоличностію, а по временамъ сильною раздражительностію, которая нерѣдко дѣлала его нестерпимымъ. Впрочемъ, былъ онъ человекъ добрый и готовый на всякую услугу. Родомъ онъ былъ изъ города Гадяча, сынъ какого-то бѣднаго дворянина. Сообщая Вамъ объ этихъ лицахъ, прошу вѣрить глубокому уваженію и преданности. Н. Костомаровъ“.

Подал М. Возняк.

З листів Костомарова до Антоновича.

Питання про стосунки між Костомаровим та Антоновичем — це не тільки питання про особисті стосунки двох визначних людей. В особах названих істориків маємо заступників двох поколінь — одного, що розпочало громадсько-політичну роботу на українському ґрунті в 40-х роках минулого віку (Кирило-Методієвське братство та роля в йому Костомарова), і другого, що прийшло йому на зміну в 60-х роках (хлопоманський рух і, як привідця його, Антонович). Обидва вони стояли кожен на чолі свого покоління і свою визначну роль зберегали до останніх моментів свого життя, хоч і як мінялися обставини громадської й політичної роботи. Тим самим стосунки між ними виступають далеко по-за рямці особистого життя й набірають великої ваги громадської.

На жаль, стосунки ці мало, краще сказати, всовсім не висвітлені в нашій літературі. Ми не знаємо навіть, коли познайомилися Костомаров і Антонович і в якій мірі ту знайомість підтримували. З праць Костомарова про Антоновича відомі тільки дві, — правда, докладні — рецензії (на „Історическія пѣсни малорусскаго народа“ та „Очеркъ історіи вел. княжества Литовскаго“); з свого боку Антонович дав посмертну оцінку свого попередника в „Кіевскої Старинѣ“ (Н. И. Костомаровъ, какъ историкъ, 1885, кн. V). Але це, сказати б, офіціальні оцінки, які все ж не дають повної картини взаємин між двома найвизначнішими заступниками початкового періоду нашої історичної думки. Інтимного матеріалу ми, знов кажу, не маємо.

Отже з цього погляду не зайві певне будуть ці три листи Костомарова до Антоновича, що в оригіналах переховуються в академічній Комісії для дослідів над громадськими течіями. Ці листи показують, як високо ставив Костомаров свого молодшого товариша в науковій роботі, як дорожив його думкою; та з другого боку вони ж кидають трохи світла й на інтимну сторону тих відносин. Діловий зміст листів не закривав і того особистого теплового почуття, що, видимо, звязувало двох наших істориків, і з цього боку листи можуть докинути одну-другу рисочку до до їхніх біографій.

1. Достоуважаемый Владимиръ Бонифаціевичъ,

Примите отъ меня посылаемая Вамъ въ даръ мои двѣ монографіи Руина и Мазепа. Я просилъ бы Васъ удостоить эти сочиненія безпри-

¹⁾ Зараз текст цього перекладу Р—ського зберігається в В. Рукоп. Всенародн. Б-ки України. № 626.

страстного разбора, такъ какъ Вы единственный на Руси человекъ имѣющій полную возможность и подготовку быть судьей историческихъ сочиненій касающихся Южной Руси. Отъ всѣхъ другихъ дѣятелей, работающихъ у насъ на историческомъ полѣ, при всей ихъ готовности и добросовѣстности, я не могу ждать ничего, кромѣ легкой безплодой похвалы или бессмысленной ругани, но не безпристрастной и вѣрной оцѣнки, потому что изъ нихъ (а они у насъ на перечетѣ) никто, сколько извѣстно не занимается научнымъ способомъ южнорусскою исторіею, а многіе даже умышленно игнорируютъ ее. Мой усердный поклонъ супругѣ Вашей.

Вамъ искренно преданный и глубоко Васъ уважающій

Марта 7. 1883 г.

Н. Костомаровъ.

СПБургъ. Вас. Остр. лин. 11, д. 4, кв. 8.

Разборъ Вашъ былъ бы для меня тѣмъ желаннѣе что занимаясь вообще переправками моихъ сочиненій, съ цѣлью издать ихъ вновь (Богд. Хмельницкій уже отдается въ печать 4-мъ изданіемъ), я бы воспользовался Вашими уроками.

2. Многоуважаемй Владимиръ Бенифаціевичъ.

Препоручаю Вашему вниманію Петра Никитича Будинскаго, который просилъ меня дать рекомендательное письмо къ Вамъ. Онъ написалъ диссертацию о Богданѣ Хмельницкомъ и желаетъ защищать ее въ Кіевѣ. Вамъ она извѣстна. Вы отозвались о ней очень строго. Конечно, она имѣетъ недостатки, Вами указанные, и нельзя похвалить автора за явное незнакомство съ такими источниками, какъ сборникъ Якуба Михаловскаго или собраніе памятниковъ о старинной Польшѣ Нѣмцевича. Но диссертациа эта имѣетъ и достоинства. Авторъ первый открылъ Статейный Списокъ Желябужскаго, до него никому неизвѣстный, и указалъ на важность свѣдѣній, въ немъ заключающихся. Онъ жалуется, что въ Харьковѣ, гдѣ онъ воспитывался, вредятъ ему постороннія соображенія нѣкоторыхъ лицъ. Не знаю, во всякомъ случаѣ увѣренъ самъ и увѣрялъ его, что при Вашемъ содѣйствіи онъ въ Кіевѣ найдетъ себѣ и своему труду справедливую оцѣнку.

Вамъ искренно преданный

Марта 24. 1883.

Н. Костомаровъ.

СПБ. В. О. 11 л. д. 4. кв. 8.

3. Многоуважаемый, безцѣнный

Владимиръ Бенифаціевичъ,

Вотъ съ чемъ я къ Вамъ обращаюсь. Въ Дерптѣ есть профессоръ русской словесности Павелъ Александровичъ Висковатый, о которомъ, сколько помнится, я съ Вами говорилъ. Ему надоѣло жить въ нѣмецкой землѣ и онъ бы себя почелъ очень счастливымъ, если бы могъ переселиться въ Кіевъ. Кажется, кафедра эта свободна. Вамъ извѣстны всѣ входы и исходы въ Университетѣ. Будьте добры, сообщите мнѣ совѣтъ: какъ бы ему въ данномъ случаѣ поступить, съ чего начать, на кого можно имѣть надежду. Вашъ университетъ пріобрѣлъ бы учонаго, талантливаго, трудолюбиваго профессора, а Вы всѣ добраго и честнаго товарища. Примите во вниманіе мою просьбу—напишите мнѣ относительно этого предположенія.

Васъ глубоко уважающій и искренно преданный

СПБургъ

Николай Костомаревъ

Васильевск. Остр. 1 линія, д. ч. 6.

Подалъ акад. С. Ефремов.

М. Костомаров в світлі автобіографії.

В. Котельников, спадкоємець цінної автобіографії визначного нашого історика, видав її в цілому в московському видавництві „Задруга“ (Бібліотека мемуаров. Автобіографія Н. И. Костомарова, Москва, 1923). Ця автобіографія, як відомо, була опублікована раніше, але не одночасно, а в різних виданнях. В-перше її найбільша частина появилася в 1890 р. в збірнику „Литературное Наслѣдіе“, в 1910 р. один із її розділів появилвся в „Вѣстник'у Европы“, тоді ж ще один новий розділ з автобіографії був уміщений в „Юбилейному Сборнику“ Літературного фонду, нарешті в 1917 р. в „Голосі Минушого“ побачив світ останній з ненадрукованих розділ автобіографії. В опублікованих по журналах та збірниках окремих уривках з автобіографії історика були пропущені де-які місця, особливо де давалося характеристики окремим ще живим особам. Тепер же В. Котельников опублікував усю автобіографію Костомарова без змін, в такому вигляді, в якому була вона записана дружиною покійного історика з його власних слів. До цієї автобіографії додані й спомини дружини Костомарова, що були видруковані в свій час у „Вѣстнику Европы“.

Автобіографія Костомарова видрукована в дуже обмеженому числі екземплярів (300 нумерованих екземплярів), але навіть і в такому числі ця книжка не дістала нормальних умов для свого розповсюдження, зважаючи на „несучасність“, де-яких поглядів Костомарова на громадські та національні з'явища. Все ж таки ми маємо тепер змогу, читаючи зібраний разом опис життя Костомарова, уявити собі духовну постать цього визначного ученого і діяча, що такий глибокий слід полишив і в нашій науці і на нашому громадському мисленню.

Покоління української інтелігенції, до якого належав Костомаров, надто цікавить нас, бо власне з нього починаємо ми історію української, як то кажуть „громадської“ думки. Це покоління в-перше, після літературно-романтичних, сентиментальних та сатиричних спроб, стає до утворення і громадської організації і власне громадської програми. Хай та програма була часто мрійницькою, утопічною, хай ґрунту не мала вона під собою, але з неї починаючи, виходять всі інші спроби політичного оформлення прагнень української інтелігенції та її громадської мислі.

В першу чергу повинна заінтересувати нас класова основа громадського мислення цього покоління, а тоді й класова його орієнтація. На покоління української інтелігенції, як і взагалі на українську інтелігенцію часів мало не до самої великої революції, дивляться у нас з двох цілком протилежних поглядів, але ці погляди об'єднуються однаковою відсутністю глибокого аналізу соціальних з'явищ.

Для одних „люди сорокових років“ і наступні діячі відродження українського народу—це носителі демократичних ідей, це люди, зв'язані з народом, народними масами, люди, що пройняті народними інтересами, живуть і працюють для них. З другого боку—приходиться зустрічатися, переважно в нашій публіцистиці останніх часів, з бажаннями так би мовити „на чисту воду вивести“ тих демократів, виявити їх справжнє гро-

мадське лице, що відбивало в собі звичайні панські, поміщицькі інтереси свого часу.

Уважне читання автобіографії Костомарова, аналіз соціального оточення, в якому він виховувався, пробував і вперше брався до серйозної громадської та наукової роботи, ще без студювання інших джерел з історії тої епохи, дає нам багато матеріалу, щоби одкинути оті некритичні характеристики.

Візьмемо з автобіографії оцей уривок, що характеризує український в Харкові гурток утворений на початку 40-х р.р.

— „В это время я сблизился — згадує Костомаров,— с целым кружком молодых людей, также как и я, преданных идее возрождения малорусского языка и литературы; это были: Корсун, молодой человек, воспитанник харьковского университета, родом из Таганрога, сын довольно зажиточного помещика;—Петренко, бедный студент, уроженец изюмского уезда, молодой человек меланхолического характера . . . . ; Щоголев, студент университета . . . . ; Кореницкий, сельский дьякон . . . . ; наконец семинарист Писаревский, сын священника“ (стр. 158—159).

Додамо до цього те, що знаємо ми про київський гурток, що до нього пристав Костомаров через кілька років—Куліш, Шевченко, Гулак, Білозерський, Маркевич, Пильчиков. (У Костомарова згадка про цей гурт на ст. 190).

Всі ці представники української інтелігенції 40-х р.р., як у Харкові, так і в Києві, носителі ідеї українського національного та літературного відродження, не можуть аж ніяк вважатися, як де-хто про це думає і пише, представниками українського панства. Це професіональна інтелігенція (літератори, педагоги, учені і т. д.), що живе з власного літературного чи-то службового заробітку—ось хто ті люди, що входять в перші українські гуртки 40-х р.р. Серед них побачимо ми характерну постать культурного мецената, справді багатой людини, що дає гроші на здійснення літературних планів та намірів цієї інтелігенції з „разночинців“, як стали їх пізніше називати в Росії. У харківському гуртку таким меценатом був Корсун, що почав видавати свій „Сніп“. Зауважимо вже тут, що оця картина соціального складу гуртків активної української інтелігенції лишається типовою мало не до самої революції 1917 р.—демократична інтелігенція, літературна і організаційна активність якої реалізується меценатством багатого співучасника-друга. Як що візьмемо на увагу ми оцей момент, ми багато де-чого зрозуміємо, стежучи за лінією Костомаровської діяльності, рівно як і його сучасників і товаришів.

Костомаров—найтиповіший представник отої інтелігенції. Син бідного поміщика, людина, що їй ледве вистачає на гроші з проданого батьківського маєтку закінчити освіту, він мусить сам заробляти собі гроші на прожиття; тим самим одривається він від класу, що з ним в'язало його походження, від дворянства, і може цим власне і треба пояснити ту тривожну неврівноваженість шукань, що так характерна і для самого Костомарова і для його сучасників.

Костомарівське покоління одмежується від старшого покоління української інтелігенції. З нею заховаються у майбутнього історика хороші особисті відносини. Нпр., часто одвідує Костомаров Квітку в його Основі під Харковом „Я очень—згадує Костомаров,—полюбил этого старика, искренним сердцем любившего свою народность“ (ст. 160). Але ці особисті добрі відносини не можуть затушувати і глибокої різниці в настроях Костомарова і старих діячів. Виразно помітно це на відносинах Костомарова і Гулака-Артемівського. Бездарний професор і талановитий поет, Гулак-Артемівський яскраво відбивав в своїй свідомості кон-

серватизм українського дворянського хуторянства. Літературна діяльність на українському ґрунті була для нього забавою, несерйозною роботою між иншим; для інших людей його настроїв та його віку вона була даниною романтичним споминам минулого та саентиментальним почуванням сучасности, що одначе не викликали активної громадської діяльности. І не на ґрунті громадської діяльности, а на ґрунті чисто наукових інтересів зіткнувся Костомаров з Артемовським. Дисертація про Унію Костомарова не завдовольнила Артемовського, по катедрі якого в Харківському Університеті вона мусіла проходити. Артемовський „находил, что самое заглавие ея, по близости к современным событиям, не должно служить предметом для ученой диссертации“ (ст. 158). В цьому власне епізоді не можна не вбачити власне отої боротьби поколінь, що виявилися в схоластичній вузькості і консерватизмі Артемовського і нових наукових шуканнях молодого ученого.

Молодий запал Костомарова найвищого ступня в своєму виявленню досяг при кінці 40-х р.р., коли в Києві зростали зав'язки Кирило-Методіївського братства. І досі ми, переживши звиш 75 років, віддаємо належне благородству братчиків і досить високо цінимо їх громадські заслуги. Поминаючи мрійництво братчиків, ми повинні одзначити такі моменти, що грали найголовнішу ролу в поглядах братчиків—це слов'янофільську основу, протест проти рабства і маніфестування прав українського народу.

В автобіографії Костомарова бачимо ми, що ці ідеї не покидають його і в пізніші часи. Думка про національну пригніченність Слов'ян та ідея їх визволення завжди оставалась у Костомарова до останніх років його життя. В 1857 р. Костомаров мандрує по Західній Європі. Заїздить він у Ляйбах і бачить там повне і цілковите онімечення. Але, „когда я забрел на рынок—оповідає він,—там увидал толпу простонародия в тех же одеждах, с которыми познакомился на железной дороге, и услыхал хотя почти незнакомую, но все-таки не совершенно чуждую мне славянскую речь. И так я понял, что славянство не умерло здесь, но прозябает в одной низменной сфере рабочего народа — удел одинакий для многих славянских народностей“ (ст. 246). Вернувшись з-за кордону, Костомаров пригадує, що „первою и отрадною вестью, приятно поразившею меня в отечестве, был слух о том, что готовится освобождение крестьян“ (ст. 247). А про самий акт визволення селян Костомаров згадує зворушливими словами: „Бедный Шевченко несколькими днями не дождался великого торжества всей Руси, о котором только могла мечтать его долготрадавшая за народ муза: менее чем через неделю после его погребения, во всех церквах Русской имперії прозвучал височайший манифест об освобождении крестьян от крепостной зависимости. . . . . Вспоминая эти минуты, могу сказать, что тогда была видима и ощущаема безмерная радость между людьми всякого звания и образования: чувствовалось, что Россія свергала с себя постыдное бремя, висевшее на ней в продолжение веков и вступала в новую жизнь свободной, христианской нации. Казалось, после отдаленной от нас эпохи крещения при Владимире, еще не переживал русский народ такой важной минуты. После того оставалось желать одного—просвещения народа и действительно это желание слышалось в устах всех образованных людей той эпохи“ (ст. 278).

Українство Костомарова перейшло довгу і складну еволюцію. Костомаров, як відомо, в пізніші роки свого життя вже не міг розуміти змагань нової української інтелігенції, але відданість українським національним інтересам захоче він до кінця життя свого. І це бралось на увагу і російською владою і російською консервативною публіцистикою.

Костомарову вперто не давали катедри ні в Києві ні в Харкові, саме з тих мотивів, що ширення його поглядів серед української студенської молоді мало б для російського самодержавного централізму небажані наслідки.

Навіть, коли Костомаров виступив з своєю статтею про Сусаніна, де він розвінчував цього ніби-то героя, очищаючи легенду про нього від всяких патріотичних додатків, цей цілком з наукових мотивів зроблений виступ пояснювали, як українську „злонамеренность“ Костомарова. «Люди высокопоставленные в чиновной иерархии оскорблялись,—каже Костомаров,—моим критическим взглядом на личность Сусанина и говорили, что я, человек злонамеренный, желаю во что бы то ни стало унижать великие личности русской истории. Другие толковали это тем, что я, как малоросс, хочу выставить на показ лица южнорусской истории и в противоположность им унижать севернорусских героев» (ст. 355).

Автобіографія Костомарова диктувалася ним його жінці, що записувала її, диктувалася, розуміється, російською мовою, але Костомаров, мабуть, щоб надати більше інтимності їй, скріпити її настрої дорогою йому любов'ю до українського слова, пише на російському рукописові власноручно слова української посвяти: „Любій моїй жінці, Галині Леонтієвні Костомаровій Од Іеремії Галки“. Це бажання заманіфестувати хоч би в цьому інтимно-ліричному написі своє українство і ще раз підписатись тим іменем, що ним підписувався історик під своїми поетичними спробами українською мовою, яскраво свідчить про те, як до кінця життя дорогими оставалися Костомарову інтереси українського слова.

Як постать громадського діяча, Костомаров увесь належить 40-м рр., але діяльність Костомарова в 40-ві роки тільки починалася, її розвіт припадає на пізніші десятиліття. І автобіографія показує нам, як Костомаров де-далі все більш одставав від своєї епохи, не міг зрозуміти ні її духу, ні її настроїв, ні змісту її боротьби. В передмові до автобіографії В. Котельников пригадує, як Костомаров сам говорив за себе: „Плохой я наблюдатель в сфере современной жизни, я привык изучать прошлое, в нем жить, им всецело заниматься, и не даром с ранней молодости и до конца моих дней, бродить по кладбищам—любимейшая моя прогулка“ (ст. VI—VII).

Мабуть справді воно так було, що книжний чоловік і кабінетний учений Костомаров не помічав нового в життю, а, коли робив спроби пояснити те, що вражало його, то виявляв свою повну безпорадність.

Будучи за кордоном, Костомаров нотує найменші дрібниці, що він звертав на них свою увагу. Ми вчитуємо в його споминах низку анекдотичних подій, що сталися з нашим мандрівником. В Стокгольмі, напр., Костомаров випадково зайшов в церкву саме тоді як пастор почав говорити проповідь. Нічого не розуміючи по-шведськи, Костомаров хотів був вийти з церкви, але його не пустили, бо в Швеції підчас проповіді пастора замикають церкву на замок. „Я... протомился битых полтора часа, зевая под звуки неизвестных мне слов. Наконец, пастор произнес давно желанное мною „amen“, церковь отперли, и я поскорее выскочил из нее“ (ст. 233).

Подібні до цієї подробиці докладно оповідаються Костомаровим, але наш історик ніяк не озвався в своїй автобіографії про бурхливі події з історії Західньої Європи XIX ст. Коли порівняємо ми мемуари Костомарова з мемуарами його сучасника Герцена, змушені будемо визнати ми за Костомаровим вужкість громадських і політичних інтересів. Єдине, на що звертає увагу Костомаров в життю Європи, так це на рух Слов'ян, про що ми вже казали.

І не тільки в подіях за кордоном, але і в тому, що в Росії відбувалося, Костомаров не міг якось розібратися і зайняти достойну свого таланту і своїх громадських таки заслуг позицію.

В 1860 р. одбувається історичний диспут Костомарова з Погодиним на цілком наукову тему про початок та походження Руси і норманську теорію. До цього диспуту російська радикальна інтелігенція поставилася з особливою увагою. Для неї змагання правого слов'янофіла і консерватора Погодина з ліберальним Костомаровим означало не тільки суто наукову суперечку, але й громадський поєдинок. Ось чому Добролюбов в своїйому «Свистку» так уїдливо висміював і наукову відсталість Погодина і його схоластичний консерватизм:

„Пусть Чернышевский говорит, что хочет,
И Костомаров пусть тебя разитъ
Пусть над тобой ученых суд грохочет,
Пусть ими будешь ты и презрен и забыт.
Не унывай! Готов приют тебе веселый;
Не даром пописал ты на своем веку,
Не даром шуткою ты сделал спор тяжелый
И ревностно служил науке и „Свистку“.

Иди же к нам! В „Свистке“ мы намятник поставим
Всем шуткам, шалостям и подвигам твоим,
Ученость дряхлую мы свистом успокоим,
А слух твой ласковым романсом уладим“.

В такій формі бадьорого юмористичного вивозу російський радикалізм ставав на поміч Костомарову в його учений суперечці. Але Костомаров не зрозумів громадського значіння своїх виступів і постарався одгородитися від громадянства науковою серйозністю та недоступністю. Начеб то і бачить він, що „старый ветеран русской истории (Погодин) никак не мог переварить смелости, с какою я отважился на разбитие системы происхождения Руси из норманского мира“. Але разом з тим не зважається Костомаров звязати сміливість методів наукового дослідження, що ними він користувався, з сміливістю радикальної публіцистики свого часу, з критицизмом своєї епохи. І тому жаліє Костомаров, що згодився на публічний диспут.

— „Я, погорчавшись... согласился, хотя впоследствии и не вполне был доволен тем, что позволил себе выставить такой специальный предмет на праздную потеху публики“ (стр. 266).

Ще глибше нерозуміння і навіть прикрий конфлікт бачимо ми у Костомарова з радикальними його сучасниками під час відомої історії з проф. Павловим в 60-ті р.р. Радикальне студентство, що горіло бажанням повести одкриту боротьбу з російським правительством і шукало для тої боротьби теоретиків її і солідних оборонців, розчаровується в Костомарові і одходить від нього. Справді, Костомаров з своїми мріями про минуле і виключно про минуле, як він далеко був від „нігілізму“ молоді 60-х р.р.

Костомаров з захопленням оповідає, як він на дверях своєї квартири вивісив церковно-слов'янську оповістку до студенської молоді, що часто одвідувала свого професора „под разными предлогами и в разное время дня“:—„Елицы от юнѣйшія братіи честныя науковѣщательницы сущія во градѣ сем восхошут, нѣкоего ради орудія, пріити в дом мой, да благоволят посѣтити мя в дни... и часы...“ (стр. 275).

Костомарову любо і приємно було милуватися в патріархальній минувшості, і він годинами міг говорити і церковно-слов'янською мовою і на теми старого іночеського життя. А молодь 60-х р.р. ставила вже інші вимоги популярному ученому, і ось, нпр., зразок обопільного і прикрого непорозуміння.

— „Я—згадує Костомаров,—некогда пользовавшийся у студентов большою любовью, стал уже прежде терять многое в глазах их. Меня

почему-то считали вначале отъявленным либералом, даже революционером, и это было одною из причин того горячего сочувствия, каким я пользовался у молодежи. Вероятно, к тому мнению обо мне располагало молодежь мое долгое пребывание в ссылке за политическое дело, которого значения они хорошо не знали.

„...После святой недели ко мне явилась странная депутация из студентов с требованием объяснения, что значит, что они видели меня в день великой субботы прикладывавшимся к плащанице и причащавшимся св. тайн. „Неужели,—спрашивали они,—я поступал с верою?“ Я отвечал им тогда же, что ничто не дает им права вторгаться в мою духовную жизнь и требовать от меня отчета, а их вопрос: поступал ли я так с верою и сознанием—меня огорчает потому, что я не из таких людей, которые бы без веры и убеждения притворялись для каких то посторонних целей в священной сфере религии. Студенты объяснили, что они обратились ко мне с таким вопросом оттого, что мои лекции, пропитанные свободными воззрениями, слушанные ими долгое время, не заключали в себе ничего такого, после чего можно было бы ожидать от меня уважения к церковным обрядам, свойственного необразованной толпе. На это я заметил им, что читал им русскую историю, а не церковную, и еще менее богословие, следовательно не мог, по совести, высказать им относительно своей собственной веры никаких ни приятных для них, ни неприятных убеждений; если же, по их словам, мои лекции отличались свободными воззрениями, то это одно понуждает меня требовать от них уважения к свободе совести. Я прибавил, что если меня возмущали и теперь возмущают темные деяния католической инквизиции, преследовавшие безверие, то еще более возмущала бы наглость безверия, преследующая, как нравственное преступление, всякое благочестивое чувство. „Если вы, господа,—сторонники свободы, то научитесь сами уважать ее для тех мнений, которые вам не нравятся и, которых вы опровергнуть положительно научным способом не в состоянии. Эта выходка студентов,—робить выводов Костомаров,—уже показала, что они во многом ошиблись относительно моей личности“ (Ст. 299—300).

Справді, ця розмова виявляє повне псих. гічне нерозуміння Костомаровим настроїв сучасної йому молоді.

Костомаров зважується навіть на повний розрив з молоддю, коли вона після арешту й заслання проф. Павлѣва вимагає у Костомарова припинення лекцій. З якоюсь непотрібною і навіть озлобленою упертістю Костомаров читає свої лекції під свист радикальної молоді, не бажаючи їти назустріч студенському обуренню, остаючись „решительным противником всякого модного либерализма“ (ст. 300). Він навіть кидає молоді образливу характеристику: „Скажу вам, милостивые государи, что эти либералы, которые так меня награждают, не более как Репетиловы, из которых лет через десять выйдут Расплюевы“ (ст. 301).

Ідейний вождь молодого покоління в Росії Чернышевский зробив був спробу примирити Костомарова з молоддю, але Костомаров на уступки не пішов. „Тут приехал ко мне Чернышевский и стал просить не читать лекций и не раздражать молодежь, потому что, как ему известно, молодежь, сильно негодуя против меня, собирается устроить мне в моей аудитории скандал похуже прежняго. Я отвечал, что если ему это известно, то гораздо справедливее было бы обратиться не ко мне, а к тем, которые думают устроить скандал, и уговорить их не делать этого. Чернышевский уехал от меня разсерженный“ (ст. 303).

І молодь і радикальна російська інтелігенція розчарувалася в Костомарові; з другого боку і він формулює так своє розчарування в молоді. „Я увидел, что большинство русской того времени молодежи, в на-

учня сили котрої я простодушно верил, легко могло быць увлекуаемо трескучими фразами, шумихой, но оно мало ценило посвящение себя науке“ (ст. 304).

Костомаров почував, що круг нього серед молодї буяе нова стихія, але зрозуміти ту стихію він не міг. В своїй автобіографії Костомаров робить спробу виявити й зформулювати суть „нігілізму“, причини його розвитку ідейні хиби його. Але нічого иншого не зумів протиставити Костомаров войовничому матеріалізму своєї доби, як християнство з його абстрактними ідеалами та проповіддю морального виховання окремої людини. Суворий і безпощадний осуд робить Костомаров „нігілістам“, і в тому осуді читаємо ми озлоблення людини, що не могла проїнятися запалам радикальної і революційної молодї. „Те...,—казав Костомаров,—которые остались энергически преданными своим нигилистическим теориям, оправдывающим всякое средство для цели, нравственно произвели поколение безумных фанатиков, отважившихся проводить свои убеждения кинжалами и пистолетами. Таковы были неизбежные последствия учения, главным образом, задававшего материализмом и отвержением нравственного закона, вложенного в сердце человека высочайшим вечным разумом, управляющим по неведомым нам путям всею судьбою истории человечества“.

(ст. 310). Ця цитата начеб то не з Костомарова взята, а з якогось самого реакційного і консервативного російського публіциста.

Те ж саме дивне відношення до революційної боротьби зустрінемо ми у Костомарова, коли він в пізніші після 40-х р.р. десятиліття трактував польське питання і обмірковував спроби озброєної польської боротьби з російським урядом.

Ось один випадок, що його занотує Костомаров. В 1861 році петербурські поляки правили панахиду в костьолі по вбитих у Варшаві демонстрантах. Сам Костомаров додає, що ця панихида „должна была служить демонстрацією против мер правительства“. І, знаючи це, Костомаров все ж таки пішов на панихиду. Ясно, що не дуже вороже мусів ставитися Костомаров до „її хоч би в похоронній музиці запротестувати проти пролиття царським урядом крови. Але вважає потрібним Костомаров виправдатися за цей свій цілком оправданий громадський морально вчинок.

— „Я занимался в публичной библиотеке. Кулиш передал мне, что общий наш знакомый, поляк Круневич сообщил ему, что в костеле будут кого то хоронить и итальянские певцы будут петь Requiem Моцарта. Так как этой музыкальной пьесы я никогда не слышал, то и поспешил в костел“.

(ст. 276). Цілком правдоподібно, що Костомаров і не знав наперед, що в костьолі має бути політична демонстрація, але етика мусіла-б підказати йому не картати лихим словом польських патріотів-революціонерів, як це він робив, підкреслюючи, що поляки, „желая привлечь костел побольше публики,... заманивали ее туда под разными предложениями“.

Оповідючи про цей випадок, Костомаров приводить деякі „дерзкие ответы“ арештованих в костьолі не—поляків. „Один студент, спрошенный, был ли он в костеле и пел ли—ответил: „был, но не пел, потому что не знаю по польски, а если бы знал, то непременно бы пел“ (ст. 276). Така „дерзкая“ відповідь, очевидно, була свідомим виявом солідарности з протестом проти царського режиму, але Костомаров, колишній автор Книг битія українського народу, не спромігся навіть на розуміння рації такої солідарности.

Спинимось на другому прикладі відношення Костомарова до польської боротьби. Оповідає Костомаров про поляка Сераковського, політичного засланця в Оренбурзьких степах, де він поневірявся разом з

Шевченком і там сприятелював з ним. В Петербурзі він зійшовся і з Костомаровим. „Его политические убеждения—згадує наш автор,—приводили меня в совершенный восторг. Он казался врагом польско-шляхетских патриотических тенденций; сознательно говорил, что Польша может быть восстановлена только в славянской федерации и притом радикально изменившись, поставивши свою задачею пользу не одного какого-нибудь класса, как прежде было, а целой массы народной. Он казался пламенным поборником демократических идей, стремления даровать простому народу свободу и возвышать его умственный и материальный уровень путем правильного просвещения. Он говорил именно то, чего не было в старой Польше. Никто, казалось, так безпристрастно не относился к темным сторонам прошедшего и никто, казалось, так не сознавал их. Мои задушевные славянские стремления наши, повидимому, в этом человеке самого ряного поборника“ (ст. 321—322).

В цій характеристиці Костомарова пізнаємо ми мову кирило-методієвського братчика й автора листа до редакції „Колокола“, але придивимося дальше.

Сераковський робить з своїх ідей практичний висновок. Офіцер генерального штаба в чині полковника, він іде до повстанців, командує відділом, займає уряд Виленського воєводи й організовує боротьбу на Литві з російським військом.

Коли під час польського повстання, гурт офіцерів російської служби не-поляків на чолі з українцем Потєбнею (братом відомого філолога) перейшов на бік повстанців, вбачаючи в їхній справі революційну боротьбу, Герцен з великим сумом і жалем писав про їх нерозважність, цілком одначе розуміючи ті психологічні мотиви, що керували революційно-настроєною молоддю. А Костомаров не зумів зрозуміти поляка-демократа, що пішов в ряди борців, коли не можна було не піти. „Не знаю, какими путями,—каже Костомаров,—случился крутой поворот в нем, но видно было, что у него в душе происходило такое, чего мне не открывалось“ (ст. 322).

Коли „банда“, як називає Костомарова відділ Сераковського, була розбита, Муравйов звелів раненого вождя вигоїти, а тоді повісити. „По свидетельству очевидцев—оповідає Костомаров,—он умер совсем не героем. Когда его подвели к виселице, он начал ругать Россию, а потом бить палача. Ясно было для всех, что этим неистовством пытался он заглушить в себе трусость пред неминуемою смертью. Барабанный бой прекратил его проклятия, а палач, в отищение за нанесенные побои, повесил так, что несчастный умирал в медленных муках“ (ст. 323). Читач не може згодитися ні з Костомаровим, ні з „очевидцями“, що на них Костомаров покликається, бо з усього видно, що Сераковський умірав і мучеником і героєм, але Костомаров чомусь навмисне невідповідні висновки з ясних фактів робить, може хиба для того, щоб закінчити своє оповідання такою реплікою: „Узнавши о судьбе его, я должен был сознаться в своей непростительной наивности и легковерии, с которым принимал за чистую монету то, что мне говорили наши общие враги поляки“ (ст. 323).

Нічим не оправдане і мало зрозуміле відношення Костомарова до польського повстання яскраво свідчить про те, що Костомаров не мав певного уявлення про форми реалізації свого демократизму. Теоретично, в мріях заходячи дуже далеко, він лякався, коли бачив фактичне переведення в життя своїх же ідей і не пізнавав навіть їх. І не тільки у відношенню до поляків це позначилось. Вище ми бачили, що радикалізм 60-х р.р., тоб-то те, що генетично випливало з шукань 40-х р.р., був чужим, мало-зрозумілим і ворожим Костомарову. Містичний якийсь жах

з'являвся у Костомарова пред людьми інтелектуально сильними, вождями „нігілістичного“ покоління.

Курйозно читати у блискучого ученого, історика соціальних рухів народніх мас, напів-серйозне припущення, що Чернишевський, напр., іноді „как бы играл из себя настоящего беса“ (ст. 332).

Читач автобіографії Костомарова весь час стежить за глибокими протиріччями в діяльності і переконаннях автора.

Передовий чоловік за молодих років, запальний протестант, ворог царизму і всякого гніту, він, оставляючи на все життя при собі ті молоді переконання, ворожим і чужим почуває себе супроти того покоління, що допіру формувати починає організовану боротьбу з царизмом і з гнітом.

Великий прихильник слов'янського визволення, Костомаров в польському питанні займає позицію російського урядовця скоріше, а не колишнього слов'янофіла, причому в теорії ідея слов'янського визволення й братерства слов'янських народів лишається дорогою Костомарову ідеєю до кінця його життя.

Нарешті, додамо ще одно протиріччя, що воно не так виразно позначилося в автобіографії, проте занадто відоме всім. Побірник українського відродження, Костомаров стає в опозицію до дальніших кроків української інтелігенції в творенні української культури створюючи оту свою вузьку теорію української культури „для домашнього вжитку“, тоді як вся його діяльність і писання, наукові, і публіцистичні—сприяли як найширшому і всебічному розвитку української культури.

В громадському відношенні постать Костомарова малюється в нашому уявленні якоюсь безпорадною, нежиттєвою постаттю. І це не зважаючи на те, що діяльність Костомарова і його публіцистика навіть мала такий глибокий вплив на формування української громадської думки.

Костомаров, як це ми зазначали на початку нашої статті, вийшов з рядів декласованої інтелігенції 40-х р.р., і оцей соціальний момент мусить допомогти нам уяснити роздвоєність Костомаровської діяльності, невитриманість лінії його переконань. Декласована інтелігенція не мала ще, на кого спертися з тих соціальних класів, що поволі формувалися на Україні і в Росії. Вона, ця інтелігенція жила ідеями невиразного, романтичного демократизму, що потім міг перетворитися в лібералізм і навіть вдягнутися в революційну одежину, або—оповитися (як це і було в Костомарова) в ще більш невиразний і туманний християнський гуманізм. Ідейні хитання таких інтелігентів, як Костомаров, знаменували собою хитання в виборі тих соціальних груп, з якими мала звязати свою діяльність та свою соціальну свідомість декласована інтелігенція. І тому то історія інтелігенції на Україні, як взагалі історія всякої інтелігенції за подібних умовин, є історія постійної диференціяції, постійних ідеологічних новоутворень в міру того, як з'являлась та чи інша соціальна база.

Подвижник „чистої“ науки, Костомаров, замкнутий в чотирьох стінах свого кабінету, він найменше здібний був до того, щоби відповідно до зміни соціальної кон'юнктури перебудовувати в практиці здійснення своїх основних поглядів, їх форми і вигляд. Тому таким нежиттєвим, відсталим і часто дивним в своїх вчинках і словах, що його власним переконанням суперечили, лишився цей учений-мрійник, що був колись ідейним вождем і ніколи не був діячем практичного життя, реальної боротьби.

Сцена та костюм в українському театрі XVII—XVIII в. в.

Репертуар українського шкільного театру взагалі досліджений досить ґрунтовно ¹⁾: ми ясно уявляєм собі залежність його від приписаної в піітиках теорії драми, звязок з п'єсами польського та західньо-європейського шкільного театру з одного боку і середньовічними містеріями та мораліте з другого, нарешті для XVIII ст. де-який вплив як на теорію, так і на практику смаків світського неокласичного театру: взагалі шкільна драма, як певний етап у розвитку української драматичної літератури, займає для нас зовсім певне місце з своїми ясно виявленими характеристичними прикметами.

Інакше справа стоїть з питаннями про те, як, в яких умовах, з якими артистичними завданнями втілювалися на сцені ці взірці драматичної творчости. Окремі уваги, розкидані принагідно в історично-літературному аналізі їх, не вичерпують теми і не дають вповні ясного образу сценічного відтворення. Зроблена недавно А. І. Біледьким ²⁾ спроба вилучити характеристику шкільних постановок в окремий розділ—також навряд чи задовольнить читача: на п'яти сторінках, які автор популярного нарису міг присвятити зовнішній стороні спектаклів, дуже тяжко дати про неї хоч яке небудь наочне уявлення. А тим часом самий репертуар шкільного театру лише трді встане як живий в нашій уяві, коли ми спробуємо уявити його на сцені.

Студіювання української шкільної драматичної літератури показало, що сама суть її, як певного ґенге'у, не була утворена російськими драматургами: вони дістали добре розроблений кодекс приписів, які студіювали по піітиках та по його пристосованню у п'єсах сусіднього польського та західньо-європейського шкільного театру. Тут наші автори знаходили певного роду ідеальні вимоги, які вони намагалися здійснити в міру сил і змоги, тому зрозуміти техніку будови окремих п'єс, не рахуючися з цими вимогами, неможливо. В аналогічному становищі був режисер українського шкільного театру. Він, як і автор-драматург, застав цілий ряд дуже добре розроблених способів сценічного втілення, приєднався до традиції взірцевих ієзуїтських постановок, бачучи в них ідеал, який не завше міг здійснитися через технічні умови. Тому перш, ніж студіювати той нечисленний фактичний матеріал, який зберігся в рукописах шкільних п'єс у вигляді режисерських уваг,—матеріал, за допомогою якого можна хоч почасті відбудувати зовнішній вигляд спектаклів, треба познайомитись із завданнями режисера і тою практикою, на яку він спервся у своїй праці.

Ієзуїти були досвідчені режисери, але вони не покладалися на індивідуальні здібності та вигадливість звичайного театрального робітника, тому десятиліттями придбаний досвід закріпляли в підручних книжках,

¹⁾ Див. праці М. І. Петрова, В. М. Перетца, В. І. Рязанова, П. О. Морцова та ин.

²⁾ Старинный театр в России. М. 1923.

де можна було знайти ряд дуже важних відомостей про способи інсценіровки. Найбільш тяжка сторона шкільних постановок з їх суто-алегоричним репертуаром—а саме костюм—надзвичайно добре розроблена в цих підручниках, які підсумовують також уваги про гру актора, про урядження сцени і т. ин. Частина цих відомостей, — правда, дуже невелика, — входила і в шкільні підручники піітики та реторики. От, напр., приклад, як коротко звичайно говорять про декорації, обстановку та костюм піітики: „в комедії вживають взагалі небагато машин і найпростіших, в трагедії ж багато і складних для виявлення руйнуючих акцій“¹⁾. Понтен робить коротку вказівку на костюми: „старі повинні бути одягнені в біле; у більш молодих одіж повинна бути пурпурова і ріжнобарвна; на рабах — вузька коротенька туніка“²⁾. Піітики, що були призначені для авторів, а не для режисерів, торкалися, цілком природньо, питань інсценіровки лише побіжно: ці питання трактувалися детально в спеціальній літературі, добре відомій діячам шкільного театру й на Заході й у нас. В XVII в. найпопулярнішою книгою такого рода був трактат Масена „Зеркало образів захованої істини, яке являє символи, емблеми, гієрогліфи, загадки“³⁾. Його тричі видавалося з 1650 по 1681 рік. Виходячи з того твердження, що „картини“ й образи міцніше заховуються душою, а ніж слова, зворушують більш, ніж мова (с. 69), Масен, сам драматург і режисер, пропонує, для діячів театру в першу чергу, а потім взагалі для всіх, „іконографів“, цілу енциклопедію відомостей про те, де знайти матеріал для здобування ріжноманітних „многосказательних образів“, чи це будуть окремі фігури, чи широкі символічні картини. Зміст цього трактату має відношення переважно до характеристики одягів шкільного театру, а тому його буде розглянуто низше, в звязку з відповідним матеріалом наших п'єс, тут-же ми спинимося на де-яких міркуваннях загального характеру, що до сценічних вимог, які висловив популяризатор Масен, видатний драматург і режисер іезуїтського театру Лянґ в його „Міркуванні про сценічну дію“⁴⁾. Перед переліченням одягів, що оперто цілковито на трактаті Масена, він подає цікаві міркування загального характеру, про вимоги, які ставлять до режисера, про завдання сценічного втілення, про театральні ефекти і т. ин.

Режисерові шкільного театру іезуїти ставили дуже значні вимоги, які Лянґ резюмує так: „Хорег мусить бути поетом, щоб розуміти мистецтво і закони давніх народів, що їх шукали. Він мусить мати поетичну натуру, щоб винаходити дотепні періпетії й перешкоди, що роблять приємною й веселою комедію та трагедію. Треба, щоб він був латинянином, щоб не можна було пізнати по вимові варвара, а той щоб не опоганював таким чином витонченість природженими властивостями; щоб він зумів ввести слова в стиль, що відповідав би річам, які той трактує, і підготував душі до настрою, який він думає викликати. Сила уявлення повинна показати душі хорега вигляд театральних річей, осіб і дій, без чого все буде збудоване погано, недоладу й кепсько. Ця добродичність буде тим краще, чим вона дужча. Нехай він буде моральним, щоб знати, що таке пристрасті, звідки вони походять, якими засобами вони повинні бути ви-

1) *Ръзановъ*: Поэтика Сарбевскаго, с. 14.

2) *Ръзановъ*: Экскурсъ въ область театровъ іезуитовъ, с. 254.

3) *Speculum imaginum veritatis occultae, exhibens symbola, emblemata, hieroglyphica aenigmata, omni tam materiae, quam formae varietate, exemplis simul, ac praecipuis illustratum auctore R. P. Jacobo Masenio, e Societate Jesu. Editio tertia prioribus correctior. Coloniae ubiorum sumptibus Viduae, et Haeredum Joannis Antonii Kinchii Anno 1681.*

4) *Dissertatio de actione scenica cum figuris candem explicantibus et observationibus quibusdam de arte comica. Auctore P. Francisco Lang Societatis Jesu. Monachii, 1727.*

кликані, збільшені та висвітлені. Нехай він розуміє, що їм заважає, щоб позбавитися цих завад. Коротко кажучи, суть праці є в тому, щоб знати, чого вимагає кожний зокрема настрої, щоб він міг виникнути й дійти до напруження. Нехай хорег буде актором, нехай і сам розуміється в приписах сценічної акції, про які ми згадували вище, щоб він не тільки знав їх, але міг навчити на прикладі“.

Далі Лянґ докладно говорить про те, як корисно режисерові мати суто технічні знання. В ідеалі він повинен сам вміти зробити кожну річ, потрібну для сцени; в найгіршому випадкові треба, щоб він розумівся, як вона робиться і навчити інших¹⁾.

Отже режисер повинен мати самі різнородні таланти; поетичний талант, розвинена творча уява, здатність до психологічного аналізу—все це повинно бути у нього природжене, а сам він крім того повинен набутти деякі корисні відомості та звички: йому пропонується практично вивчити театральне мистецтво, розумітися в малярстві і нарешті, хоч би трошки знати ремесла, щоб вміти пояснити, як робиться та чи інша річ, потрібна на сцені. Можна думати, що цій останній вимозі Лянґ надає дуже велике значіння, бо людям без цього практичного знання ремесел він радить перенести сферу своєї діяльності з театру на кафедру.

Певна річ, що в цілому і для іезуїтського, а тим більше для молодого українського шкільного театру—накресленого Лянґом ідеалу можна було досягнути лише почасти, але всеж-таки треба визнати, що він не був теоретичною вигадкою: сама практика шкільного театру підказала цей до всього здатний образ. „Автор драматург тут рідко коли залишався поза межами театру, бо звичайно він сам належав до шкільної корпорації й не потребував окремого посередника між собою та глядачами: найчастіше це був учитель пітики, який ex Offіціо керував театральними вправами своїх учнів, від часу до часу, також із обов'язку вчителя, складаючи для них драматичні твори. Таким чином той мінімум поетичної здатності й розуміння душевних настроїв, який був потрібний йому, як вільному чи невольному драматургові, він переносив і в свою режисерську працю, яка не обмежувалася лише постановою власних п'єс. Не зовсім ясно, що мав на меті для *свого* часу Лянґ, коли він бажав хорегові „бути латинянином, щоб не можна було почути у вимові варвара“, — можливо, що цей вираз ужитий просто по традиції, а означає він лише вимогу чистої вимови. Це не було дуже тяжким для того часу, коли в школі, по дотепному виразу сучасника, всі дисципліни були, по суті, навчанням латині. Не тяжко було режисерові бути рівночасно і актором, бо школа ще в дитячі роки давала йому змогу розвинути в собі ці здібності. Інша річ ті технічні звички, про які особливо докладно оповідає Лянґ: їх міг не знати автор, але вони були конче потрібні хорегові, отже їх доводилося набувати спеціально для режисерської праці. Судячи по полемічному тону Лянґа, де він каже про тих, хто або нічого не знає, або вважає ручну працю негідною освіченої людини, або обмежується лише знанням приписів мистецтва,—не всі режисери ці технічні звички мали. Хоч Лянґ зовсім виразно висловлюється, що навчати режисерські науки не можливо, однак він же самий, за прикладом своїх попередників, дає досить таки багато матеріалу—що до театральних постановок.

Іезуїти, які бачили в театрі могутній засіб пропаганди своїх ідей, які розуміли, що образи мають значно більший вплив, ніж слова сказані чи написані (див. Масен, гл. I, ст. 67), обставляли свої спектаклі всіма мо-

¹⁾ Цей уривок з книги Лянґа переложений з перекладу В. Н. Всеволодського-Герниросса „Ист. театр. образов. въ Россіи“. 1913 р. ст. 51.

жливими ефектами; але розуміючи, що багато де чого з технічних причин здійснити в шкільному театрі неможливо, вони пробували знайти оправдання дефектів своїх постановок: „Найпишніші вистави приступні театрам господарів, у яких для цього є досить і творів мистецтва, і талантів малярів. З ними не змагається вбогість наших шкіл. Нехай мистецтво поповнює акцією те, чого бракує обстановці. Я бачив — і навіть не один раз — як високі особи згожувалися з тим, що небогаті сцени дають і емоції для душі, і втіху для очей, і вони зовсім не скаржилися на вбогість спектаклів чи на дешевість одягів, бо мистецтво заповнювало брак сих речей. Тому не треба поетові тратити надію на добрий успіх вистав, коли навіть йому бракує засобів, щоб набути приладдя для таких (ефектовних. В. А.) сцен.“ (Лянґ ст. 100—101). „На тісній сцені без пишної обстановки частіше можна навчитися виконанню. На мою думку, одиноким принципом від якого треба виходити театральним виставам, повинен бути той, щоб вони мали принаду й робили гру приємною для глядачів“ (Лянґ, ст. 101—102). В іншому місці Лянґ остерігає від надмірного вживання сценічних ефектів: „В них треба додержувати міри... Хай поет гадає, що вони є лише засіб для його справи, а не сама мета.“ Ці „цікаві екскурси в бік“, як літання Меркурія в повітрі, як трезуба блискавка, що блискає в хмарах, як провалля, яке куриться і в яке провалюються душі, в той час, як огонь палахкотить, а примари трусяться від переляку, як бій й т. ин., — „мають багато принади й навіть користі, щоб розважити й зворушити глядачів“, але лише в тому випадку, коли вони „уживаються в слухний час і в невеликій кількості“ (Лянґ, ст. 99—100). Таким чином Лянґ ніби то зменшує значіння сценічної обстановки, висовуючи на перший план ролю драматурга й виконавця актора. Але при розгляді окремих питань робиться ясным, як докладно були обмірковані в ієзуїтській практиці всі деталі постановки і як мало в дійсності залишали вони волі для фантазії її режисера. Він міг лише вибирати та групувати матеріял, — строго обоснований поклоняннями на всі можливі авторитети.

Отже, оскільки справа йде про ієзуїтський театр, ми знаємо точно, чого вимагав він від свого режисера, які загальні завдання сценічного втілення висовував він на перший план. Маючи теоретичні підручники й велике число ремарок в ієзуїтських п'єсах, можна уявити досить ясно й інсценіровку їх у західно-європейських та польських театрах. Але це завдання стає значно складнішим для історика української шкільної сцени.

Ми знаємо, що такі підручники, як трактати Масена і Лянґа, були добре відомі нашим театральним діячам, особливо в Києві: не маючи документальних свідчень, всеж таки можемо гадати, що були поодинокі випадки ознайомлення їх хоч би з сусіднім польським театром; але головний матеріял — відомості про техніку наших сценічних постановок — надзвичайно малий. Роля режисера, яким досить часто був сам автор-драматург, в українському театрі 17—18 в.в., відома нам дуже мало. Документи не зберегли нам ні одного конкретного образу хорега того часу, й ми змушені задовольнитися загальними відомостями про те, що керовництво шкільним театром було одним із обов'язків учителя піітики і — почасти риторики. Із їх кола повинні були утворюватися ті ідеальні хореги, про яких каже Лянґ. Сценічних ремарок, яких так багато звичайно в постановочних примірниках п'єс нового театру, в старовинних п'єсах, за небагатьома винятками, дуже мало. Тяжко, а часом і зовсім неможливо уявити не тільки повно, а хоч би більш чи менш ясно сценічне втілення творів наших старших драматургів. Окремі постановки, численні деталі, — назавше залишаться для нас неясними, але ми, принаймні, можемо спробувати зазначити головні характеристичні риси старовинної української сцени, —

відродити ті засоби, якими вона допомагала уяві глядача зрозуміти думку драматурга. При всій своїй неповноті такий етюд всеж таки потрібний, бо роля традиції в історії театру не менш важна, як і у всякій іншій царині мистецтва.

II.

Основне питання, яке треба поставити перше, ніж обмірковувати в ськ деталі театральних постановок, і яке зумовлює в значній мірі їх характер—це питання про урядження сцени. Нам треба в першу чергу спробувати уявити і на основі текстів шкільних драм,—загальний вигляд тої сцени, на якій вони, ці драми, виставлялися. Як ні мало в них потрібних вказівок, всеж таки для більшості п'єс ми можемо досить точно встановити той тип сцени, якої вони потребували.

Літературна форма шкільної драми сама підказувала звичайно те чи инше урядження сцени. Ми знаємо, що як раз в українському шкільному репертуарі було багато одгуків містерій, мораліте, що наші драматурги охоче бралися за сюжети, які не вміщалися в тісні рямці трьох едностей. Найчастіше таке широке охоплення подій ми маємо в різдвяних та великодних п'єсах, а в житьових та історичних сюжетах—не так часто. Сцени, що химерно перенесли глядача в найріжнородніші місцевості, участь в дії мешканців неба та пекла—це все тягнуло наш шкільний театр до середньовічного і, правда, через посередництво іезуїтських п'єс, які також мали іноді містерійні елементи, перенесло до нас ту складну структуру сцени, яку утворив уповні до початку XVI ст. середньовічний європейський театр.

Ми ознайомимося на сам перед з тим конкретним матеріалом, який дають тексти українських п'єс, а потім прокоментуємо його за поміччю більш точних наших відомостей про урядження європейської містеріяльної сцени в театрі середньовічному.

Проаналізуємо хід дії в „Комедії на Р. Х.“ Дмитрія Ростовського¹⁾. В першій яві діалог землі й неба перепиняє „Милость Божія“. Звертаючися до неї, земля каже: „Сама облакомъ легкимъ съ небеси нисходишь“ (с. 349). В сцені пасторів,—вони дивлячися „въ юру“, бачуть, що там „стоять робятка не велички“ съ „крылами“ і співають. а потім летять до них на землю (с. 353—4). В 12-ій яві на плач „Невинности“ відповідає з неба „Истина“, звертаючися до двох янголів: „Ангелы! стюмо Невинность да придетъ“ (с. 390). Нарешті в 5-ій яві „Любопытство звѣздочетское“, бачучи нову зірку, каже: „Всяка звѣзда на твердѣ небесномъ сияеть, сія между облаки себе водворяеть“ (с. 360).

Наведені свідоцтва текстів вказують на те, що на де-якому підвищенню над сценою було місце, яке уявляло небо; воно було оточене хмарами, які, треба думати можна було пересовувати, і на одній з них спускалася на землю „Милость Божія“. Серед цих хмар з'являлася Віфлеємська зоря. На небі співали янголи, звідти обзивалася Істина.

Головна частина сцени, як вимагає дія, ділиться на три частини: палац Ірода, де стоять його престол та ложе; ясла, до яких приходять пастирі та царі, й третя частина, де по черзі з'являються то пастирі, то царі, то „Любопытство звѣздочетское“, то Земля і Небо. Нарешті на сцені було пекло, „в узах“ якого тужить Ірод. Це пекло, треба думати, мало традиційну форму пащи, бо в п'єсі не раз згадується його „гортань“: „Въ Цербера всегда будетъ гортани сидѣти, будетъ огнемъ сѣрчистымъ

¹⁾ Вид. Тихонравовъ.—Рус. др. произв. т. I с. 346.

объятый горѣти“ каже про Ірода Істина (с. 390); „въ гортань достахся ада“ репетує сам Ірод (с. 396). „въ Цербера гортани того посадила“, похваляється смерть (с. 397).

Для ефектної картини, коли при сьйві блискавки Ірод провалюється в прірву, на тому місці сцени, де був його палац, робилися приладдя, про які оповідає поетика Сорбевського¹⁾: „Коли когось треба в один мент забрати з сцени, то частину підлоги треба вирізати кружалом, до цього кружала приладнати штучну хмару, яка мусить ховати його; цю хмару приробити до округлого краю дерева залізними пружинами, які повинні розтягуватися; приробити їх треба так, щоб коли вирізане кружало разом із актером, що на ньому стоїть, відносилося вгору (?), пружини, міцно прироблені під сценою, розтягувалися і хмара насовувалася-б на край вирізаного місця“.

Отже в „Комедії на Р. Х.“ на сцені було небо, пекло та земля, де рівночасно показувалося три місцевості.

В „Дѣйствіи на Р. Х.“²⁾ в 3-ій яві „снисходитъ Милосердіе Божіе“ (с. 3), щоб духу додати Душі, що плаче на землі, і відходячи каже: „Се убо гряду отъ днесъ къ *небесному граду*... и отъ небесъ ниспощлю отъ Троицы Едина“ (с. 5). В 9-ій дії янгол сходить потішити „Дщерь Сіонскую“ (с. 13). В 10-ій яві „Власть Божія“, віддавши скипетр (берло) та діядему „Благочестію“, уходить і каже при цьому: „Иду тамо, идѣже живу неразлучно, идѣ тамо, идѣже ангельскія лиць желаютъ низвести красныя зеницы. Въ горныхъ бо красныхъ мѣстехъ выну обитаю“ (с. 16).

Крім неба на підвищенню, для цієї п'єси потрібне було й пекло: ява 4-а показує нам „желаніе праотецъ, сѣдящихъ во адѣ“, яке скаржитися: „Доколѣ, Господи, здѣ, доколѣ сидѣти“? Доколѣ адскую тму, доколѣ терпѣти? Изведи насъ отъ адской сей темницы“ (с. 5). Більш точних вказівок на те, який вигляд мало тут пекло, нема: можливо що йому був наданий вигляд вязниці, яка зустрічається в інших п'єсах. Центральна частина сцени має в цій п'єсі такий самий поділ, як і в „Комедії на Р. Х.“

Візьмемо тепер для прикладу драму великоднього циклю „Царство Натуры людской“ 1698 р.³⁾ Перша сцена, видно відбувалася на небі, де возсідала мовчазна фігура „Всемогущої Сили“, роля якої починається з другої сцени. До неї повинні були звертатися слова Люципера: „Сего ради возмогу сѣсти и съ тобою, Боже, на престолѣ“ (с. 123). В 2-ій сцені, яка відбувається в раю, який міститься окремо від неба, „Всемогущая Сила“ сажає Натуру на райському престолі: „се имаши престолѣ райскѣ, взийди нанѣ и сяди“ (с. 129). Небо віддає їй діядему: „Указъ твой, Всемогущая Сила, исполняю и царску діядему возми—посылаю“ (с. 130), а „Всемогущая Сила“, беручи її, каже: „Се тя царско вѣнчаеъ отъ небесъ корона, благословитъ Господня рука отъ Сіона“—на берегах проти цих слів ремарка: „Manus benedicit de Coelis“ (с. 130). Ця ява малює нам уже трошки инакший розклад сцени. Рай відділений від неба—в ньому „всяка древа красна“, а серед них і „заповѣданное древо“ (с. 131). 4-а сцена в раю кінчається голосом із неба (с. 135). 5-а сцена в раю: гнів божий посилає на Натуру, що допустилася до гріха, грім та блискавки (с. 137) з неба. В слідуочій сцені перед нами пекло та вязниці (с. 140). Плач Натури людської скаржитися у вязниці, янгили відповідають йому з неба (с. 141). Сцена 9-та відбувається десь на землі коло замкнених

1) Рязановъ. Изъ ист. рус. др. Поетика Сорб. Ніжин. 1911 сс. 29—30.

2) Рязановъ. Пам. рус. драм. лит. Ніжин 1907 с. 1.

3) Рязановъ. Пам. рус. драм. лит. с. 121.

врат вязниці, бо діялог „Отчаянія“ з „Милостью, Вѣрою та Надеждою“ закінчується ремаркою: „Eant ad carcerem“ (с. 151). В другому акті на сцені палац Фараона (с. 155), поява Бога в купині перед Моїсеєм (с. 157). Ця п'єса уривається на другому акті, але й з того уривку, який зберігся, видно, що для неї була потрібна більш складна сцена, ніж для попередніх драм. Тут, крім неба, є рай; поруч з пеклом вязниця, а на землі рівночасно кілька місцевостей: палац фараона, Моїсей у купині, Чермне море. Небо та рай, очевидячки, містилися уступами одно над одним, або рай був збоку на головній частині сцени, на землі ж рівночасно було декілька декорацій,

„Торжество естества человекскаго“ (1706)¹⁾ розміщалося на такій же самій сцені. Рай відділений від неба: „въ цвѣтной оградѣ“ і з заповітним деревом посередині, він є тим місцем, де появляється естество до гріха. Тут чути „гласъ съ небесе“; небо на невеличкому підвищенню, куди в 6-ій яві йде ціла процесія—попереду Милость Божія веде звільнене з пекла естество, за ними йдуть праотці, на небі їх зустрічає хор янголів; на небі же стоять два престоли; на один сідає Милость Божія, а „одесную возвеличенно посаждено“ Естество з короною на голові і з берлом. Праотці сідають „окрестъ престола Бога“. Пекло „подземна темниця“, „пещь пламенемъ дышаща“, „струя пламенныхъ водъ“: все це показує на те, що головним ефектом декорації пекла було імітування вогню. На землі зроблений жертвенник Авраама, хата Іакова, де міститься його одр, Голгофа з хрестом, на якому розпятий Христос, „гробъ Господень“ въ „вертоградѣ“; інсценіровка „исцѣвления разслабленнаго“ на одрі могло відбуватися там, де стояв одр Іакова.

Того ж типу сцена була потрібна для п'єси 1703 р.: „Мудрость Предвѣчная“²⁾, з тою лише ріжницею, що на землі тут не показувалося риночасно кількох місцевостей. Це пояснюється вповні літературною формою нашої п'єси: цілком алегорична, вона відкинула всі реальні персонажі звичайної великодної драми, замінивши їх абстрактними „персоніфікаціями“, і тим самим відкинула і всяку потребу показувати на сцені якісь певні місця, де відбувається дія.

Драма „Властотворный образъ человеклоубія Божія“³⁾ цікава в тому відношенні, що, залишаючи на сцені рай, небо та пекло, вона зовсім не має якоїсь дії на землі. Мабуть у такому випадку головна частина сцени поділялася на дві половини: на одній був рай з традиційним „заповѣданнымъ древомъ“ на другій пекло у вигляді вязниці, а над ними, як завше на підвищенні, містилося небо.

Досить складне урядження сцени ми знаходимо і по за межами різдяного та великодного циклів. „Успенская драма“ Димитрія Ростовського⁴⁾ вимагає лише урядження на сцені неба, до якого янголи відносять образ „Успенія Богоматери“, а на землі—місця, де була похована вона і де містився „гробъ празденъ“, та вязниці, яка заміняла пекло. Містеріяльний тип сцени залишається і в драмі „Алексѣй человекъ Божій“⁵⁾, хоч зміст її головного джерела-життя—і не вимагав такої складної постановки, але найулюбленіші прикрашення шкільної драми викликали потребу зробити небо та пекло на сцені. Вже „первый видокъ“, який містить у собі розмову Гавриїла з Рафаїлом, очевидячки повинен був відбуватися на підвищенню, бо закінчується він ремаркою: „ту ан-

1) Рязановъ. Пам. рус. драм лит. с. 35.

2) Рязановъ. Мудрость Предвѣчная. Київ. 1912 р.

3) Рязановъ. Пам. рус. драм. лит. с. 183.

4) Сперанскій М. Н.—Успенская драма. Чт. Общества Ист. и др р. 1907.

5) Тихонравовъ. Н. С.—Рус. драм. произв. т. І.

геломъ, нисходящимъ отъ степеней высоты, носящимъ цвѣты, Алексѣй имъ показується встрѣчу“ (с. 7); на небі „пѣніе ангельское являється“. „Чистота“ посипає терніємъ путь до неба,—цеб то східці, що з'єднували його з землею (с. 14).

З неба злітає в палац Євфиміяна архангел Михаїл; звідти ж „передъ столь Божій“ два янголи несуть „душу Алексѣя“. В епілозі п'єси „святой Алексѣй тѣшится на небеси посреди ангель“ (с. 73). Пекло в цій п'єсі виступає на сцені в традиційній формі змія: „ту змії ротъ роззявить и дымъ испущаєтъ“—зазначає ремарка (с. 13). На землі рівночасно показані—палац Євфиміяна, „изба столовая“, де на весілі Олексія гуляють селяне, Єдеський храм з образом „пречистой Дѣвы Маріи“, хатина Олексія в батьківському домі. Сцена в палаці Гонорія могла відбуватися в обстановці палаца Євфиміяна.

Отже тут досить ясно малюється сцена: на підвищенні небо, з нього йдуть східці на землю, де рівночасно є кілька місць; з боку пекло у вигляді змія, який іноді роззявляє рота, й тоді звідти виходить дим.

Попробуємо тепер звести разом спостереження над урядженням сцени містеріяльного типу в українських п'єсах. Найбільш складні з них потребують таких частин: неба-раю, пекла та пекельної в'язниці (очевидно відгомін чистилища) й землі, на якій рівночасно повинно бути кілька місцевостей. Кількість частин сцени в залежності від будови п'єси може зменшуватися. Так не завжди буває потрібний біблійний рай; часто не буває окремої пекельної в'язниці, іноді нема навіть землі чи пекла. Але з дивною постійністю всюди фігурує небо. Таким чином перший висновок, до якого ми приходимо на основі аналізу українських п'єс, що не можна ототожнювати небо та рай, як частини сцени. Кожда з них грала свою окрему роль в розвитку дії й мала свої свєрідні декорації. На небі виступають фігури, що є ніби втіленням божеських сил та властивостей, тут співають хори янголів, сюди несуть душу помершого праведника, тут відбувається суд над душею, нарешті звідси сходять на землю янголи та різні „Добродѣтели“ або „чудеснымъ гласомъ“ вмішуються в світові події. Небо з'єднується з землею східцями, по яких сходять на землю и вертають назад мешканці неба. Не так часто уряджувалося, очевидно, більш складне приладдя, при допомозі якого з хмар, які оточували небо, дієвих осіб спускали на землю. Таким чином небо цілий час відкрите для глядача, а це конче потрібне по ходу дії, бо участь небесних сил в розвитку дії майже не припиняється. Тут на небі стоїть престол божий іноді „сѣдалища“ праотців і нарешті вільне місце, де стоять „ангельські лики“.

Рай, як це дуже виразно видно з тексту п'єс, була зовсім окрема частина сцени, на якій виставлялося небагато і тільки певних моментів: сюди Милость Божія приводила Натуру людську після її сотворення, тут відбувалася сцена омани її, гріха та вигнання Натури, а часом сюди верталася Душа після „искупленія“. В той час, коли дія відбувалася в раю, з неба лунали голоси, звідти сходили в рай різні небесні мешканці.

Рай робився на сцені, як „садъ вертоградъ“,—про який оповідає біблія: тут „всяка древа красна“, „красны цвѣты“, „древа густы“ й серед них „заповѣданное древо“ и „престоль райскій“, на який садовлять. Натуру людську. Чи був рай також на якомусь підвищенні,— хоч і нижчому за небо,—чи він просто містився на сцені,— на певній частині її,— на це ніяких вказівок у тексті п'єс нема.

Пекло має різний вигляд у різних п'єсах.

В драмі про „Алексѣя Божьяго человекъ“ це скорше частина декорації у вигляді гадуки, що роззявляє пащу, з якої виходить дим. Тут у пеклі не відбувається ніякої дії, змії, скорше символ пекла, який мі-

ститься де небудь на бічній стороні сцени. В інших випадках це велитенська паща, „гортань“ повна вогню (звичайно декоративного), в якій показуються грішники, очевидячки, тут досить значна частина сцени відділялася від решти її дверцями, які мали вигляд пащи, у ряді п'ес пекло в'язниця, відділена від сцени звичайними дверцями, які янгол відмикає ключем. Нема ніяких підстав гадати, що пекло було вище від сцени: провалля в яке провалюються Ірод та „пиролобець“, ніколи не ототожнюється текстами п'ес з пеклом. Мабуть пекло містилося на частині сцени, протилежній тій, на якій був рай.

На підставі згаданих текстів п'ес, українська шкільна сцена в цілому уявляється нам у такому вигляді. Головна естрада з завісою на задньому плані, звідки виходили й куди верталися дієві особи, ділилася при самих складних постановках на три частини. По боках були зроблені рай та пекло, центральна частина давала місце для показування всіх пунктів на землі, які були потрібні по ходу дії. Як рай чи пекло не були потрібні, відповідні декорації забиралися. Кілька східців вели на підвищення досить значних розмірів, де містилося небо.

Таким чином аналіз українських шкільних драм приводить нас не до трьохповерхової сцени, про яку звичайно говорять наші історики театру, а лише до двохповерхової. В цьому відношенні звичайний тип двохповерхової вертепної сцени уявляє безпосередній відбиток шкільної¹⁾.

Звернемося тепер до середньовічного європейського театру, щоб знайти тут прототип нашого урядження сцени. Ми бачимо тут перш над усе, що „le paradis“, починаючи з літургічної драми, робиться також на деякому підвищенні²⁾, рай та небо були єдиним місцем і мати одну декорацію—запашні квітки, дерева з силою овочів і посеред їх дерево життя (с.с. 53—54, 91). Пекло як і рай міститься також на підвищенні на стороні, протилежній раю (с. 84). Вхід до нього мав вигляд дивовижної пащи, яка відкривалася й закривалася (с. 93). На землі рівночасно уряджувалося де кілька пунктів, а над ними, для більшої ясності, були написи, які точно зазначали їх (с. 75) Таким чином для середньовічного французького театру Cohen категорично заперечує традиційну схему трьох поверхів. З'ясований ним вигляд сцени близько нагадує містеріальну сцену українського шкільного театру, нема тільки на ній властивого українській сцені відокремленого неба від раю³⁾.

Переходячи до розгляду п'ес, які зрекліся містеріального типу сцени, бачимо що їх значно менше. Це зовсім стверджує наші спостереження над формою українських шкільних драм, які порівнюючи, дуже не часто додержують припис теорії відносно єдності часу та місця. Лише 18-ий вік дає приклади драм, що задовольняються сценою—естрадою без підвищення та без традиційних декорацій неба, раю та пекла.

Безперечний крок переходу до такого урядження сцени дають ті простіші драми, які автори, правда, називали комедіями та трагедокомедіями, але надавали розвитку дії в них складність типових п'ятиактних п'ес. Із п'ес різдвяного циклу, наприклад, так елементарно було збудовано „Комическое дѣйство“ Митрофана Довгалевського. Одинока ознака сценічної обстановки в цій п'есі зірка, „стояща на востоцѣ, яка в І-й яви показує путь до Вифлієму трьом царям⁴⁾; дієві особи проходять перед

1) В. Н. Перетцъ. Кукольний театр. с. 57.

2) Cohen. Histoire de la mise en scène dans le théâtre religieux français du moyen âge.

3) За браком матеріялу, не маю змоги перевірити, чи відоме таке урядження сцени в іезуїтському театрі.

4) Рязановъ—Пам. рус. драм. с. 171.

глядачами, розмовляють—і це все серед звичайної, не спеціальної театральної обстановки; навіть замість традиційного співу янголів на небі— „проходять ангели и благодарственный поють кантъ, и вси купно съ пѣніемъ отходятъ“ (с. 177). На такий же самій примітивній сцені-естраді без окремих прилад могла бути виконана „Рожественская драма“¹⁾, трагедокомедія Лашевського²⁾, „Воскресеніе мертвыхъ“ Кониського³⁾, „Милость Божія Україну свободившая“⁴⁾. Такі п'єси трохи простішого типу потребували більш мистецької декламації і, відкидаючи суто сценічні ефекти, могли виконуватися в першому ліпшому помешканні, яке не призначене було спеціально для театру. Є, наприклад, підстави гадати, що „Дѣйствіе на страсти Христовы списанное“, яке майже ціле складалося з декламації, виконувалося в трапезній церкві Київського Братського монастиря перед тими страсними іконами, про які згадується в п'єсі⁵⁾.

Але, звичайно, сцена-естрада не завше була така примітивна: серед українських шкільних драм є й такі, текст яких вказує на те, що для них потрібна була сценічна постановка, різна в різних діях, і при тому така, що міняється під час вистави. Яскравий приклад зміни декорацій дає п'єса Феофана Прокоповича „Владимиръ“. Три дії тут відбуваються в обстановці поганського храму, де возносилися молитви й приносилися жертви: на сцені поганські боги—„Ладо—богъ, Купало и Перунъ великій“⁶⁾; коло них ведуть розмови жреці, тут Мечислав розбиває ідолів. 3-я та 4-а дії переносять нас в палац князя Володимира. В п'єсі Лаврентія Горки в 4-ій дії дві декорації—палац Пентефрія і поруч в'язниці, де сидить Іосиф⁷⁾. Ясно однак, що такий розклад місць на сцені має зовсім інший характер, чим як би поруч стояли Іерусалим та Вифлѣм, Рим та Едеса, як це ми можемо спостерігати в містеріальних п'єсах: умовність тут не доходить до таких розмірів.

Ця зміна сцени вповні відповідає літературній формі самих п'єс: чим більше вона засвоювала теорію трьох єдностей, тим легше було уникати умовностей, обов'язкових для широких і пестрявих картин містеріальних п'єс. В українському шкільному репертуарі більше було п'єс саме такого типу, а тому сцена-естрада з декораціями, що перемінювалися, уживалася тут не так часто, як сцена з традиційним небом та пеклом. На жаль, не зберіглося ніяких технічних вказівок на те, як будувалася ця сцена-естрада, які вона мала приладдя для зміни декорацій, і ми змушені скомпанувати собі хоч приблизне розуміння про це після ієзуїтських матеріалів, після тих підручників, які добре знали діячі українського театру.

Досить докладні відомості про урядження сцени-естради в ієзуїтському театрі дає рукописна поетика початку XVII ст. професора Віленської Академії Казимира Сарбевського⁸⁾. В розділі IV-му ми читаємо в ній: „Сцена повинна уявляти чотирикутник, при чому задня стінка, що знаходиться просто перед глядачами, повинна бути вужча, а бічні—розходитися... Сцена з глибини в напрямку до публіки повинна рівномірно поширюватися й знижуватися. Підлога сцени повинна бути вся розкреслена лініями, які перехрещуються між собою; ці лінії повинні бути зробленими так, щоб їх було видно акторам, які стоять на сцені; це потрібно головним

1) *Рязановъ*.—Пам. рус. драм. лит. с. 19.

2) *Тихонравовъ*.—Лѣтоп. рус. лит. и др., т. I, кн. I, с. 7.

3) *Ibid.*, кн. 6, с. 177.

4) Вид. *О. Бодяньського*, 1858 р.

5) *Н. Петровъ*.—Очерки. с. 85.

6) *Тихонравовъ*.—II. с. 335.

7) *Ibid.* II с. 411.

8) Вид. *Рязановъ*.—Къ ист. рус. драмы. Поетика Сарб. Нижин 1911. Сборн. ист. фил. общ. при Ист. Фил. Институтѣ. кн. Безбородко. т. VIII.

чином для того, щоб хор не переплутав своїх рухів при визначенню строфи та антистрофи...”

Для декорацій по боках сцени робилися по три чотириохкутні призми, які легко поверталися на своїх осях, що проходили через центр призми. Ці призми ставилися так, щоб „глядач з середини зала бачив і з правого, і з лівого боку сцени ніби одну суцільну стіну; по між призмами повинні були бути залишені невеличкі перемежки, які б давали змогу проходити акторам, і завдяки яким можна було б вільно повертати призми, щоб вони... давали то ту, то іншу декорацію“. Декорації уявляли „напнуту на призму від стелі до підлоги сцени тканину з намальованими краєвидами лісу, хмар, вогию чи веж та будинків.“ На задній стінці сцени було стільки ж відповідних декорацій, які повертали в міру потреби (с.с. 25—28).

Певна річ, таке урядження сцени ми можемо припустити для Київської Академії, яка уряджувала пишні вистави в присутності значних осіб. Безумовно тут приклад сусідньої польської сцени повинен був показати свій вплив.

В підсумку всього ми виявили, що український шкільний репертуар може бути поділений на три групи в залежності від того, на якій сцені розвивається драматична дія. Найбільшу групу складають п'єси, для яких потрібна містеріяльна сцена; менше драм, які виконувалися на сцені-естраді з перемінними декораціями; нарешті невеличка група більш простих по будові п'єс, які підходять до типу діалогу чи декламації, виставлялася без спеціальних сценічних приладь, лише з одною завісою, із-за якої виходили актори.

IV.

Декорація й бутафорія шкільного театру так само, як і його зовнішні ефекти, в значній мірі підлягали принципіальним поглядам керівників цього театру на те, що можна й чого не можна показувати на сцені. В цих питаннях наші піітики наслідують іезуїтські підручники.

Найпопулярніший іезуїтський підручник піітики Понтонна застерігає, — посилаючися на авторитет Горація, — від надмірного бажання все показувати на сцені в дії: треба розрізняти, що можна виставити на відкритій сцені, і про що треба лише сказати глядачам словами. Видовище, яке вражає душу глядача надмірною жорстокістю або яке показує щось надто неймовірне, повинно бути викинуте з сцени ¹⁾.

Ту ж саму гадку повторяє Сарбевський ²⁾: „захоплення машинами при показуванні руйнуючих акцій легко заводять за межі імовірного — фатальна політика для поезії, тому, за прикладом Есхіла, такі акції треба виставляти так, ніби вони відбуваються поза сценою, або повідомити про них через вісників“.

Цікава мотивіровка негативного відношення до складних ефектових сцен у Масена ³⁾: „Дивні механічні приладдя, завдяки яким можна показати людей, що уносяться в повітря, моря та морські бої, Фаетона, що летить по небі, Юпітера на престолі, що розкидає блискавки, геніїв, що літають, і тому подібні незвичайні сцени — не можуть довго й постійно подобатися; навпаки на правдиве відтворення дійсности завше дивляться з жадобою“. В XVIII в. міркування Масена повторив Лянг ⁴⁾.

¹⁾ Ръзановъ — Екскурс. с. 259.

²⁾ Ръзановъ. — Поэтика Сарбевскаго, с. 14.

³⁾ Ръзановъ. — Экскурсъ, с. 288—289.

⁴⁾ De actione scenica.

Замість того, щоб виставляти де-які моменти драми, іезуїти рекомендували не тільки оповідання вісників і інших персонажів, але й німі сцени або тіневі картини,—те, що ремарки звать „*reg umbras*“. Їх уживали й тоді, коли хотіли зменшити вражіння від занадто жорстокого видовища, і для полекшення тяжких інсценіровок; любили їх і взагалі, як красний театральний засіб.

Українська теорія драми засвоїла собі обидва принципи іезуїтів—унікати на сцені видовищ жорстоких і малоімовірних,—але додала до них і свої міркування з приводу виключення де-яких моментів драми з дії. Найповнішу формуліровку цих поглядів знаходимо в поетиці Феофана Прокоповича¹⁾: „Не всѣ дѣйствія выводятся на сценѣ, но нѣкоторыя выражаются въ разговорѣ бесѣдующихъ дѣйствующихъ лицъ, и, преимущественно, тѣ, которые или недостаточно заслуживаютъ вѣры относительно своего правдоподобія или недостойны очей зрителя по причинѣ жестокости или низости.... Сюда же, кажется, должно отнести и таинства святой нашей вѣры, безкровную жертву, крещеніе и прочее того же рода, что не должно быть выставляемо на сценѣ вслѣдствіе високаго достоинства предметовъ“. Засвоївши ці погляди, як і оцінку німих сцен, як красного сценічного засобу²⁾, українські драматурги досить ширско вживають і живі картини і тіневі образи („через умбри“), і, нарешті, ікони, які заміняли на сцені священних осіб. Розглянемо кілька прикладів.

В „Комедії на Р. Х.“ Дмитрій Ростовський, бажаючи уникнути жорстокої сцени вигублення дітей воїнами Ірода, показав цей момент у німій сцені, як це видно з ремарки до 9-ої яви: „убіеніе отрочать не слышимое, но зримое“. (Тих. I. 382). В иншій п'єсі того самого автора „Вѣнецъ славнопобѣднй св. великому Димитрію“—він у німій сцені показує казнь Нестора й Димитрія: „Явленіе 5: не разглагольствующее, но точно зримое, въ немъ же св. Несторъ, побѣдивый Ліа главу, мечемъ убивается, по немъ святыи копіемъ прободенъ, душу святую Богови, въ него же вѣрова, вручаетъ³⁾“. Ще частіше вживалися живі картини або німі сцени, як алегоричний антипролог; наприклад, в комедії „Ужасная измѣна“ антипролог складається з двох німих сцен, під час яких, для пояснення їх сенсу, хор співає відповідні пісні. 1-й образ—„образъ сластолюбія“, „пиролубецъ“ сидить „между брашны и питіемъ, прочими міра прелестями“: над його головою висить „мечъ на власу“. Приходить смерть і замінює цей образ образом „муки вѣчныя“. 2 а картина—„Образъ нищеты и терпѣнія“. Лазарь лежить на „гноищі“, над його головою висить „вѣнецъ на власу“. Приходить Милость Божія з чашею „Небесной сладости“ і заміняє цей образ—образом „вѣчныя сладости“. Кождий образ має пояснюючі написи (с. 5—6.)

Значно більш ясно з текстів п'єс, в які моменти вони заміняли інсценіровку іконами. В „Дѣйствіи на Страсти Христови“ цілий ряд яв є лише декламації віршів перед іконами: „Образъ Христа страждущаго у столпа“, „носяща не себѣ вѣнецъ терновый“, „несуща крестъ на Голгофу“, „распятаго“—заміняють показування в дії цих сцен, згідно з вказівками піітик⁴⁾. В „Успенській драмі“ на сцені був лише „гробъ празденъ“, а саме Успеніе було показане на іконі, яку ангели возносили на небо (с. 16). У вигляді ж ікони з'являлася на небі перед Томою, коли він уже повірив,

1) *Ръзановъ*.—Школьные дѣйств. и театръ иезуитовъ, с. 32.

2) Київська піітика 1689—99 рр. рекомендує німі вистави для пролога, піітика 1692 р. для закінчення акта. *Ръзановъ*.—Школьные д., с. 11, 16.

3) *Шляпкинъ*.—Св. Дм. Р. с. 62. прил.

4) *Тихонравовъ*.—Р. др. пр. I, 544.

„Дѣва съ Троицею Божества во славъ“ (с. 22). У п'есах великоднього циклу в певних моментах виносилося на сцену розпяття¹⁾.

Иноді, але дуже не часто, виводилися на сцену і фігури священних осіб, але їх ролі були без слів; наприклад, в „Дѣйствіи на Р. Х.“ в сцені „поклоненія волхвовъ“ „Марія и Іосифъ присутствують“²⁾. Хоч у „Комедіи на Р. Х.“, коли вірити вказівкам Штеліна, „Maria war im Gemaelde nicht in Figura“³⁾.

В міру того, як у шкільних драмах збільшувався алегоричний елемент, автори почали заміняти священних осіб їх алегоричними „персоніфікаціями“, і тоді вони виступають, як звичайні дієві особи з ролями. Замість „страдающаго Христа“ фігурує „Милость Божія“ із приладдями страстей, замість Богородиці— „Ревность Матерняя“ і т. и.

Німі сцени, тіневі образи та ікони зменшували в шкільному театрі той надмірний реалізм, який, наприклад, в містерії доводив до демонстрування на сцені всіх страхіть проб, мук та смерти. Рідко коли український театр йде за середньовічним, коли, наприклад, на сцені качається в муках Ірод, пускаючи „смадный духъ“, або воїни приносять йому „главы отрочать“⁴⁾. Взагалі ж відношення до таких брутальних ефектів— негативне, як у теоретиків шкільного театру, так і у драматургів: „страданіе есть тягостное, мучительное дѣйствіе, когда на сценѣ изображается смерть, пытки нанесеніе ранъ, что можно представить или въ разсказѣ вѣстниковъ или тѣневою картиною“—так пише київська піітика 1696 р.⁵⁾. За то настрашення глядача при допомозі грому та блискавок живає наша шкільна драма постійно: дуже мало п'ес не має цього ефекту,—ефекту, який любили і іезуїти. Блискає блискавка і гремить грім, коли Ірод провалюється в прірву⁶⁾; „молнія побиваетъ діаволовъ, кующихъ и уговоряющихъ орудія мучительская на грѣхи“⁷⁾; коли помолилися Моїсей та Аарон, „небо молнію, громъ, градъ, гадъ дають“, а „Гнѣвъ Божій“ посилає молнію на „Натуру людскую“ після гріху⁸⁾.

На жаль ніяких технічних вказівок на те, як робилися у нас такі ефекти, не збереглося.

Самі загальні відомості збереглися в текстах п'ес і про сценічну обстановку—про декорації та бутафорію. Вище зазначили ми вже те, що нам відомо про декорації раю, неба та пекла. Дуже убогі ремарки, які малюють обстановку землі: престол, иноді з берлом та короною, що лежать на ньому— постійні атрибути палаца; тут же бувають і столи для банкетів, „пиршествъ“, з чарками та полумисками; „одр“, на якому спочиває чи вмирає цар; в пеклі иноді буває ковадло, на якому кують зброю; для принесення в жертву Ісаака ставився жертівник, на ньому дрова, ніж; поганський храм відзначається при допомозі ідолів; в сцені відродження Христа— „въ вертоградѣ“ гроб і поруч одвалений камінь; Іаков лягає спати й кладе камінь під голову; Лазар лежить на гнощі й т. ин.

V.

Одною з великих труднощій для режисера шкільного театру було так утворити образ алегоричних дієвих осіб, щоб глядач міг вгадати їх,

1) Див „Свобода отъ вѣковъ вожд.“, с. 9, 6; „Торжест. челов.“, с. 60—1.

2) *Ръзановъ*.—Пам. р. др. лит. с. 8.

3) „Школьн. д. с. 100.

4) *Тихонравовъ*—І. с. 393.

5) *Ръзановъ*—Школ. д. с. 21.

6) *Тихонравовъ*—І. с. 395.

7) *Шляпкинъ*.—Св. Дим. Р. с. 71.

8) *Ръзановъ*.—Пам, с. с. 163, 136.

ці фігури, по їх зовнішньому вигляді. Тому і підручники для будови костюма звертають особливу увагу на опис цих персонажів, обмежуючися самими загальними увагами відносно одягу реальних осіб. Трактат Масена, як уже зазначено, був особливо цінним підручником для костюмера шкільного театру. Це не був суто теоретичний труд, бо автор-драматург і режисёр—був сам досвідченим театральним робітником.

Масен не був творцем тої системи будови „иносказательных“ образів, яка є змістом його книги: він мав за собою довгий ряд попередників, які збирали звідусіль матеріал для „иносказанія“. Завданням Масена було з'єднати це розкидане по багатьох книгах багацтво і зробити його приступним для іконографів. Саме через цю книгу, яка була перевидана аж три рази одно видання по другому, ця іконографічна традиція особливо широко розповсюдилася.

Масен з дуже великою уважністю описує саму путь утворення „иносказательного“ образу. Треба дуже розважно вибрати особу, що найбільш була б подібна до предмету, який треба показати, вдумуючися в його основні властивості. Наприклад, для „Добродѣтели“ (Virtus), яка має жіноче ім'я, краще надати мужеський образ, який відтінить мужню міць її душі, навпаки честь (Honor) краще уявляється в жіночому образі. Саму фігуру для образу можна взяти готову з митів та історичних переказів старовини; звідси, наприклад, походить фігура „Добродѣтели“ у вигляді Геркулеса або Гіганта.

Знайшовши образ, треба придумати для нього гідну його „одіж, що відповідала б тим властивостям, які ти вирішив символічно відтінити“; вибіраючи барви одягу не можна йти в слід лише загально прийнятій традиції, означаючи, напр., завше сум та похорон—чорною барвою, віру, чистоту—білою і т. п. Конче потрібно при розподілі барв брати на увагу і нрави окремих народів, тому, наприклад, Римлянки на похороні повинні бути в білому, а Римляне—в чорному.

Потім треба вибрати відповідні символи для кожної особи і головний з них,—який має відрїзняти цей образ від інших,—помістити на голові, на грудях або з правого боку—взагалі на самому помітному місці. Беручи на увагу сей основний символ, „Мир“ треба виставляти з оливковою гиллячкою, „Умѣренность“ з терезами, „Изобиліє“ з рогом; „Добродѣтель“ повинна бути одягнена в шкіру лева, „Обмань“ у вовчу шкіру і т. д. (ст. 203).

Шоб можна було розшукати готові образи або окремі елементи їх, Масен робить перегляд величезної кількості всяких джерел, але зазначає при цьому, що де-які образи старовинних народів не мають символічного значіння і тому їх треба виправити (с. 251). Матеріалом для цього можуть бути: св. Письмо з „толкованіями“, твори античних поетів та істориків, міти, притчі й апологи, старовинні монети, античні статуї й образи, релігійні та цивільні церемонії, родинні звичаї, ієрогліфи, татуїровки, прапори, щити і перстені з різьбленими образами нарешті самі слова—назви річей і т. и

От кілька типів матеріалу. Іуді треба дати зелений прапор, бо його ім'я було вирізьблене на зеленому смарагді; на прапорі можна ще намалювати лева на підставі проріцання Іакова (с. 378). На старовинних статуях, різьбі і т. ин. Геркулеса завше робили обдягненням в шкуру лева, і через те вона робиться взагалі символічною ознакою мужності. Цивільні церемонії зробили пальму в руці й вінок на голові—ознаки переможця—символами відваги (172); звуковий склад імени Atlas дозволяє виставити його у вигляді танцюристи, бо коли читати слово Atlas ззаду на перед,—то буде salta—звичайна назва сценічного танця (с. 191).

Базуючися на цих всіх численних джерелах, Масен дає перелічення образів країн, земель, рік, вітрів, часів, мистецтв, наук, чеснот та вад, богів, гігантів, героїв, богинь та великих жінок старовини (с. 203—339).

Тут перед нами в алфаветному порядку проходять готові кліше для тих чи інших фігур, з посилками на всякі авторитети.

В 1727 р. великий трактат Масена був перероблений Лянгом на вигідний інформаційний підручник, який, правда, не дає того багатства матеріялу, яке ми бачимо у Масена, але за те Лянґ вибирає з нього найбільш уживані в шкільному театрі образи. Лянґ дає невеличкий каталог образів,—розміщених в алфаветному порядку—богів, вад та чеснот, річей та осіб, які найчастіше зустрічаються в шкільних драмах: „на вірєць наведених символів“, додає він „можуть бути утворені й інші“ (с. 105—6).

Лянґ, підраховуючи досвід іезуїтського театру і почасти відбиваючи в своїй праці погляди неокласиків, так формулює загальні вимоги, які він ставить театральному костюмові: „Він буде мати красу поперше тоді, коли в ньому не буде нічого огидного й взятого з вулиці, нічого негарного, неадаптного, викрутасного, нічого із звичаїв та нравів невідповідних з тим часом, який описується; нарешті, коли помічається деяка координованість з особами, які виводяться в театрі, таким чином, що кожда матиме відповідну одіж, кожній будуть дані свої ознаки, на підставі яких можна пізнати, які обов'язки вона несе, яку особу виставляє. Так, напр., вояки пізнаються по списах та мечах, робітники по молотках та інших приладах праці, хлібороби по копаницях, адвокати по тогах, посвячені в таїнства по пов'язках на голові, музики по цїтрі та струнних інструментах, маляри по пензлю та століку для малювання, моряки по веслах. Деякі митичні боги мають свої власні символи й виступають завше з ними. Юпітер сидить на орлі й тримає в руці блискавку; Юнону везуть пави, Венеру голуби й т. и. (с.с. 104—5).

Порівнюючи погляди Масена та Лянґа, ми помічаємо, що найбільш характеристична риса будови костюма у обох—це певний схематизм. І в алегоричних, і в реальних персонажів вони підкреслюють „основний символ“, який повинен був висунутий на перший план. Щоб глядач з одної-двох постійних ознак міг пізнавати на сцені особу, вони утворюють певного роду маску. Тому в описах обох авторів на першому місці стоїть не костюм у власному розумінню цього слова,—як одіж—а всякі атрибути, які пояснюють, що означає та чи інша фігура¹⁾.

Із кола іезуїтських драматургів режисерів повставали іноді протести проти надмірного захоплення алегоричними фігурами, які викликані були, мабуть, характером сучасного їм репертуару. В піїтиці Масена ми читаємо: „Не обміркованого й частого виставлення алегоричних фігур я не радив би, бо навряд чи можна при допомозі костюмів визначити всі ті властивості, які взагалі надаються тій чи іншій персоніфікації“: тут поетові доводиться дозволяти собі „надмірну сміливість і відступати від правдоподібности“.

¹⁾ В поезиці Масена (1664 р.) робиться спеціальне застереження, яке відноситься до вживання на сцені жіночих костюмів (*Ръзановъ.—Экскурсъ с. 277*); „Не повинні показуватися на сцені невідповідні особи, як, напр., жінки, коли вони по одягу чи по свому стану можуть здатися пов'язаними, звідси не виключаються й старі жінки, селянки, фурії з пекла: за Плавтом можна вивести Убогість, але ні в якому разі не Роскіш, і навіть навряд чи можна вивести Поміркованість інакше, як не у жінчому образі, бо вона, при всій своїй бездоганності, може костюмом й обличчям захитати в людях нестриманих ту цнотливість, яку сама проповідує“.

Такий суворий ригоризм залишився, правда, і у самого Масена лише в теорії: навіть для роскоши він дає жіночий і при тому дуже привабливий образ—*Voluptas* він малює жінкою гарною, безличною, нарум'яненою і т. и. (с. 159).

Але є й такі сюжети, які конче потребують „введення цих вигаданих фігур: „у таких випадках персоніфікації, що з'єднуються в одну дію без найменшого порушення правди по відношенню до суті справи, не повинні відкидатися, бо вони легко досягають свого призначення — надати відповідну міру душевних зворушень“¹⁾.

Не вважаючи на такі обмеження в уживанню алегорій, п'єси ієзуїтського театру повні всякими „персоніфікаціями“ і одною з головних турбот режисера було бажання втілити їх на сцені в такі конкретні образи, які б викликали у глядача „відповідні душевні зворушення“, одягнути їх у такі костюми, які б зазначали як не всі, то хоч би головні властивості, „які взагалі звязані з тою чи иною, алегорією.

VI.

Отже приступаючи до студіювання костюма українського шкільного театру, треба пам'ятати, на основі всього сказаного про театр ієзуїтів, що він не був якимсь механічним об'єднанням випадкових елементів: наші хореги керувалися встановленими приписами і продовжували працю своїх попередників. Певна річ, може виникнути певний сумнів, — чи маємо ми право притягати для пояснення іконографічного матеріалу українських п'єс — ієзуїтські взірці. Гадаю, що історично-літературний аналіз цих п'єс показав, що ґрунт для такого зближення існує. Ми знаємо, що наш шкільний репертуар наскрізь просяк ремінісценціями із ієзуїтських п'єс. Цілком зрозуміло, що алегоричні фігури нашого шкільного театру, які уявляють з себе точний переклад з латинських „персоніфікацій“, одягали і в костюми того типу, який був утворений для них. Досить згадати хоч частину імен українських алегорій, щоб у пам'яті з'явилися мимоволі їх латинські прототипи: „Смирненіє“—*Humilitas*, „Преслушаніє“—*Inobedientia*, „Состраданіє“—*Compassio*, „Тщета“—*Vanitas*, „Надежда обманчивая“—*Spes irrita*, „Вражда“ або „Зависть“—*Invidia*, „Терпеніє“—*Patientia*, „Разсужденіє“—*Prudentia*, „Любочестіє“—*Ambitio*, „Время“—*Tempus*, „Мір" — *Mundus*, „Жестокость“—*Iniquitas*, „Плачь“—*Lacrymatio*, „Воля“—*Voluntas*, „Разум" — *Ratio*, „Совѣтъ“—*Consilium*, „Ярость“—*Furo*, „Милость“—*Clementia*, „Паденіє“—*Casus*, „Благочестіє“—*Pietas*, „Честь господня“—*Honor Divinus*, „Вѣчність“—*Aeternitas*, „Совѣтъ“—*Conscientia*, й т. д. Кількість таких прикладів можна було б значно побільшити — і для всіх знайдуться латинські оригінали з точними вказівками, як перетворити їх у конкретні образи.

При цих умовах, певна річ, можна наперед припустити, що у нас панував західний вплив, що ті іконографічні засоби, які довго ще трималися і на заході і у нас, не могли не відбитися і в нашому шкільному театрі.

Цей вплив можна перевірити, коли ми порівняємо нечисленні ремарки, які зберіглися в п'єсах, з латинськими описами відповідних фігур.

Як і їх західні учителі, які підкреслювали „головний символ“ дієвої особи, наші хореги також у своїх ремарках додержуються того ж схематизму, указуючи лише найбільш потрібну, з їх погляду, деталь загального вигляду персонажа. Зазначений в ремарках „головний символ“ був тим ніби-то обов'язковим мінімумом, який треба було зазначити в зарисовці певної особи, — решта ж доповнювалася лише в міру можливості.

¹⁾ Рьзановъ.—Экскурсъ, с. 277, 268—9.

Через те наші ремарки не дають, власне кажучи, опису костюма, а лише зазначають де-які обов'язкові атрибути кожної дієвої особи, по яким його повинні були пізнавати глядачі.

Розглянемо матеріал, який дасть нам розуміння про зовнішній вигляд персонажів української шкільної драми.

Преси різдвяного та великоднього циклів дуже рідко коли бувають без фігури „Молости Божієй“, „Милосердія Божьяго“: її ж ми досить часто зустрічаємо і в інших сюжетах. Найбільш докладний опис костюма її ми знаходимо в рукопису „Комедія ужасная измѣна сластолюбиваго житія съ прискорбнымъ и нищетнымъ въ евангельскомъ пиролюбцѣ и Лазарѣ изображенная“ (1701 р.)¹⁾. В ремарці 5-ої яви читаємо: „Милость Божія—ей потребно сердце горящее, стрѣлою пробитое и чаша; на главѣ лавровый вѣнецъ“. В 5-ій сцені якоїсь загубленої різдвяної драми XVIII ст. „Милосердіє Божіє“ з'являється „изъ свѣчою запаленною“²⁾. У Великодній драмі „Царство Натури людской“ (1698 р.) Милость Божая несе маслячну гиялячку³⁾.

Символічні елементи цих образів вироблені були в іезуїтській практиці. От, наприклад, кілька описів цієї фігури, яку Масен та Лянґ звать *Amor Divinus*: „на паріку проміння, щит із іменем Ісуса, палаюче сердце, крила“; або: „крилатий. на голові вінецъ, над яким поміщається сонце, в руці лук і позолочена стріла“⁴⁾; або: „крилаті плечі, на грудях написано ім'я Ісус, в руках сердце яке палає і яке проколоте копієм (списом)⁵⁾. В українського драматурга спис замінений стрілою, щоб-то обов'язковим атрибутом Любови-Купідона, який іноді надають, як ми бачили, і Божественній Любові. Запалена свіча є явне упрощення палаючого сердца, яке було вжите, до речі, в уривку п'єси досить примітивного ще типу. Маслична гиялячка в іезуїтських прикладах є ознакою близьких по значінню образів: „Gratia Dei („Благодать Божія“)—гарна дівчина, увінчана золотом та самоцвітами, в правій руці книжа з оливковою шлячкою, лівою тримає золотий щит“⁶⁾, або *Misericordia* („Милосердіє“) в золотому одязі, в руці оливкова шлячка, щит із пеліканом, парик“⁷⁾.

Характеристичні ознаки „Гн'їва“⁸⁾ в зарисовці латинських підручників—„обнажений мечь“ та „драконъ изрыгающій пламя“⁹⁾—зустрічаємо в українських драматургів у зарисовці „Гн'їва Божьяго“, „Суда Божьяго“, „Воздаянія“ та „Отмщенія“, при чому ці два символи з'єднуються іноді в одному—„в огняній зброї“ або „меча пламеннаго“¹⁰⁾: див. „Гн'ївъ Божій“ „із зброєю“¹¹⁾, „Судъ Божій“ „въ десной руцѣ держить мечъ пламенный, а въ „другой финикъ, съ скипетромъ, а на главѣ вѣнецъ царській“; „Отмщениє“ „съ огненнымъ оружіємъ“, „Воздаяніє“ „держить въ одной руцѣ скипетръ на немъ же знаменія блаженной вѣчности з написомъ: животь правымъ; въ другой мечъ со знаменіями смерти вѣчній з написомъ: смерть лукавымъ“¹²⁾. Цей останній образ, який з'являється в сцені суда над праведною душею Лазаря та грішною душею пиролюбця, дає

¹⁾ *И. Шляпкинъ*.—Пам. др. письм. 1882. с. 17.

²⁾ *В. Н. Перетцъ*.—Изъ ист. польск. и рус. народ. театра. XIV. с. 66-я.

³⁾ *Рязановъ*—Школ. др., с. 202.

⁴⁾ *Масен*.—с. 217; польск. пасх. драма. *Рязановъ*.—Шк. др., с. 181.

⁵⁾ *Лянґ*.—с. 109.

⁶⁾ *Масен*—с. 229.

⁷⁾ *Рязановъ*.—Польск. пасх. др. с. 187.

⁸⁾ *В. Н. Перетцъ*.—Пам. рус. драмы эп. П. В. с. 178; пор. *Лянґ*. с. 109.

⁹⁾ *Лянґ*. с. 129—130.

¹⁰⁾ Чи не було тут впливу іконографії Страшного Суду?

¹¹⁾ *Шляпкинъ*.—Ужасная измѣна, с. 21.

¹²⁾ *Шляпкинъ*.—Ужасная измѣна с. с. 18, 20, 30.

привід думати про можливість впливу на явтора іконографічних образів Страшного Суду: там два янголи тримають „свитки“ (сувої) з написами— „Приїдете благословенніи Отца Моего“ і т. д., і „Престоль Господень стояще“... а у „вратъ“ рая апостол Павел також тримає „свитокъ“ з таким самим написом: „Приїдете“...¹⁾ Чи не звідси взяв наш автор ідею прикрасити „Воздаяніє“ двома знаменнями з написами?

„Истина“ та „Справедливість“ в українській шкільній драмі уявляють простий відбиток латинської фігури *Justitiae*, яку Масен малює або „дівчиною... з чолом, прикрашеним трояндами, як цариця цнотливости“ або „із заплющеними очима, в золотій або засліплюючо-білій кереї, увінчаною короною, звідки нехай висить око, в правій руці тримає меч, у лівій— терези“²⁾; Лянґ малює її „в царській діядемі, в одній руці тримає книгу, в другій меч, на шії намисто, на якому у вигляді ознаки— око“³⁾; на-решті польська шкільна драма дає їй „залізну зброю, меч та терези“⁴⁾. „Справедливість“ у п'єсі „Свобода отъ вѣковъ вожделенная Натурѣ Людской“ (1701 р.) має в руці „шалѣ“,—шальки⁵⁾; так само в драмі „Торжество Естества человѣческаго“ (1706 р.)⁶⁾; більш докладний опис дає ремарка в „Комедіи Ужасная Измѣна“: „съ мечемъ и вѣсами, на главѣ лавровый вѣнецъ“⁷⁾.

„Надію“ Масен і Лянґ описують однаково: „з крилами, сперається на котву (якорь)“, або „увінчана гиялкою в цвіту, спераючися на котву, правцею тримає лілію, лівою розсипає зерно“⁸⁾ В Царстві Натури Людської Милость дає Надії як символ—котву⁹⁾; в „Синописѣ о Езекии царѣ Израильскомъ“ Надія несе котву¹⁰⁾.

Віра або Релігія (*Fides seu Religio*) у Масена, як головні символи, мають хрест і чашу: „дівчина в білому одязі, в правиці тримає хрест, в лівій чашу“¹¹⁾. Такий самий образ має і „Церковь Православная“ в „Ужасной Измѣнѣ“: „въ единой руцѣ крестъ, въ другой же чашу держа является“¹²⁾. „Віра“ з хрестом в „Царствѣ Натуры людской“¹³⁾ носить типічний символ усіх латинських описів її: додамо у Лянґа *Christiana Fides* „у білому одязі, правою рукою охоплює хреста і тримає відкрити книгу“¹⁴⁾; або в польській великодній драмі—„у білому, з довгим волоссям, в проміннях, у руці чаша, книжка з хрестом, проміння, котва“¹⁵⁾.

„Мир“ (Покій, Рах) у латинських зразках відзначається головним чином галузкою оливки: дівчина в одній руці тримає оливкову галузку, в другій „рогъ изобилія“ або „жезлъ“; крім того нараховують ще сім можливих ознак генія Миру¹⁶⁾, але оливкова галузка та жезл, здається, були найбільш уживаними символами Миру. В українській шкільній драмі

¹⁾ Ф. Буслевъ.—Изображеніє Страшнаго Суду по рус. подлинникамъ. Ист. Оч. т. II, с.с. 134—5.

²⁾ Ф. Буслевъ.—Изображеніє Стр. Суду по рус. подлинникам. Ист. Оч. т. II, с.с. 133—4.

³⁾ с. 131.

⁴⁾ Ръзановъ.—Шк. др. с. 181.

⁵⁾ Ръзановъ.—Еще одна школьн. драма., Изв. 2 отд. Ак. Наук. 1908. 3 с. 24.

⁶⁾ Ръзановъ.—Шк. др. 212.

⁷⁾ Шляпкинь.—с. 19.

⁸⁾ Ibid. с. 246, с. 148.

⁹⁾ Ръзановъ.—Шк. др. с. 202.

¹⁰⁾ Перетцъ.—Пам. рус. др. с. 403.

¹¹⁾ Ibid. с. с. 227—8.

¹²⁾ Шляпкинь.—с. с. 33—34.

¹³⁾ Ръзановъ.—Шк. др. с. 202.

¹⁴⁾ Ръзановъ.—Шк. др. с. 120.

¹⁵⁾ Ibid. s. 181.

¹⁶⁾ Масен. с.с. 239—240; Лянґ с. 141.

оливкову гиячку, як основний символ, має „Покой“ в „Комедії на Р. Х.“¹⁾.

„Слава“ в трагедокомедії Ляскоронського „въ наметѣ, одѣянна въ слонце“²⁾ нагадує латинський образ Слави „Gloria“, „в золотих прикрасах“ (М., с. 229).

„Фортуна все колесомъ“ у Різвняній драмі³⁾ повторює опис Масена: „Фортуна тримає колесо почасті чорне, почасті біле“ (с. 229).

„Злоба грѣховная на лютомъ змію“ в Ростовському „дѣйствѣ“⁴⁾ відповідає Inimicitiae, яка в правій руці тримає гадюку. (М. с. 232).

Традиційний образ смерти з косою міг з'явитися в українській шкільній драмі безпосереднє з церковної іконографії й у всякому випадку не із ієзуїтського театру, де смерть малюється инакше⁵⁾.

„Грѣшникъ кающійся“—„в білому одязі, захованному під чорними нашивками, де написані всі його гріхи“⁶⁾ має дуже цікаву паралель в описаних Лянгом фігурах „Совѣсти“ і „угрызаемой Совѣсти“, що мають „верхню одіж білу, а нижню чорну“.

„Духъ Лазаревъ“ у „Комедії Ужасная Измѣна“ в „свѣтлыя и бѣлыя ризи украшень“⁷⁾, по типу „Души благодатной“ (Animae beatae) „в сяючому одязу“, „Чистоты“ „в білому одязу весталок“ або „Невинности“ „діві в білому одязу“⁸⁾.

Спинимося тепер на образах античних богів в українській шкільній драмі, щоб простежити, чи перейшли сюди постійні атрибути засвоєні ієзуїтською практикою. Марс має „в десниці мечъ“ у драмі про Езекію⁹⁾ пор. у Лянга постійні символи Марса-щит та меч (с. 105). Більш докладний латинський опис Марса малює його так: „на возі, який везуть два коні, весь обвішаний зброєю, правою рукою махає списом, або тримає батіг“. (Л., с. 135). Таку фігуру ми маємо в п'єсі „Торжество міра православнаго“. (1703 р.)¹⁰⁾ „Геніуша Марса на торжественномъ возѣ, впрягше льва и змію, знаменія побѣжденныхъ, провоздають“. Тут традиційні коні замінені звичайними в панегиричних п'єсах петровської доби символами подоланих Швеції й Турції—Левом та Гадюкою.

„Флора дая цвѣты“ образ із „Комедії на Дмитрієвъ день“¹¹⁾—повторює опис Лянга: „Флора оточується квітками“ (с. 105).

Один із найулюбленіших ефектів ієзуїтського театру було виставлення на сцені „персоніфікацій“ різних країн світу або міст та держав. Європа, Азія, Африка, Америка, Вавілон та Єгипет фігурують і в українських п'єсах, але, на жаль, ми не маємо ніяких вказівок на те, які образи вони мали тут, тоді як у латинських зразках Масена їм присвячений цілий розділ.

Переглянемо на небагатьох зразках іконографію реальних персонажів. Ремарок, які б описували їх костюми, майже не дійшло до наших часів, треба думати, що ця сторона постановок не була такою тяжкою для режисера, як алегоричні фігури, і тому не потребувала спеціальних вказівок. При описі царів згадуються лише звичайні атрибути царської

1) Рязановъ.—Шк. др. с. 111. 2) Ibid с. 249.

3) Шляпкинъ.—с. 155. 4) Шляпкинъ.—Св. Дм. Ростов. с. 170.

5) Див. Масен. Зрештою, й захід знав образ смерти з косою—Traité de la Mythologie par M. l'abbé Lyonnois M. 1795 N 6 та 95.

6) Шляпкинъ.—Св. Дм., прил. 71.

7) Шляпкинъ—с. 20.

8) Масен. с. с. 217, 232; Ланг, с. 112.

9) Перетцъ.—Пам. рус. др. с. 184.

10) Тихонравов.—Рус. др. пр. II. с. 23. Коли судити по мові,—то треба гадати, що ця п'єса написана Українцем.

11) Шляпкинъ—Св. Дим. Р. с. 63.

гідности „престол, порфіра, вінець та берло“; пиролобець у комедії „Ужасная измѣна“ „является въ свѣтлой одеждѣ“ (с. 1). Ці вказівки, певна річ, остільки вбогі, що на підставі їх ми ніяк не можемо уявити зовнішнього вигляду таких дієвих осіб.

Там, де ми мали змогу порівняти матеріал українських п'єс з відповідним матеріалом, взятим із іезуїтської традиції, ми виявили безсумнівну близькість їх. Це спостереження зтверджує історично-літературні висновки про значний вплив іезуїтського репертуару на українську шкільну драму. Але повної підлегlosti латинським взірцям не було н в суто літературній, ні в іконографічній області.

П'єси Дмитрія Ростовського дають цікаві приклади зміни традиційних сценічних образів, іноді в бік наближення до конкретного змісту п'єси. В його „Комедії на Р. Х.“ виступає „Гласъ Невинности“: звичайні атрибути його—дві голубки в руках¹⁾—замінені двома чашами, келихами з кров'ю дітей та слізми матерів, бо тут перед глядачами не абстрактна фігура Невинности взагалі, а символ забитих Іродом невинних дітей. В цій же п'єсі традиційний атрибут Радости-квітки замінені арфою²⁾; з „інструментом“ Радость виступає і в „Рождественській драмі“³⁾

Певна річ, що наш небагатий матеріал не малює нам уповні сценічного вигляду героїв української шкільної драми: він показує лише близькість наших драматургів та режисерів до традиції іезуїтського театру. Яким шляхом вони засвоювали його традиції—це питання залишається нерозв'язаним. Напевно ми знаємо лише те, що теоретичні підручники та п'єси іезуїтських авторів були добре відомі на Україні в XVII—XVIII ст.; але оскільки добре вони знали самий театр іезуїтів—про це нема ніяких відомостей.

1) Масен с. 232. Лянс с. 128

2) Ръзановъ.—Шк. драма с.с. 101, 111.

3) Шляпкина.—Стар. др. с. 155

Гайдамака Семен Тихий перед Генеральним Судом (1752—3).

Серед невеликої збірки справ Генерального Суду, що переходується в Чернігівському Губерніяльному Історичному Архіві (фонд б. Чернігівського Округного Суду)—єсть між иншим „Дѣло о колоднику гайдамаки Семену Тихому, присланному пры ордерѣ Его Ясновельможности в Суд Генеральній за бытіе его Тихого в Полской области на разбояхъ и за починенніе імъ воровства. 1752 года, іюня 5 дня“. № 18 (№ 38, 56, № 279), на 35 аркушах.

Оскільки, з одного боку, в науковій літературі невідомо аналогічних справ з цих часів про суд над гайдамаками в Гетьманщині, та оскільки, з другого боку, справа про Тихого містить в собі деякі нові відомості про гайдамачину в 40-х роках XVIII ст.,—ми вважаємо потрібним подати зміст цієї справи.

В кінці червня 1752 р. підсаул 3-го компанійського полку Михайло Гриба піймав на Онуфріївській заставі (біля р. Омельничка) та переслав до своєї полкової канцелярії козака Семена Тихого. На допиті в полковій канцелярії Тихий дав про себе такі відомості. Народився він в Лубнях і має 22 роки; неписьменний. Після смерти батьків, коли йому було років 10, Тихий пішов з двома козаками на Запоріжжя і служив там по наймах у козаків Конеловського куреня, між иншим і в Михайла Сухого. В 1746 р. цей Сухий зібрав загін запорожців—чоловік зо 100, і пішов з ними „в Польскую область“ грабувати¹⁾. Тихий теж ходив з ними, хоч йому тоді було тільки 16 років²⁾. Гайдамаки „разбивъ мѣстечко Полское, зовемо е zde Нашполь, убивши ляховъ до пятидесяти человекъ, взяли лошадей 50, и какая при них побитих ляхахъ одежда, ружо і протчие вещи сискались оние всѣ забравъ возвратились в здешние заднѣпрские мѣста; і били в зимовникахъ, на Ингулѣ Великомъ находячихся, мѣсяцей до трохъ, где всѣмъ тѣмъ в Полской области взятимъ разбоемъ лошадямъ и другимъ вещамъ учинили поделъ“. При розділі Тихому зістались: жупанъ кармазиновий, шапка з білим верхом та шовковий пояс; але ці речі забрав собі ватаг Михайло Сухий; бо Тихий служив тоді у нього в наймах. З учасників загону Тихий пригадав на допиті, крім ватага Михайла Сухого, прізвища ще 14 запорожців: трое з них (Іван Шевчик, Іван Ковбаса та Семен Чорний) і досі на розбоях у степу, трое оженились і живуть по запорізьких селах, а решта—живуть по своїх зимовниках у Січі.

Перед Покровою того ж 1746 року загін Сухого знов вирушив на здобуток. На цей раз у загоні було вже коло 150 запорожців, і вони пішли „на Волощину в козацкое, і три селѣ разграбив и, взяли лошадей сто, товару рогатого пятьсот і разние фанти, посуду медние і сребние і денег рублевъ на сто, і возвратясь оттудова при речки Мертвой водѣ

¹⁾ Про Михайла Сухого згадується в А. Ю.-З. Р., ч. 3, т. III. 351, 736, 737.

²⁾ Біографія Тихого має багато спільного з біографіями тих гайдамаків, які брали участь на Київщині. Це заважив проф. О. Ю. Гермайзе,—якому висловлюю щиро подяку за ті авторитетні вказівки, що він взагалі подав мені відносно справи Тихого. В. Є

тому всему добитому разбойнически в Волошинѣ скоту і фантамъ учиня дуванъ, в разніе места розийшлись“. З награбованого в Волошині Тихому дісталися при розділі: „коров двѣ, денегъ два рубля с полтиною, бурка, радюга пистрата, войлокъ, казанокъ, стрѣмена седелние; якие всѣ вещи тот же часъ вагагъ Михайло Сухий от его Тихого отобравши, другим козакамъ его же чати спродаль“.

Від Мертвої води Тихий з Сухим пішли на Запоріжжя, і Тихий жив у Січі в зимовнику козака Івана Малого до 1751 року. В 1751 р. Тихий ходив з товаришом Іваном Цибулею в Кодак і укравши там 4 кобиллиці, продали їх татарам. Повернувшись знов у зимовник Малого, Тихий накупив риби, і 9 червня 1752 р. поїхав з Малим на ярмарок у Городище, маючи при собі пашпорт від кошового. Крім риби, Тихий узяв у Городище і пару коней, які він украв уже сам під Кодаком. Тихий продав на ярмарку і рибу й коні, і переїхав з Малим за Дніпро в с. Круків. Вони почали пійчати і тут. Потім Малий поїхав до дому, забравши з собою пашпорт, а Тихий витверезившись пристав до ватажан Прилуцького полку і теж направився в Січ. На Онуфрійській заставі (на р. Омельничку) його, яко безпашпортного, взято під караул і переслано в полкову третє — охочокомонну канцелярію.

Полкова канцелярія, як ми вже казали, запитала Тихого, та вкупі з допитом переслала до генеральної військової канцелярії, а звідсі 4 червня 1752 р. Тихого було прислано при ордері гетьмана до генерального суду. Генеральний суд посадив Тихого до Глухівського острогу, і, ознайомившись з допитом Тихого в полковій канцелярії, — постановив: „выписав з оного допроса обстоятельно вопросніе пункта, противъ онихъ тѣмъ колодникомъ розискивать, а при томъ спрашивать, не был ли еще онъ на другихъ разбояхъ і воровствахъ и когда и с кемъ іменно“. В жовтні 1752 р. Тихий, „питанъ противъ вопроснихъ пунктовъ плетми, которому дано ударов 28“, при чому він підтвердив усе, що казав у полковій канцелярії і крім того признався ще до однієї крадіжки. В 1751 р. він украв у запорожця Пластуна двоє коней, на яких було ногайське тавро, і продав їх у Січі за 20 карб. одному козакові, а гроші віддав на заховання атаману Конеловського куреня Леску Куцкокобильському. Про долю свого ватажка Михайла Сухого Тихий розповів у генеральному суді трохи инакше, ніж у полковій канцелярії: після того, як гайдамаки поділили волоську здобич, Сухий з двома запорожцями пішов до ногайців красти коней, але ногайці „словивъ всѣхъ покололи в смерть“.

Одібравши від Тихого „питочніе рѣчи“, генеральний суд постановив викликати свідків, і для цього звернувся до гетьмана, прохаючи, що б він розпорядився „куда надлежит предложитъ о присилки в судъ генералній под пристойнимъ караулом“ тих запорозьких козаків, на яких Тихий вказав на допитах, що вони були з ними „на разбоях і воровствах“ (17 чоловіка). Гетьман післав відповідного ордера кошовому отаманові. В початку 1753 р. „кошовій атаман Павелъ Ивановъ с товариствомъ“ подав до відома гетьманові „покорнѣйшим репортом“, що він „крѣпчайше и не единожды“ наказував отаманам відповідних куренів про розшукування потрібних козаків, але їх не вдалось розшукати в Січі. З 17 запорожців, яких назвав Тихий, двоє оженились і пішло з Запоріжжя (один служить у гусарах в Новій Сербії), двоє вбито на разбоях, один пішов невідомо куди, а про решту—12 запорожців—отамани відповідних куренів сказали, що в їхніх куренях ніколи не було і зараз немає козаків з такими прізвищами. „И хотя—пише в кінці свого рапорту кошовий — для сиску вишеписаннихъ воровъ и гайдамакъ во всѣ в том ордерѣ повеление и неповеление мѣста войсковій асаулъ и служителя войсковіе с командами и посланни били,

точію нигдѣ сискать не могли; буди жъ кто впредь с тѣхъ воровъ явится и пойман будет, оной тотъ же часъ в Генералную Войсковую Канцелярію при репортѣ под карауломъ отосланъ бытъ имеетъ“.

Чи генеральний суд і справді сподівався, що кошовий прише кого небудь з козаків, причетних до справи Тихого, чи може через щось инше, тільки суд чогось тягнув з рішенням справи Тихого. Рапорт кошового був пересланий в генеральний суд від гетьмана в початку лютого, а справа Тихого слухалась в суді тільки в жовтні 1753 р. Розглянувши всі подробиці „дѣла о содержачомся в Глуховскомъ остроги колоднику вору гайдамаки Семену Тихому“, и справившись з законами, генеральний суд найшов, що „за силу малороссійскихъ правъ, показаній гайдамака, подлежит смертной казни; но понеже присланным от Его Ясневелможности в силѣ полученной Ея Величества з Коллегии иностранныхъ дѣлъ в прошломъ 1751 году октября 16 д. височайшой грамоти в судъ генеральной ордеромъ велено — колодниковъ кои по мнѣніямъ генерального суда по правахъ малороссійскихъ приговорени будут к смертнымъ казнямъ, онихъ отсылать на работу в Рогорвикъ; для того по мнѣнію оногo генерального суда предупомянутого колодника гайдамаку Тихого вмѣсто подлежащей ему в силѣ вишеписанныхъ правъ малороссійскихъ за чиниміе имъ разбои и воровства смертной казни, во исполнение вишеписанной Ея Величества высочайшей грамоти надлежитъ сослать на работу в Рогорвикъ¹⁾; но не чиня по сему исполненія, написавъ з сего мнѣніе, приложя при ономъ обстоятельную и перечневую выписки, представить подъ высокое Его Ясневелможности благоусмотреніе в генералную войсковую канцелярію при доношеніи“.

„Мнѣніе“ генерального суду було надіслано на затвердження генеральной канцелярії та гетьмана 15 жовтня 1753 р. Генеральна канцелярія згодилась з „мнѣніемъ“ генерального суду, а через місяць прислала в генеральний суд копію ордера гетьмана, який теж затвердив „мнѣніе“ генерального суду про засланія Тихого в Рогервік, і наказував присуд привести до виконання. Крім того гетьман, звернувши увагу в рапорті кошового, що один з запорожців, виказаних Тихим на допиті—Іван Плис—оженившись служити у гусарах в Новій Сербії, наказав генеральній канцелярії написати генерал-майору Глебову про розшукування Плиса та присилку його в генеральний суд „для поступленія с ним в силѣ указовъ и правъ“.

На цьому закінчується справа Генерального Суду про гайдамаку Тихого.

¹⁾ Рогервік—фортеця та порт на Фінській затоці, засновані Петром I. 31/VII—1751 року Сенат видав наказ засилати в Рогервік на роботу колодників, засуджених до смертної кари (П. С. З., 1751 р. №№ 9871—2).

„Малоросийська пісня“ 1791 року.

У зшитку, що перейшов недавно до казанського „Общества археологии, истории и этнографии“ від сім'ї Молоствових (казанська дворянська фамілія) я знайшов отсю незручну підробку під українську пісню, на мій погляд небезінтересну і варту опублікування. Зшиток має заголовок „Копія съ разныхъ писемъ и съ прочихъ піесъ достойныхъ сбереженія. Чего въ печати нѣтъ“. Зложив цю збірку чоловік, що жив мабуть в Петербурзі при кінці XVIII і на поч. XIX віку. На с. 17—8-й міститься нижче подана „пѣсня“, котру я подаю, не можучи в нинішніх обставинах мого життя зробити розвідки, чи вона була кому-небудь уже звісна чи згадувана в друку.

Пѣсня Малороссійская, князю Потемкину сочиненная въ 1891-м году, по возвращеніи его изъ арміи въ Петербургъ, Княземъ Путятинимъ.

Свѣтлейшему Пану Гетману Письмъ.	18	Когда точить и балясы Посылаетъ во своясы. Гоць гоць молодець Гоць гоць удалецъ ³⁾ Онъ Министръ и шематонъ Богословъ онъ и невтонь. Гоць гоць кѣмъ захочеть Гоць гоць онъ быть можетъ. Мило ласковъ и привѣтливъ Крайне ловокъ и замѣтливъ. Гоць гоць а душа Гоць гоць велика хороша. Мыслить скоро глубоко Справедливо широко. Гоць гоць ево умъ Гоць гоць полонъ думъ. Его думка прямо метить Его чортъ самъ не ошпетить. Гоць гоць всегда правъ Гоць гоць якъ буравъ. Съ ихъ товарищи турчанъ Ка-либъ знали его ранъ Гоць гоць въ кулаки Гоць гоць не свистали бермаки. Будуть знать онъ во вѣкъ Что великъ онъ человекъ. Гоць гоць ай! великъ. Гоць гоць ай! великъ. Хоръ. Ай! великъ Ай! великъ Ай! великъ! великъ! великъ!
--	----	--

1) Поправлено на вишкрябанім. 2) Написано на вишкрябанім.

3) „А было написано мудрецъ“, замітка переписувача. Дійсно „удалець“ написано на вишкрябаному.

Київ в 20-р роках XIX століття.

(З матеріалів жандармського архіву).

Цінний і інтересний матеріал до історії Києва 20-х років XIX ст. є в листуванні начальника київського відділу корпусу жандармів підполковника Рутковського. Переписку цю внесено цілком у „Входящий журналъ Начальника 1-го Отдѣленія IV округа Корпуса Жандармовъ по части высшей и наблюдательной Полиции по III Отдѣленію Собственной Его Имп. Вел. Канцеляріи, относящийся съ 1829 по 1830 годъ“ (№ 127 бумагъ на 263 листах).

Корпус жандармів було організовано р. 1826 під вражінням тільки що заспокоєного повстання декабристів, але думка про необхідність його заснування була ще раніше. Р. 1821—генерал-ад'ютант О. Х. Бенкендорф подав імп. Олександрю I докладну записку про те, що в Росії існують таємні товариства і пропонував заходи для боротьби з ними. Записка ця лишилася без жадних наслідків і пролежала в письменому столі до смерті імператора. В січні 1826 р. Бенкендорф подав Миколі I нову записку про заведення вищої поліції, з тим, що голова її зватиметься міністром поліції та інспектором корпусу жандармів. Миколі не вподобалася назва „Міністерство поліції“, що нагадувала йому міністерство Фуше часів Наполеона, і він назвав нову установу—„III отдѣленіемъ Собственной Е. И. В. Канцеляріи“. Указ про заснування „III отдѣленія“ було проголошено 25 червня 1826 р., в день народження царя. Бенкендорфа було призначено на шефа жандармів та управителя головної царської квартири. На директора канцелярії „III отдѣленія“ було призначено М. М. фон-Фока.

Завданням нової установи було поставлено „боротьбу з непорядками та зловживанням, а також захист „страждущаго человечества“. Єсть такий переказ, що Микола I, призначуючи Бенкендорфа, дав йому хустку, в якій був, так би мовити, увесь програм його майбутньої діяльності: Бенкендорф мусів утирати сльози нещасливих. Але вже під час обрання урядовців нової установи¹⁾ та в інструкціях до цих урядовців, були вже натяки на шпіонаж, підкупи та інші прийоми, що швидко після того ввійшли до широкого вжитку. Душею нової установи був фон-Фок, людина, як каже Шильдер²⁾, без сумніву розумна, добре освічена, світська. Широке знайомство та звязки в вищих верствах дозволяли бачити й знати те, що робилося, ба й говорилося в оточенні тодішньої аристократії, в літературних та інших колах населення столиці³⁾. Разом з тим фон-Фок був у дружбі з самим Бенкендорфом, про що свідчить листування з ним, яке збереглося до нашого часу.

Швидко всю Росію вкрито сіткою жандармських установ. Усю її було поділено на 7 округів, які підлягали генералам; до кожної губернії

¹⁾ Один з перших був відомий донощик на декабристів Шервуд, що здобув за це прізвище: „Вѣрный“. Але громадянство вимовляло це прізвище инакше: „Шервуд Скверный“.

²⁾ Шильдер. Имп. Николай I, его жизнь и царствование стр. 464.

³⁾ В комедії Грибоедова „Горе отъ ума“ єсть натяк на фон-Фока та його кар'єру „тогда баронъ фон-Клокъ въ министры мѣтилъ“.

призначено було по одному штаб-офіцеру. Київщина складала перший відділ IV округи, якої управління було в Вільні. На чолі Управління Київщини було поставлено підполковника Рутковського. Листування його з фон-Фоком та Бенкендорфом і подає матеріал до історії Києва 20-х років.

Переписка ця ріжного змісту. Зустрічаємо тут і „донесенія“ про різні випадки і події (землетрус, пожежі, військові та церковні паради і т. инш.); про догляд за особами, що викликали особливу увагу до себе своїми не зовсім правильними документами або торгували, не платючи мита; клопотання, щоб деяких євреїв, які й не мали власних домів, було залишено в місті, через те, що діяльність їх, як ремісників, була корисна; клопотання про те, щоб тим же євреям було дано участки землі на річці Либеді; тут же знаходимо вказівки на утиски євреїв з боку поліції; донесення про сварки в родині Лопухіних (з-за прав на володіння Златополем та Шполою), полагодження стараннями Рутковського та київського мітрополіта і т. п.

Особливий характер носить листування про зачислення на службу до жандармського управління двох осіб—підполковника Маковецького та підпоручика Лежицького. „Я, посвятя єсѣ дѣйствія и помышленія мои на пользу государственную“, пише Рутковський до шефа жандармів, „осмѣливаюсь предложить Вашему Высокопревосходительству, что сей полковникъ Маковецкий принесъ въ великую пользу на службѣ въ нашемъ корпусѣ. По достаточномъ испытаніи утвердился я въ мнѣніи, что онъ человекъ самаго твердаго характера, безкорыстный и пользамъ правительства преданный“. Проте Рутковському одмовлено було на його прохання, через те, що Маковецького було притягнуто до якоїсь судової справи. Одержавши повідомлення про це, Рутковський виправдує себе в новому листі. „Я, посвятя себя на службу съ малыхъ лѣтъ и исполняя оную со всѣмъ рвеніемъ, боюсь и тѣни заключенія о неосновательности моихъ дѣйствій, и думаю, и потому принужденнымъ нахожусь донести Вашему Превосходительству“, пише він до фон-Фока, „что я, по долговременномъ испытаніи и вѣрнымъ выправкамъ, отнесся къ Вашему Превосходительству и Александру Христофоровичу (Бенкендорфові) о Маковецкомъ, какъ весьма полезномъ для службы человекъ, и что онъ не только подъ судомъ, но и подъ слѣдствіемъ никогда не былъ, а сіе выдуманно развѣ зломыслищими людьми... Затѣмъ, представляя къ уваженію Вашего Превосходительства прежнее мое къ Вамъ письмо о Маковецкомъ, покорнѣйше прошу извинить меня въ причиненномъ Вамъ беспокойствѣ, къ чему побудило меня чувство терпящей невинности, долгъ оправдаться въ моихъ дѣйствіяхъ передъ Вами и Александромъ Христофоровичемъ и самая польза службы въ предметъ опредѣленія его“. Инше подібне клопотання порушив Рутковський з приводу наміченої висилки з Києва підпоручика Лежицького, що був під доглядом поліції, проте, на думку Рутковського, міг бути корисний для відкриття ріжних злочинств. Чим кінчилась справа, з переписки не видно.

Всі ці папери, розуміється, є інтересний матеріал для характеристики нової установи і самого Рутковського, але ще більший інтерес має для нас характеристика тодішнього стану міста, губернії, та умов київського життя. Все це знаходимо в донесеннях Рутковського про потребу побільшення штатів жандармського управління в Києві та на Київщині, а також донесеннях його про зловживання київських урядовців, на чолі з нижчими представниками влади і київського магістрату.

В донесенні про потребу побільшити штат жандармського управління Рутковський заявляє (на самому початку своєї служби в Києві—30 червня 1829 р.), що „по статистическому и политическому состоянію города“

необхідно склад першого відділу IV-ї округи подвоїти. Він доводить це, подаючи докладний опис Києва.

Київ тягнеться на 15 верст у довжину, а в ширину від 2 до 6, з обводом в 40 верст, не рахуючи двохверстової біля міста дистанції.

Город розділяється на три частини: Печерськ, Старий Київ і Поділ; навколо їх розкидано околиці: Звіринець, Куренівка, Кудрявець, Коже-м'яки, Глибочиця, Лук'янівка, Юрковиця, Приорка, Сирець. Саме розташування міста складає великі незручності. „Гори, долини и овраги, крутизны и ущелины, въ коихъ жилие дома могутъ служить убѣжищемъ для вредныхъ людей. Непорядочное строеніе, разсѣянное по симъ крутизнамъ, оврагамъ и ущелинамъ, даетъ удобный способъ къ укывательству симъ неблагонамѣреннымъ. Свободный проѣздъ и ходъ чрезъ пространство и нерегулярность города, ибо только по главнѣйшимъ улицамъ устроены шлях-баумы, (sic) а впрочемъ вездѣ открытъ путь бродягамъ къ нанесенію обывателямъ вреда. Бѣднѣй же гражданинъ не можетъ ожидать пособія отъ жандармовъ чрезъ разбѣды и розыски по весьма малому ихъ числу“. Населення міста досить велике. Домів—4913; жителів „обоого пола“ понад 30.000; по-за тим духовних та послушників 513; учителів та „на казенномъ коштѣ въ семинаріи и приходскомъ училищѣ“—929; „временно и постоянно военныхъ командъ“—18.000; та чимало різних одставних військових урядовців, що не мають власних домів. У місті є такі „заведенія“: „Печерська фортеця, Арсенал, „Гоубшпиталь“ (до 2.000 людей), Діловий Артилерійський двір, Артилерійська Лабораторія, Батальон військових Кантоністів (до 2.500 людей), Гімназія, „Бо-гоугодныя заведенія“¹⁾; різних казенних громадських та міських будинків до 30; заводів: шовківницьких—1, свічкових—6, цегельень—14, кафляних—3, гарбарень—27, дзвоновилівних—1, миловарень—5, котлярень—2, купецький двір—з крамницями кам'яний—1, крамниць міських, магістратських та приватних—588, харчевень—20, шинків—понад 70.

Окрім постійного населення, що року до Києва, як до центра релігійного, наїздить багато з різних губерній по-над 100.000 чол. на рік. Серед них прочанами наїздить до Києва ніби для побожних справ і багацько злочинців. дезертири, втікачі-селяни й т. и. Відбувається що року ярмарок в січні („Контракти“), який притягає до Києва велику кількість чужоземних купців, а також польських поміщиків, які під час ярмарку обробляють свої грошові справи, іноді на великі суми. „На образъ мыслей, духъ и характеръ“ цих осіб треба особливо зауважити. Влітку до міста прибуває велика кількість плотів; люди, що знаходяться на них, теж потребують догляду. Крім того, постійне перебування в місті генералів, переходи війська, щорічні свята, публічні зібрання, видовища і т. инш. також вимагають догляду жандармів. Крім губерніяльного міста потрібно побільшити догляд також і на деяких повітах Київщини через близькість їх до кордону чи до інших губерній, через значні торговельні обороти, існування там шкіл, великого напливу туристів (особливо Умань з її Софієвкою). Побільшення догляду вимагають повіти: Чигиринський (м. Чигрин та Кременчук, містечко Крилов), Махновський (міст. Махновка, Бердичів), Уманський (м. Умань), Радомиський.

На підставі всього цього Рутковський клопотався, щоб встановлюючи нові штати по губернях, на Київ було б дано подвійне число жандармів

¹⁾ Рутковський називає так: 1) Інвалідний дім для одставних штаб і обер-офіцерів та нижніх чинів; 2) для божевільних на необмежену кількість людей; 3) Богадільня „Приказа общественного Призрѣнія“; 4) Міська богадільня з сукновальнею при ній; 5) Лікарня на 80 чол.; 6) Робочий та „смирительний“ дім з цегельнею при ньому.

проти інших губерніяльних міст, а на названі повіти, як би і не подвійне число проти інших губерній, то все ж таки більше ніж в них е.

Интересний додаток до наведених відомостей про життя Києва в 20-х рр. є два донесення до київські контракти, з р. 1830. В першому попередньому донесенні (від 18 січня) подається, що до того часу до Києва прибуло 58 купців і при них краму на 844.000 карб., але чекають на дальший приїзд, і як би не лякалися чуми, яка могла надійти від Дністра, то приїзд був би дуже великий. Докладніші відомості подається в донесенні від 4 лютого (вже як скінчились контракти) під заголовком: „Вѣдомость о числѣ бывшихъ въ приѣздѣ на Кіевскіе контракти помѣщиковъ, чиновниковъ и купцовъ, привезенныхъ товаровъ и денежныхъ оборотовъ“.

Ось ці відомості:

„Помѣщиковъ и разныхъ другихъ чиновниковъ	885 чел.
при нихъ прислуги изъ шляхты и крѣпостныхъ крестьянъ	2310 „
купцовъ и другихъ промышленниковъ	678 „
при нихъ людей	295 „
лошадей	4295 „

Упложено за наемъ квартиры:

Отъ помѣщиковъ и чиновниковъ	69047 руб.
Отъ купцовъ и промышленниковъ за квартиры и лавки	24575 „

Въ казну собрано съ разныхъ актовъ:

Серебромъ	40.712 р. 51 к.
ассигнаціями	61.612 р. 60 к.

Состояло товаровъ:

россійскихъ и польскихъ фабрикъ:	{ Суконь, шелковыхъ, шерстя- ныхъ, фарфоровыхъ, фаянсо- выхъ, хрустальныхъ, серебря- ныхъ, стальныхъ и другихъ вещей	926.255 руб.
--	---	--------------

Иностранныхъ:

европейскихъ разныхъ	84.062 р.
азіатскихъ (Бухарскихъ, платковъ, шалей)	183.555 р.
китайскихъ (въ чаѣ)	13.000 р.
Лошадей изъ завода гр. Завадовскаго	15.000 р.
Гишпанскихъ барановъ	18.000 р.

Всего состояло въ привозѣ на . . . . . 1.482.252 р.

Продано	626.875 р.
Остается непроданнымъ	855.377 р. ¹⁾
Продано менѣе, нежели въ 1829 году на сумму	152.800 р.

Получено прибыли	{ в казну жителямъ	{ серебромъ	40.712 р. 51 к.
		{ ассигнаціями	69.962 р. 60 к.
			93.622 р.

Наведені відомості Рутковського про стан міста та про його населення уявляють безсумнівно дуже інтересні факти. Вони можуть служити

1) В цифрі, що означає вартість усього привезеного краму є якась помилка: сума показаних цифр складає не 1.482.252 карб., а лише 1.229.672, ц. т. на 258.580 карб. менше. Очевидно, в донесенні пропущено якусь статтю привозу.

цінним додатком до тих описів Київа, які зустрічаються в різних записках та і споминах сучасників і носять в значній мірі суб'єктивний характер, а також до офіційних відомостей, що визначаються більшою певністю, але складені в формі сухих звітів з того чи іншого боку життя міста. В наведених матеріалах представник нового відомства, з більшим уповноваженням, але ще не з зовсім з'ясованим напрямком діяльності, бажаючи виправдати довір'я, подає своєму начальству вражіння від першого знайомства з Київом і оскільки можна повні відомості про його населення. Відомості, які знаходимо в листуванні Рутковського, стосуються до різних боків життя київського, яке вразило автора своїми особливостями, проти інших міст.

Ціла низка донесень, що до зловживань урядовців та київського магістрату, малює картину життя провінціального чиновництва того часу, подібного до життя і нравів цього ж стану по інших містах миколаївської доби, але з деякими особливостями місцевого характеру: саме, зловживання не тільки урядовців, але й членів київського магістрату, цієї, колись самостійної, а тепер тісно звязаної з іншим чиновництвом, установи. Донесення Рутковського про зловживання урядовців та членів магістрату, відносяться також до початку його служби в Києві (30 червня 1829 р.). До розкриття цих зловживань спричинився анонімний лист, що про нього Рутковський повідомляє в таких виразах: „Вскорѣ по прибытіи моею вслѣдствіе назначенія въ Кіевѣ найденъ подъ окномъ моею квартиры конвертъ, запечатаній, на имя мое, повѣщенный на палисадникѣ. Распечатавъ оный, нашель я при письмѣ описаніе родственной связи всѣхъ чиновниковъ губернскихъ кіевской губерніи между собою и съ городскимъ войтомъ, а также съ нѣкоторыми уѣздными. За симъ я старался вникнуть въ справедливость того объясненія, и по ближайшему моему розыску, открылась связь его дѣйствительною, почему здѣсь обыкновенно говорятъ: „ежели одного чиновника подавить за палець, всѣмъ болить“; то какова можетъ быть справедливость. Я долгомъ почель представить Вашему Превосходительству копію того письма и объясненіе невидимымъ образомъ мною полученнаго на Ваше разсмотрѣніе, имѣя въ соображеніи образъ дѣйшняго правосудія; осмѣливаюсь полагать, что великая польза и спасеніе несчастному было-бы, если бы сіи чиновники благонадежнымъ образомъ размѣщены были по другимъ губерніямъ, однакове не въ столицу, чтобы не имѣли тамъ своихъ агентовъ“.

В анонімному листі та в донесенні Рутковського, написанному на підставі цього листа, відомості про родинні звязки та зловживання урядовців і членів магістрату наведені доволі хаотично; через це я вважаю за зручніше групувати їх в ієрархічному порядку, починаючи з осіб найбільш впливових та високо поставлених, спочатку урядовців, а потім членів магістрату з війтом на чолі.

Військовий губернатор Жолтухін перевів до Київа на посаду керуючого його канцелярією голову сімбірської цивільної палати Гудим-Левковича, який зберегав за собою й попередню свою посаду, і, навіть, пообіцяв призначити його на київського віце-губернатора. Сам Жолтухін, призначений на військового губернатора, звільнив без усякої провини київського поліціймейстера Дурова і перевів на його місце з Сімбірська (де були маетки Жолтухіна) підполковника Гессе. Гессе, приїхавши до Київа, протестував веселі полковника Шац на 100.000 карб., напевне для того, щоб заховати свій намір надії нажитися на цю суму; але швидко після цього, не маючи надії нажитися тут, він виклопотав собі місце окружного начальника митницької варті в княжествах Молдавії та Валахії, під начальством того ж Жолтухіна.

Цивільний губернатор Катеринич родичів не має, за винятком радника губернського правління Тихоненка, „но служба в Києвѣ съ малыхъ канцелярскихъ чиновъ болѣе тридцати лѣтъ нажилъ до 700.000 рублей—капитала, изъ коихъ за 250.000 р. купилъ имѣніе въ Екатеринославской губерніи, общее съ Семенютою, который наживъ несмѣтныя богатства, живеть теперь на покоѣ“. Крім того Катеринич має великі гроші, які дає в позику і, між іншими, військовий губернатор Жолтухін винен йому 30.000 карб.

Керуючий канцелярією військового губернатора Гудим-Левкович, він же голова Сімбірської Цивільної палати, родич вїйта Киселевського, прокурора Каменського та стряпчого Долинського.

Радник Губерніяльного Правління Подолинський родич Киселевських.

Радник Губерніяльного Правління Горожевський родич управителя канцелярії військового губернатора Гудим-Левковича, бурмістра Лакерди та бурмістра Барського.

Асесор Губерніяльного Правління Іван Киселевський, брат вїйта Григорія Киселевського, родич прокурора Каменського та губерніяльних стряпчих Дротаєвського та Киселевського.

Губерніяльний прокурор Каменський, родич Киселевських та губерніяльного стряпчого Дротаєвського.

Губерніяльний стряпчий Дротаєвський родич губерніяльного прокурора Каменського та Киселевських.

Губерніяльний стряпчий Микола Киселевський, син вїйта, родич прокурора Каменського, радника губерніяльного правління Подолинського, повітового стряпчого Долинського та Гудим-Левковича.

Повітовий стряпчий Долинський, родич Гудим-Левковича та бурмістра Барського.

Вїйт Григорій Киселевський, родич Гудим-Левковича, прокурора Каменського, радника Губерніяльного Правління Подолинського та всіх київських стряпчих. Брат його Іван—асесор Губерніяльного Правління, сини Микола—Губерніяльний стряпчий, Іван служить в поштової конторі.

Бурмістр Барський, родич стряпчого Долинського і радника Губерніяльного Правління Горожевського.

Бурмістр Лакерда—родич радника Губерніяльного Правління Горожевського.

На підставі зазначених, провірених відомостей Рутковський приходить до таких висновків про діяльність урядовців та членів магістрату: „Правосудіе въ сей губерніи въ весьма дурномъ положеніи; вообще всѣ жалуются на несправедливость, и нѣкоторые входятъ ко миѣ даже съ записками. А сіе правосудіе происходитъ отъ того, что всѣ губернскіе чиновники (кромѣ тѣхъ, что по выбору дворянъ) соединены родствомъ между собою и съ членами городского магистрата, начиная отъ правителя канцелярії Военного губернатора Гудимъ-Левковича, преисполненнаго слѣпой довѣренности къ его женѣ изъ Симбирской губерніи, воспитанницѣ родителей Военнаго Губернатора, а онъ состоитъ предсѣдателемъ Симбирской Палаты и находится здѣсь по старанію Военнаго Губернатора по родству съ чиновниками и магистратомъ. И отъ такого кругового по губерніи родства происходитъ правосудіе и великое злоупотребленіе“.

Подібний до цього відзив дає Рутковський і про міське управління. „Городъ Києвъ“, пише він, „управляется войтомъ на основаніи Всемилоствѣйше дарованныхъ привилегій королей польскихъ и Магдебургскихъ правъ. Сей войтъ предсѣдательствуетъ въ Магистратѣ или Городской Думѣ. Какъ войтъ, такъ и Бургомистры и ратсгеры магистрата, по при-

виглядамъ есть вѣчные безъ перемѣны по смерть ихъ. По симъ же привилегіямъ на производство судебныхъ дѣлъ въ магистратѣ не имѣется никакого вліянія высшей губернской инстанціи, и апелляція на его рѣшенія идетъ прямо въ сенатъ. На семъ основаніи войтъ и члены магистрата, будучи соединены родствомъ со всѣми губернскими и главнѣйшими младшими чиновниками, производять непомѣрное лихоимство, о коемъ въ особой запискѣ излагается“.

Рутковський заявляє, що він пробував вести боротьбу з цим злочинним явищем київського життя, але зустрів міцний опір з боку місцевих представників державної влади, і це примушувало його перейти до загроз. Так в листі до Катеринича він пише: „не имѣя никогда удовольствія доложить Вамъ словесно о свѣдѣніяхъ, до меня дошедшихъ, по всегдашнимъ Вашимъ занятіямъ, расположилъ я препроводить Вамъ регістръ онимъ на уваженіе и распоряженіе. Ваше Превосходительство значущіеся въ ономъ предметы приведете въ надлежащее дѣйствіе, и я избавляюсь отъ неприятности представить вышнему начальству по обязанности моеї“ (далі йде „регістр“ з десятиох справ).

Змісту цього „регістру“ та особливої записки я наводити не буду. Зловживання, що їх там зазначено, а до того ж ще й інші, описані детально в статті І. М. Каманіна „Послѣдніе годы самоуправленія Кієва по Магдебургскому праву“¹⁾. Ці зловживання, що позначилися в крадіжках на сумму до 1.400.000 карб., спричинилися до скасування Магдебургського права в Кієві і поширення на його загалних законів (в р. 1834—1835)²⁾ І. М. Каманін пояснює цей сумний кінець міського самоврядування хибами самої системи Магдебурського самоврядування, що виявилися особливо в пізніші часи: з одного боку Магдебурське право, в звичайному вжитку його на Литві та Русі мало характер становий (сословний), і наслідком цього було зосередження влади в руках кількох багатих родин; крім того великі хиби уявляло змішування установ адміністративних (рада) та судових (лава) і підлеглість перших та других войтові; доживотній характер влади війта та й членів магистрату, а також і їхнє привілейоване становище (шляхетство при польському урядові, чини та дворянство при російському). З другого боку діяльність органів самоврядування паралізувалася втручанням російського уряду в вибори війта й членів магистрату, а також передачею контролю над їх діяльністю від міщанського населення города до рук губернаторів та підкупного чиновництва.

Факти зловживань, які подає Рутковський, тільки доповнюють факти, що їх наводить з більшими деталями Каманін, і до того ж з'ясовують їх потайну обстановку.

Можна сказати, що київські урядовці того часу та міцно зв'язані з ними представники міського самоврядування, що доживало останні свої роки, мають подібність до дієвих осіб гоголевського „Ревизора“, а донесення Рутковського цілком відповідає кінцевій сцені невмирущої комедії.

1) Кієв. Стар. 1892 № 5, 8 і 9.

2) Указ 1834 г. декабря (Второе полное собраніе законовъ, т. X, отд. IV, № 7694).

В століття „Марії“ Мальчевського.

Літературно-критичний нарис ¹⁾.

Антін Мальчевський по відзивам сучасників був вродливий чоловік, темноволосий, з синіми очима, з легко орлячим носом ²⁾. Для дитячих настроїв будучого автора „Марії“ характеристичний його портретик ³⁾—на ньому він представлений як козачок з оселедцем на чолі і торбаном у руці.

За життя ніхто не вважав Мальчевського визначним поетом і через те його життєпис заснований на непевному й хиткому матеріалі ⁴⁾. Він народився дня 3 червня 1793 року у Варшаві. Його рід виводився від убогої шляхти ⁵⁾. Тільки дід, Ігнатій, доборовився великого маєтку і попав у великопанське товариство. Батьками Антона були — Ян і Констанція Блешинська, уведена дружина полковника Гаумана. Батько Ян одідичив був радивилівський ключ у кремінецькому повіті й багато іншого добра, але все те прогайнував скоро вкупі з гарною кокетливою дружиною, так, що молодому Антонові мало що лишилося. Надто батько поета помер у неславі, бо підписав торговицький акт і з шефа XVII піхотинного регіменту коронного польського війська став багато удекорованим генерал-лейтнантом союзних військ.

Батьки, ведучи гуляще життя, не дбали про виховання свого Антона. Після смерти матери повезли його, семилітнього хлопчика, у Дубно і там жив він якийсь час під опікою розумної пані Юліяни Блендовської заміжної Скібіцької. Через неї, як приятельки Чацького, а може й Колонтая, поет, скінчивши повітову школу в Кременці, перейшов до волинської гімназії, яку відкрив Тадей Чацький 1 жовтня 1805 року.

Вдома привик молодий Мальчевський до великопанського блиску та роскоши; говорив здебільшого французькою мовою і виховувався в політичній байдужості. Аж у Кременці його мовою стала польська мова і там навчився він „staropolskich manierów“, які придалися йому при малюванню постати Мечника в „Марії“. Волинська гімназія Чацького, з якої вийшли такі польські письменники, як Корженьовський, Гославський, Тимон Заборовський, Тимко Падура й інші, мала чималий вплив на розвиток духа Антона Мальчевського.

Саме тоді, коли Мальчевський учитьсЯ в Кременці, зоря Наполеона блищить яскраво на європейському небі. Задивлені в неї Поляки кладуть

¹⁾ Гл. „Україна“, 1917 рік, кн. I—II, ст. 46—83.

²⁾ Сей фізичний опис А. Мальчевського можна скласти на основі урядового опису та свідств К. Гашинського, Фр. Ковальського й инш.

³⁾ Репродукований А. Бельовським у його виданню „Марії“ з 1843 р. Се єдиний портрет поета. Портрет, який появилсЯ у журн. „Lwowianin“ з 1835 р.—по свідцтву С. Гошинського фальшивий.

⁴⁾ Єсть дві монографії про А. Мальчевського: *Żywot i utwory Antoniego Malczewskiego przez Mikołaja Mazanowskiego. We Lwowie, 1890, та Józef Ujęjski. Antoni Malczewski. Poeta i poemat. Warszawa, 1921.*

⁵⁾ Дата взята Цезаром Бернацьким з урядового джерела (*Dzien. Warsz.*, Nr. 133 1854). Йосиф Уейський подає її в своїй монографії. А. Бельовський писав, що поет народивсЯ на Волині, в Княгинині, де жили його батьки. М. Мазановський приймає за певний тільки рік—1793.

усі свої надії на вістря наполеонівського меча. Наполеон з'єднає собі польські серця створенням Варшавського Князівства; пориває союз з Олександром I і з „Великою Армією“ йде на Росію. Під стягом Наполеона б'ються кн. Йосиф Понятовський, Домбровський, вмирає поет Кипріян Гудебський, і Мальчевський покидає Кременець у маю 1811 р., не скінчивши останнього курсу, і 1 вересня тогож року він вступає у Варшаві до корпусу Інженерів як підпоручик. Мальчевського приділено до фортифікаційних робіт у Модліні, які велись із наказу Наполеона під проводом полковника Малє.

В маю 1812 р. Мальчевський стає поручиком артилерії і ладиться до великого походу Наполеона на Москву. Але любливе серце стає йому на перешкоді у виконанні заміру. Молодий гарний поручик увидається по блискучих підлогах варшавської аристократії і попадає в полон Ходкевичевої, зальотної, старшої від себе пані. В обороні її чести він навіть б'ється на пістолі і з поединку виходить з розтрощеною кісткою в носі. Та ледве подужав і перейшов 1 липня 1812 р. полемим ад'ютантом до штабу генерала Коссецького, спотикає його нове нещастя. Перед походом польського війська якийсь полковник дає великий обід у палаті Паца і після обіду показує офіцерам свої коні. Між ними єсть один дикий, на якого мало хто важиться сісти. Мальчевський сідає на него і вдруге розтрощує собі ще недобре вилічену кістку в носі. Про участь у поході не було знову мови і Мальчевський лишається у Варшаві. А тимчасом у наполеонським калейдоскопі пересуваються страшні картини—криваві бої під Смоленськом і Бородином, пожар Москви і катастрофа на Березині.

За Наполеоном повернули у грудні 1812 р. до Варшави останки варшавської армії з кн. Йосифом Понятовським. Дня 20 січня 1813 р. назначено генерала Коссецького комендантом Модліна і при ньому бачимо також і кульгавого Мальчевського. З початком лютого 1813 р. польське правительство і військо з кн. Йосифом Понятовським були примушені вийти з Варшави. Дня 25 грудня 1813 року піддається Модлін.

Що робив Мальчевський після капітуляції Модліна—біографи не знають. Здогадуються, що жив він деякий час на Волині, мабуть у Кременці, у дядька Ксаверія. З кінцем 1814 р., себто з часу, коли зоря Наполеона була сповита чорними хмарами, а мапу Європи, нарисовану його мечем, на шматки дерли дипломати у Відні, єсть віршований лист Мальчевського з Волині до Олександра Ходкевича, чоловіка колишньої його любки. З листа видно, що Мальчевський не перестав захоплюватися Наполеоном („... zawsze wielki człowiek i na swem wygnaniu — mnie jeszcze Jego wielkość... zapala“) і цікавиться сучасними політичними подіями:

Co tam wieść nowego o monarchach niesie?
Czy długo myślą bawić na wiecznym kongresie?
Czy będzie Polska? Za nią nie przestaniemy wdychać!
Bo u nas na Wołyniu coś niedobrze słyhać.

Першу звістку про створення на Конгресі Королівства Польського після Олександра I голові сенату, Томі Островському, власноручним листом з дня 30 квітня 1815 р., дорученим 6 мая, а вже 29 мая бачимо Мальчевського у Варшаві на службі в генеральнім штабі. Там, у кипучій життєвій столиці, „Antoś—як пише один з сучасників—marnował zło w rękoch na woskowanym świecie swoją piękność i swoje serce“. Трагедія Наполеона та розвіяні надії польського народу не захитали рівноваги душі будучого автора „Марії“. Особисті почування взяли верх над загальними.

В другій половині 1815 р. приїжджає до Варшави кн. Францішка Фридерикова Любомірська, уроджена Залуська. Із своїм чоловіком вона тоді вже не жила. Була дуже гарна, але, як характеризує її у своїх „Портретах“ Семенський, „istota lekka i gozrucosna“. Мальчевський закохався в неї. Дня 28 грудня 1815 р. на бажання звільняють його з війська і невзадовзі, роздобувши трохи грошей, він їде з нею чи за нею за границю.

Сторінки з життя Мальчевського за границею—білі. Не знаємо ані історії його роману з кн. Любомірською ані загалом стежок його духа. Жив він яких п'ять літ у Швейцарії, Італії, Франції, може деякий час в Англії та Німеччині. Біографи думають, що в тім часі він займався студіями літературними та природописними, зокрема месмеризмом. Здебільшого, шукав він вражнь і читав Байрона. В серпні 1818 р. був він на Mont-Blanc і Aiguille du Midi й описав свої вражіння з тої прогулки в женеv. „Bibliothèque Universelle“.

На Волинь повернув автор „Марії“ в 1820 р. або в 1821 р., літом. З поламаними крилами, з розбитою душею. Там узяв він оренду в володимирськiм повіті, недалеко села Гринова. В перших часах свого воріття жив він, як розказують біографи, самітньо: орав, сiяв, читав і роскошувався природою. „Часто сидів він — пише один його кременецький товариш — у глибині лісу, під осінній шум спадаючого листя; на могилі серед широкого поля під подув весняних вітрів; не дзеркальній філі озера в самітнім човні“. Більшість біографів здогадується, що саме в тім часі, в селсьському загишку, поет почав творити й писати „Марію“.

Мальчевський гоїв на самоті душевні рани і ще добре не вигоїв їх, а вже придбав собі нову, найтяжшу. Отсе в Гринові жила його двоюрідна сестра Софія Руцінська. Се була тендітна й істеро-епілептична жінка, мабуть, і не першої молодости, бо мала кількоро дітей. Поет став лічити її магнетизмом і напивав собі через те чималої біди. Для Руцінської магнетизм став бальсамом і вона від тепер не могла чи не хотіла жити без поета. Всякі спроби порвати тенета, в які попав поет, не вдалися і він був примушений стати їй невідлучним товаришом. Чоловік пані Софії згодився був на розвід з нею, але чомусь не взяли його. Прожив поет з Софією рік у свояків в околицях Луцька а опісля, роздобувши трохи грошей, осів з нею у Варшаві з початком 1824 р. Та невеличкі грошові засоби маліли, нових не прибувало і обоїм жилося невесело. Під кінець 1824 р. або в першій половині 1825 р. Йосиф Залуський, брат Францішки Любомірської, бачився з поетом у Варшаві і тоді зробив він на нього прикре вражіння. Поет постарів і перемінився. „Замість Адоніса — каже Залуський—з лиця подібного до молодого Станіслава Августа, я побачив на диво людину, схожу на лютерського пастора в якомусь жалібному півдурхоньному одязі, але не католицьких священників—увесь тоді він поринув був у магнетизм.

Мальчевський терпів горе, але ласки не запобігав у нікого:

. .ni żalu, ni skargi,
Nikomiu nie zwierzyły wypłowałe wargi;
Ni łzów w hardém spojrzeńniu nie było oznaki...

Одна надія оживляла ще серце поета, а саме, що видасть поему „Марія“ і вона може принесе йому дохід. Але й ся надія розвіялася скоро. Поміж 7 липня і 9 серпня 1825 року вийшла з друку за позичені гроші 1) його „powieść ukraińska“ — „Marja“. Поет присвятив свій твір

1) Не знати чи за гроші, як хоче брат Руцінської, Мих. Модзелевський, кн. Станіслава Яблоновського, чи, як написано на примірниках „Марії“, невідомої людини, Відулінського.

авторові „Spiewów historycznych“, Юліянові Немцевичеві, але він мовчав. Кілька місяців після появи „Марії“ оцінив її Фр. Салезій Дмоховський у жовтневій книжці „Biblioteki polskiej“ (1825). Одначе холодна оцінка мало талановитого критика ще більше охолодила охоту читати доволі дорогу книжечку (13 зл. 10 гр.). Богдан Залеський писав 3 грудня 1825 р. в листі до Михайла Грабовського про „Марію“: „Не пам'ятаю, щоби яка польська поема мене так дуже захопила—тло хмарне, імагінація величава і свіжа, думки високі і нові. Лише стиль і слова, на жаль, часто занедбані та темні“. Та Грабовському не спішилося написати про „Марію“:—він тільки у 1828 р. згадав Мальчевського в статті „Myśli o literaturze polskiej“ і поставив його побіч Міцкевича. Навіть такий чуткий критик, як Маврикій Мохнацький, який був під ту пору редактором „Dziennika Warszawskiego“, мовчав і аж у 1830 р. своїм пером здобув авторові „Марії“ славу і популярність¹⁾.

Літературну невдачу мусів глибоко відчути такий вражливий поет, як Мальчевський. Коли додамо, що поет нездужав на рака і жив у великих злиднях з хорою жінкою, без приятелів, будемо в змозі уявити собі силу його терпінь. Але прийшла смерть, поклала м'яжку руку на його серце і погасила в ньому страждання. Поет заснув вічним сном дня 2 мая 1826 року. Судова комісія знайшла в його хаті крім дуже вбогих меблів кілька французьких та англійських книжок, портрет та твори Байрона і три примірники „Марії“. На похоронах талановитого поета знайшлося лише декілька непомітних людей і вони та польська суспільність так докладно забули за свого поета, що сьогодні його прихильники лише здогадуються, де його могила.

Чи поет після написання „Марії“ творив,— не знати. Можливо, він не написав нічого або коли й написав що, спалив перед смертю. Так отже Мальчевський остався *відомим* у польській літературі як *auctor unius libri*.

Як письменник являється Мальчевський чималою загадкою. Перехід від таких убогих змістом і формою його писань, як вірші „Oda do wojny“, „Ucinek do Piotra i Pawła“, „Do Julji“ або як оповідання „Ifigenia czyli skutki niewierności“, „Atenais“ і „Podróż“,—дб поеми „Марії“ такий великий і несподіваний, що не можна вийти з дива й питаємо себе: невже можлива така нагла еволюція людського духа (2)? На жаль, отсе питання мусить остатися без відповіді, бо шлях розвитку духа Мальчевського для нас закритий, невідомий. Можемо лише здогадуватися, що дух Мальчевського розвинувся і доспів під впливом італійського неба³⁾, особистих переживань і лектури Байрона⁴⁾, Вальтер Скотта⁵⁾ а може й Мура⁶⁾.

¹⁾ O literaturze polskiej XIX wieku, 1830.

²⁾ „Oda do wojny“ збереглася в альбомі („Sztambuch“) товариша поета Францішка Скібіцького. Авторство віршованого листа до Ходкевича безперечне. Три оповідання „Ifigenia czyli skutki niewierności“, „Atenais“ і „Podróż“ та вірші „Ucinek do Piotra i Pawła“ і „Do Julji“ появилися в „Rozmaitościach lwowskich“ в рр. 1820—1821. Йосиф Уейський сумнівається, чи твори надруковані в „Rozmaitościach“ міг написати автор „Марії“.

³⁾ Jdź raczej w piękne mirtów i cyprysów kraje і т. д. (645—658).

^{4) 5)} В новіших часах про вплив Байрона й Вальтер Скотта на творчість Мальчевського писали С. Віндакевич (Walter Skott i Lord Byron w odniesieniu do polskiej poezji romantycznej. Kraków, 1914) та Йосиф Уейський у цитованій монографії й подрібно у виданню „Марії“ (Biblioteka Narodowa. Serja I, Nr. 46). Раніше про вплив Байрона на „Марію“ писали М. Мазановський (цитована монографія) і Стефан Грамлевич: „Marja Malczewskiego w swietle nowej krytyki“ (Przegląd tygodniowy 1884).

⁶⁾ Гл. 3-тя примітка поета до „Марії“.

Основу до поеми „Марії“ взяв Мальчевський з правдивої події:— ворогування вельможи Францішка Салезія графа Потоцького зі шляхтичем Яковом Коморовським, якому притоку дало подружжя сина першого, Щенсного, з донькою другого, Гертрудою, а яке закінчилося трагічною смертю останньої¹⁾. Др. Антоні Й. (Ролле)²⁾ здогадується, що головним оповідачем поета про трагедію Гертруди був старий слуга Потоцьких, Хшоншевський, який бував у 1810—1815 роках гостем у поетового дядька, Ксаверія, любив розказувати про Гертруду і Щенсного та ідеалізував останнього. Деякі подробиці трагедії Гертруди були відомі поетові і з інших оповідань та переказів, можливо також з „маніфесту“ Якова Коморовського з дня 28 серпня 1773 року.

Отже з основи, вихопленої з історії антагонізму поміж сім'ями стану сенаторського і лицарського, розгорнулася поема „Марія“, окрилена генієм Байрона. Її зміст простий, але з драматичним нервом. Мечник пішов на війну зі Шведами. Тимчасом під покровом його дружини пішла під вінок їх донька, Марія, з графом Вацлавом, сином багатого воеводи. Коли Мечник вернув з війни, застав вдома велике горе,—дружина померла, а воевода розлучив свого сина з його донькою. В Римі йдуть заходи, щоби розв'язати нерівне подружжя, а поміж батьками ведуться спори. Несподівано воевода заявляє охоту помиритися; посилає козака до Мечника з листом, у якому „друкровими словами“ жалує своїх промахів, запрошує синову в гостину та пише облесливо, що виражає Вацлава з військом проти Татар, щоби лицарськими вчинками заслужив серце Марії. Мечник зразу не вірить солодким словам воеводи, а далі-подалі бере меч і іде помагати зятеві добувати славу. Тимчасом хмарний воевода посилає замаскованих убійників до Марії і вони топлять її у ставі. Вацлав, а опісля й Мечник вертають з тріумфом із походу, але замість веселої Марії застають мертве її тіло. Вацлав з розпуки погнався на коні мстити за неповинну смерть Марії, а бідного Мечника знаходять незабаром неживим на могилі доньки і дружини.

Герої сумного оповідання про долю Гертруди довго мусли фантазію поета, поки не заграла в них його кров і вони не ожили в його поемі. Видно се по рефлексійнім способі різьблення їхніх фігур у поемі. Риси характеру дійсних героїв не перейшли на героїв Мальчевського. Найбільше ще подібний до Францішка Салезія Потоцького— воевода, якому поет кладе на обличчя маску Ляри то Гассана. Хоча Вацлава ми не можемо вважати твердим характером, він у поемі всеж таки обліплений поетом грубою позолотою. В дійсності Щенсни Потоцький не був байронівським, лицарським Вацлавом, противно, се була людина слабкої волі, без характеру, підла, яка перед скаргою Коморовського боронила себе „skrzepowaniem zniewolonej młodości“. Зовсім неподібний і Мечник до Якова Коморовського. В поемі являється Мечник типом лицарської шляхти з другої половини XVII віку. В дійсності Яків Коморовський, як писав про него Корнель Уейський, був „чоловік безхарактерний, з виголеним обличчям, у гарбейтлю та оксамитнім фраку, і від убійників своєї дитини взяв гроші“. Чи Гертруда подібна до Марії—не знаємо. Портрет Марії з'ідеалізований, окрашений квітками мрій поета і сповитий серпанком його меланхолії. Хто знає, чи не Рафаелівська св. Цецилія, якою захоплювався поет, була йому моделем, коли він малював обличчя Марії³⁾.

1) Пор. Й. Ігн. Крашевського „Starościna Bełzka. Warszawa. 1858 I-II.

2) Bibl. Warsz. 1891, I.

3) Пор. 2 примітку поета до „Марії“ або відповідні рядки з поеми: I wznosząc w górę oczu, z tym tkiwym wyrazem,—w którego jednym rzucie wszystkie czucia razem

Крім головних постатей маємо в поемі ще три епізодичні: „молоде пахоля“, старий слуга і козак.

„Молоде пахоля“—се твір символістичної поезії. Критики чимало завдали собі труда, щоби пояснити ту таємничу постать. Маврикій Мохнацький привівняв пахоля до світла св. Ельма, яке звичайно попережеє розрив зливної, градової хмари¹⁾. Йосип Третяк бачив у ньому інкарнацію байронізму, який з чужих сторін „примандрував і охопив, як Вацлава, польську поезію“²⁾. Микола Мазановський вважає пахоля за змодифікований твір народньої фантазії а саме за персоніфікацію доброї або лихої долі³⁾. М. Здзеховський думає, що пахоля є зображенням „смутку, який охоплює душу і веде її до Бога шляхом, засіяним терпіннями“⁴⁾. Йосиф Уейський повчає, що пахоля має „характер апарії з іншого „плану буття“ найпевніше під впливом лектури про подібні з'яви в стані магнетичного сну“⁵⁾.

А й поет оставив нам ключ для зрозуміння загадкового пахоляти у читанню:

Lecz któż był ten człek maly z okiem zapłakanem?
Czy *Duchem jego losu?* Aniołem? Szatanem? (1422—1423).

Поет на се питання, що правда, відповідає „nie wiem“ і инакше, як поет, не міг відповісти, але безперечно на дні того питання поклав він відповідь: загадкове пахоля—се дух людської долі. Така розв'язка загадки, на нашу думку, єдина—вона і в душі поета і в душі народньої фантазії. А на манівці вело критиків загадкове пахоля лише тому, що воно має поетове обличчя і говорить його мовою, особливо, коли по'являється перед утопленням Марії та вищеу нещастя:

... — ja wszystkim obcy wśród mojej ojczyzny—
I śmierć mi zostawiła czarne w piersiach blizny—
I świata jadłem gorzkie, zatrute kołaczce—
To mnie ciężko na sercu, i ja sobie płaczę.
A kiedy się rozśmieję— to jak za pokutę;
A kiedy będę śpiewał—to na smutną nutę;
Bo w mojej zwiędłej twarzy zamieszkała bladeść,
Bo w mej zdziczałej duszy wypleniono radość,
Bo *wpływ mego anioła grób w blasku zobaczy* (665—673).

В тім, що „мале пахоля“—дух людської долі, упевняє нас і та обставина, що воно після утоплення Марії „піднявши на пальцях свою малу постать, щоби Вацлавові могти дістатись до вуха“, нашіптує йому в ухо щось таке страшне, що

Aż w nim powstała wreszcie ta Chciwość, szalona
Krwii—krzyku—dzwonów— płomień popsutego łona,
Co domowej niezgody rozpala pochodnię,
I w własnym swoim gnieździe—zbrodnią karze zbrodnię! (1340—1343).

а опісля, коли Вацлав, заворожений словами свого „малого приятеля чи нового ворога“, сідає на коня, воно сідає за ним, охоплює його і—веде на новий шлях, на якому стріне його якась лиха чи добра доля.

(235—236)... doznała—jak lubo... tęsknić szlachetnej duszy do swojego źródła! Jak miło, by nie wadzić w światowym zamęcie, zniknąć—na zawsze zniknąć pod śmierci objęciem! (239, 242—244). Навіть арфу дав поет своїй Марії (Skoro mi szczęśliw wrócisz, ma harfe nastroje... 583). *Цитати* беру з видання „Марії“ Йосифа Уейського (Nr 46. Biblioteka Narodowa, Serja I. Kraków) Подані цифри—числа рядків поеми.

¹⁾ O literaturze polskiej w wieku dziewiętnastym (Bibl. Narod. Nr 56. Ser. I, str. 101). ²⁾ O bajronizmie w poezji polskiej. ³⁾ Op. cit., 73. ⁴⁾ Bibl. Warsz. 1895, II, 83. ⁵⁾ Op. cit., 299.

Що поет створив „мале похоя“ в душі народньої фантазії, переко-
нує нас хочби приклад, взятої з української демонології¹⁾: „Иду раз ра-
ненько—розскаже селянин—до Сісчихи. Дивлю сі, а перед хатов така
дитина *маленька*“²⁾, в сорочині, простолохо. Пішов я до хати та по-
рахував діти. Всі були.—А чия то там, Сісчихо, на дворі дітина?—А вуна
на то ніц. Прибігаю до мої небіжки мами тай кажу: у Сісчихи бідум ви-
дів. Але мама не вірила. А потому люде всі сі переконали, що у Сісчихи
була *біда*“.

Подібну креацію, яка віщує горе і з'ображує сліпу та безглузду не-
минучість, стрічаємо в драмі Ібсена „Малий Ейольф“ у постаті щурогуб-
ниці, панни Варб.

Старий слуга Мечника—се непомітна фігура в поемі; її можна ска-
рактеризувати двома словами: *sancta simplicitas*

Козак Мальчевського—не запорозький і не гетьманський, лише на-
дворний. Багаті пани на правобережній Україні завели були ще в XVII
віці надворні міліції під назвами драгунів, паюків, гайдуків і т. и. Зраз-
ком для сих міліцій стали небавом надворні козаки, які з початком XVIII
віку витерли всі інші назви. Вони були для блиску панів та бучности їх
дворів. Часто вони були потрібні панам, *щоби заїздити один на одного,*
виконати судову ухвалу або спротивитися їй, держати лад серед селян,
бути почесною сторожею панам, витати їхніх гостей стрільбою, а в XVIII
віці й боронити панських маєтків від гайдамацьких вагаг. Надворні ко-
закі набиралися з селян-кріпаків і за весь час їх служби їхні родини не
відбували панщини і не платили податків та чиншу³⁾. Представником на-
дворних козаків являється саме—козак Мальчевського. Поет малює свого
козака на тлі української природи та на тлі шляхетського твору. В степу
він король⁴⁾, якому все піддається і творить з ним одну душу⁵⁾. На
шляхетським дворі він, що правда, сміливий, моторний поміж панськими
слугами володарь, але всеж таки він там лише—кріпак, який хоча одіди-
чив по батьках свободу⁶⁾, тепер розгадує думку свого пана⁷⁾. Душа в
козака Мальчевського легка та безжурна,—він полює⁸⁾, на коні гарцює⁹⁾
і дівчатам голову завертає¹⁰⁾. А що до панів, то козак Мальчевського
зроду панам вірний¹¹⁾.

1) Етн. збір. т. XV. Львів, 1904, ст. 23—24.

2) Stało młode pachole pod płotem zostało (675).

3) Володимир Антонович. Розвідка про гайдамачину. (Руська істор. бібліотека, том XIX, У Львові, 1897, ст. 55). 4) ... król pustyni ...

5) A step—koń—kozak—ciemność—jedna dzika dusza (48).

6) Wchodzi w duży dziedziniec, węża poprawiwszy.
Na ogorzałej twarzy ostrych chwil wspomnienie;
Prosty jego był ułkon, krótkie pozdrowienie;
Jednak różnym się zdaje od służalców grcna,
Poddany—lecz swobodę z ojca powziął Iona.
I gdy dumnie pojrzałwszy do pana iść żąda,
Wśród wiodącej go zgrai *jak władca* wygląda;
Zwinne jego obroty, kroki jego letsze,
Bo swoje członki wędził na stepowym wietrze,
A barania mu czapka, za każdym ruszeniem,
Miga gdyby chorągiew, czerwonym płomieniem—(336—376).

7) A śmiały, wierny kozak myśl pana zgaduje (40).

8) Czy zaoczył zająca, co na stepie skacze (2).

9) Czy rozigrawszy myśli, chcesz użyć swobody, i z wiatrem ukraińskim puscisz się w zawody? (3—4).

10) Lub może do swój luběj, co czeka wśród niwy, nucąc żałośną dumkę lecisz niecierpliw? (5—6).

11) Alboż wam nie świadoma krasnych czapek sława, co z rodu panom wierna? (387—388).

Очевидно, Мальчевський, малюючи ідеал надвального козака, зумисне забув, що надвальної козаки походженням та світоглядом зовсім належали до селян-кріпаків і не раз приставали до гайдамацьких ватаг¹⁾.

Надвальных козаків бачимо у Мальчевського також у поході Вацлава та Мечника на татар, але там вони знаходяться на сірім кінці і зовсім не виступають як окремий етнічний елемент:

Hasa szlachecka młodzież na wroga Tatara—
Sunie się towarzystwo i w szeregach wiara,
Pancerni i usarzy—za niemi kozaki. (619—621).

Мечник, промовляючи до війська каже:

Wpaść obces i pokazać, że to Polak rąbie:
Wtedy dopiero każdy niech mi ryb pałowi,
Panowie szlachta! miejscy! bracia szeregowi!—(840—842).

Чималою загадкою для критиків у поемі „Марія“—се хор масок. Над розгадкою тої загадки потрудилися Прухніцький, Піні та Шомек²⁾. Тепер пісню масок толкується тим способом, що кожна строфа по черзі малює співчуття до трагедії Марії, Мечника, Воєводи і Вацлава. Темним осталося лише питання: чому саме убійники Марії співають сю пісню?

Слова Мечника:

I gdyby kraju paraść, z Hetmanem umowy,
Nie rzuciły mnie wówczas Szwedowi na głowę—(341—342)

можна толкувати лише таким способом: під словами „kraju paraść“ розуміється польська шляхта, яка стративши всяке почуття патріотизму, в 1655 р. підбунтована Криштофом Опалінським і Янушом Радзівіллою проти Яна Казимира, не хотіла битися зі шведським королем Карлом Густавом і перейшла під його протекторат; під словами „z Hetmanem umowy“ розуміється конфедерація в Тишівцях у Любельським (29 грудня 1655 р.), зав'язана гетьманами Потоцьким і Лянцкоронським, які накликували польські війська до повороту під стяги Яна Казимира; а під словами „rzuciły mnie wówczas Szwedowi na głowę“ розуміється участь Мечника у боротьбі з Карлом Густавом, закінченій миром в Оліві під Гданськом у 1660 році.

Коли далі візьмемо під розвагу, що багато татарських нападів на Україну було за часів короля Михайла Вишневецького (1669—1673), якого вибором і союзом Польщі з Австрією Татари та Турки були подратовані, мусимо допустити, що Мечник і Вацлав ходили на Татар за часів короля Михайла Вишневецького.

Правда, Поляки билися зі Шведами також за Августа II, але під той час не могло бути мови про татарські напади, яких не було вже після карловицького миру у 1699 році.

Знаємо вкінці, що Щенсн Потоцький повинчався з Гертрудою Коморовською 26 грудня 1770 р., мабуть в уніяцькій церкві в Нестаницях, та, що спір Коморовських з Потоцькими закінчився неперемінно в 1777 році. З того всього виходить: Мальчевський пересунув акцію своєї поеми „Марія“ з кінця XVIII на другу половину XVII віку.

Одно ще на цьому місці мусимо підкреслити: коли акція поеми

1) В. Антонович, *op. cit.*, ст. 56 і дальші.

2) Львівський місячник „Muzeum“, 1902—1903 pp.

„Марія“ припадає на другу половину XVII віку, в такому разі не удержані в історичнім стилі елегійні рефлексії поета:

Bo na obszernych polach rozległe milczenie;
Ani wesołej człachty, ni rycerstwa głosy,

Tylko z mogił westchnienia, i tych jęk z pod trawy,
Co śpią na zwiędłych wieńcach swojej starej sławy.
Dzika muzyka—dziksze jeszsze do niéj słowa,
Ktore *Duch dawnéj Polski* potomności chowa—

бо такі рефлексії в поемі моглиби бути тільки після другого розбору Польши (1792).

Земля, на якій розгортається акція в поемі „Марія“ инша, як у дійсності. В дійсності була нею белзька земля з балтійським Бугом (Кристинопіль, Сушно, Нестаниці, Новосілки), а в поемі „Марія“ єсть нею—український степ з чорноморським Богом.

Досі ніхто з критиків не означив близше місце, на якому розігралася трагедія „Марії“. А всеж таки слова Мальчевського: *Ciemny Boh* po granitach srebrne szarfy spuże (39) та краєвид, змальований ним у поемі, показують нам стежку, куди саме шукати сего місця. Отже треба шукати його передовсім над Богом і то від місця, від якого русло Бога стає гранітовим, себто від Межибожа. Колиж надто простежимо складові частини краєвиду в поемі „Марія“ й побачимо в перспективі на тім краєвиді: безкраї простори, на яких око „ні руху не зустріне, ні спочинку не знайде“¹⁾; низ, який здається вже кінчити а тимчасом загинається в нову площину²⁾; зарощені безодні та яруги³⁾; зілля, бур'яни, будяки та високі степові трави, які грають різнорідними красками⁴⁾; десь-не-десь байрак⁵⁾, воду⁶⁾, млин⁷⁾, колосисті лани⁸⁾, або могили, у яких лежать „кості, які не знати до кого належать“ та ржавіє стародавня зброя⁹⁾; в ряди-годи чорноморця із скрипучою мажою, навантаженою сіллю¹⁰⁾, а опісля порівняємо краєвид Мальчевського з описами краєвидів у „Фізичній географії України“ Степана Рудницького¹¹⁾,—тоді мусимо прийти до пересвід-

1) *Włoczy się wzrok w przestrzeni, lecz gdzie tylko zajdzie, ni ruchu nie napotka, ni spocząć nie znajdzie* (167—168).

2) ... *niezmierzone niwy—tam gdzie już równina zda się kończyć, i znów się w płasczynę zagina* (961—952).

3) *Znikli w zarosłą przepaść—aż krążąc parowy* (159).

4) *Rozfarbionéj żyzności rozciąga się morze* (86¹). *Łamią sie rosłe trawy, krzą chwasty, a ziola składają pod kopyta balsamiczne czoła* (864—865)... *kryjąc się w bodjaków rozkwitłych ogronie* (830).

5) *Był wzgórek z brzegu lasu, zielenił swe czoło* (1121).

6) *Słońce... żółtém drgając światłem po ziemi i wodzie* (787, 789).

7) *Szumi młyn na odniedze* (41).

8) ... *wiatr szumi smutnie, uginając kłosa* (24).

9) ... *z mogił westchnienia* (25). *Myśl przeszłości... zanurzy się w ziemię: tam znajdzie zbroje dawne, co zarznięte leżą, i koście, co niewiedzieć do kogo należą* (173, 177—178).

10) *Umykaj Czarnomorcu z swą mażą skrzypiącą—bo ci synowie stepu twoją sól roztrąca* (13—14).

11) Основи землезнання України. 1 кн., Львів, 1924, на ст. 84—85: Чорноморський низ... Ціла ся легко похилена степова рівня не показує поза багатьома розсипаними по ній могилами ніякої ріжноманітності горизонту. Тільки річні долини, балки, провалля, зеленіючі заглибини часових, степових озерець і сіроземні солончаки дозволяють спочити поглядів, змученому безкраїм овидом океану степів... Долина Бога задержує ярвовий характер аж до Вознесєньска—далі й вона розширяється... Подібний характер має теж долина Ігулу. Ці річні долини з їх блискучими водами й зеленими смугами лісів,

чення, що тим місцем, за яким ми шукали і на яке Мальчевський переніс трагедію своєї Марії—є *чорноморський низ*.

Чому саме Мальчевський за канву для своєї поеми з життя польської шляхти взяв чорноморський низ? Тому: 1) що чорноморський низ із своїми безкраїми степами та могилами кольоритний і надавався до елегантних рефлексій поета; 2) що на барвистім тлі степів можна було з розмахом батайлїста дати малюнок бою поляків та козаків з татарами і рельєфно нарисувати постать Мечника, лицаря-шляхтича; 3) тому, що лектура Болаана „Description d'Ukraine“ та Олександра Гваґніна „Sarmatiae Europaeae descriptio“ просто домагалася від поета такої канви¹⁾.

Деякі польські критики, як Йосиф Калленбах²⁾ і Йосиф Уейський³⁾ боронять чистоти польської мови автора „Марії“, перший навіть без застережень. Мы думаємо, що отсе питання давно вже рішив Северин Гошинський⁴⁾, пишучи, що мова Мальчевського—се „плід і доказ великого зусилля“. Тільки, коли поет не стає на котурни, його мова чиста і гарна. Особливого чару додає його поемі—мелодійність вірша та ліризм. Українських слів не багато в поемі „Марія“, лише декілька, як: тажа (13), jar (31), bodjak (43, 880), krasny (387), droszcz (1190).

Поема „Марія“ оповита густою імлою песимізму. З думок поета, розсипаних у поемі, можна скласти його світогляд. Життя і терпіння в поета—се одно. Щастя—омана. Хто почуває себе щасливим, подібний до божевільного⁵⁾. Все на світі—суета; смерть усе змете і черв'як візьметься й найбуйнішого квіту⁶⁾ Що добре, благородне, триває хвилину⁷⁾. Приязнь—злобна⁸⁾. Облуда вкривається гарним серпанком чесноти⁹⁾. Єдина насолода в життю—се радість велика вірних сердець¹⁰⁾.

Мальчевський, як бачимо, споріднений духом з Леопарді. Вони думали незалежно один від одного, але брали основи до своєї філософії з одної криниці,—з життя.

Тїнь від песимізму Мальчевського впала густою смугою й на Україну, на якій небо для него було хмарним, а ягоди терпкими¹¹⁾. Він глядить на Україну, каже Михайло Грабовський, „як на *найбільше сумну* провінцію своєї отчизни“¹²⁾. Через те його меланхолія блукає по українських степах і жалібно декламує: „І пусто—сумно—тужно в буйній Україні“¹³⁾

шуварників, підмоклих *лук*, уявляють собою дуже гарний вид з осібна пізнім літом і під осінь, коли степ довкола пожовк і почорнів від соняшної опіки.

¹⁾ З приміток поета до „Марії“ 8 і 10 ми знаємо, що йому були відомі згадані твори у польських перекладах. Охоту для змалювання українського степу могла дати Мальчевському й поема Байрона „Мазепа“.

²⁾ Encyklopedia polska. Wyd. Akad. umiej. Kraków, 1918, т. XXI, ст. 379.

³⁾ Op., cit., 320 і далі.

⁴⁾ Działa zbiorowe. Wydał Zygmunt Wasilewski. Lwów, 1910, ст. 310.

⁵⁾ Jest trosków—kolców—bolów—nie mało w tém życiu; i więcej, niż na jawie, płynie łez w ukryciu: a kto się hucznyim śmiechem wszród jęków odżywa, jak szalony w szpitalu—szczęsnym sie nazywa (926—930).. w życiu choć ta jedność—ze rozkosz z cierpieniem (1128). W tym... dzięki światcie wiatr pociechę wodzi (459).

⁶⁾ Ah! na tym światcie, Śmierć wszystko zmiecie, robak się łęgnie i w bujnym kwiecie (733—734).

⁷⁾ ... na co dobroć się tu przyda? Gdzie co czułe, szlachetne, tylko chwilę świeci (1377—1378).

⁸⁾ ... w światcie i Przyjaźń złośliwa (485).

⁹⁾ w śliczny welon Cnoty stroi się Obluda (1383).

¹⁰⁾ ... tylko jedna słodycz:—w wzajemnym zachwycie serc wiernych, niezgadzionych zaprzuczyć swe życie (1384—1385).

¹¹⁾ Chmurne na polu niebo, i*cierpkie jagody (644).

¹²⁾ Sto lat myśli polskiej. Tom VII, ct. 264.

¹³⁾ Останній рядок поеми.

З духа поеми „Марія“ можна здогадуватися, що Мальчевський був дійстом. Релігійних практик та обрядів він не признавав¹⁾).

Подібно, як Шопенгауер²⁾, Достоевський³⁾ і Ібсен⁴⁾ він вірив, що все, що діється, є неминуче⁵⁾ і подібно, як Каміль Фламаріон⁶⁾ вірив, що прийдешні події можна передбачити⁷⁾).

Йосиф Третяк писав, що в „Марії“ й сліду немає політичної чи суспільної тенденції⁸⁾). На нашу думку не вся правда в тих словах. Хоча Мальчевський був песимістично настроений до світу, з тексту „Марії“ ми бачимо, що він не був байдужний до пекучих політичних та соціальних питань Польщі, навпаки, що його душу ворушили ті питання і він навіть у своїй душі лелівав ідеал польського шляхтича-лицаря і думав що польський шляхтич-лицар повинен верховодити у Польщі. Тому-то жалує він у своїй поемі, що на розлогих полях українських немає веселої шляхти та не чути її голосів і одночасно потішає своє серце, що могили лицарів, які „сплять на зів'ялих вінках своєї старої слави“, зберігають „Духа давньої Польщі для потомків“, і що ті потомки, очевидно, виростуть на лицарів і звоюють Україну для Польщі та знову заведуть на ній польсько-шляхетський лад.

Подібно, як польська шляхта замикала очі на визвольні змагання українського народу і його повстання проти гніту польських панів, так-само не бачив того всього і Мальчевський і хотів, щоби українська „пизата дитина з під солом'яної стріхи“ вже змалку захоплювалася польським лицарством, ставши парубком самохить записувалася у польську корогву „шереговим“ і клала свою голову за славу Речи Посполитої⁹⁾).

На думку поета й життя-буття міщанства повинно залежати від польських шляхтичів-лицарів, яким воно повинно все віддати в потреби, „притиснути з вдячним серцем“, до сталевих грудей свій вовняний „кафтан“ і „цілувати їхні рани“¹⁰⁾).

Таким способом ми пересвідчилися, що задушевними бажаннями автора „Марії“ було бачити Україну польсько-шляхетською і дати панування польському шляхтичеві-лицареві над іншими суспільними класами у великій Польщі „від моря до моря“.

1) Matrony, księża, oszusty—(sc. szukają na zapustach)—swobody (691—692) abo mruczając—kadząc—spiewając—służba śmierci przyjdzie, a kto im raz się dostanie, zaw-sze już u nich zostanie (1321—1323).

2) 6) Каміль Флямаріон. Теперешне-майбутнє і парадокс часу. (Літ.-Наук. Вістник, 1924 р., Кн. VII—IX).

3) По моему—каже Іван Карамазов—по жалкому, земному евклидовскому уму моему, я знаю лишь то, что страдание есть; что виновных нѣтъ. что все одно изъ другого выходитъ прямо и просто, что все течетъ и уравнивается...

4) Коли малий Ейольф після відходу Щурогубниці втопився, Альмерс каже: „Все те сталося без ніякої причини, без ніякого змислу... А всеж-таки сего було треба для під-держання світового порядку“.

5) Niezmiennosc Wyroku! (1349).

6) Гл. I ч., XVII, 558 і д., II ч., VI (A jednak głos straszliwy (choć spojrze nie dumne) brzmi w całym jego cie le—„zdobędziesz ty trumnę!“); II ч X, 1037—1056. При-мітка 9 до II ч., VI, 912 (Czy struny nateżone tkliwych władz wysnuciem, tknięte ręką Nieszczęścia, zabrzmiały przeczuciem?“).

8) Bogdan Zaleski. Część II. Kraków, 1914, ст. 433.

9) Patrzaj pyzate dziecko z pod słomianej strzechy, niech ci widok żołnierzy zaszczepia uśmiechu, to może dziki owoc zerwie potym wojna (623—625).

10) O! ty, co twój był zawist od współbraci męstwa... jeśli byś wszystko za nich nie oddał w pcrzebie: opatrz się dobrze wewnątrz to zlekniez się siebie Chodz—do sta-łowych piersi twój kaftan welniany przyciśnij z wdzięczném sercem—i całuj ich rany (1107, 1117—1120).

На останку ми ще порішимо спірне питання: чи Мальчевський належить до польсько-української школи?¹⁾ На нашу думку Мальчевський має повне право належати до неї, бо він: 1) сотворив у поезії культ українських могил; 2) малював українську природу; 3) вплив у польську поезію українські слова; 4) з'ідеалізував козацтво, хоча не запорозьке і не гетьманське, лише надворне; 5) нарисував надвального козака, хоча тип такого козака жив лише в патріотичній уяві польського поета і 6) тужив за Україною, хоча тугою не Українця, лиш польського шляхтича.

МИХАЙЛО МАРКОВСЬКИЙ.

Літературні паралелі.

І. С. Левицький і І. С. Тургенєв.

Літературна діяльність І. С. Левицького почалась в 1868 р., коли він в „Правді“ надрукував свою першу повість „Дві московки“. В цій першій повісті молодого письменника ми бачимо всі ознаки впливу Марка Вовчка, „Народні оповідання“, які тоді, в кінці 60 р., користувались такою великою славою. Нечуй-Левицький вживає при описах дієвих осіб, картин природи таких самих художніх засобів, як і Марко Вовчок.

А дівчинка видалась у неї хороша, як маківочка повненька, свіжа, як ягода лугова, а весела, мов та пташка співзча; а що вже правдива та щира душа.

(Народні оповідання, I, 129, пор. I, 29, I, 62, I, 115, 120, 127, 148, 157, 177 і д.).

Ганна була невеличка з себе, з невеличким лицем, але повновида й круглолиця. Підбородочок в неї був невеличкий, кругленький, як волосський горішок. Темно-русі брови лежали низько, над самими очима. Сині невеличкі очі світились тихо, тихо, як підіймала вона віка. Подруга її Марина була чорнява, аж трохи чорна—її дражили циганкою, як була вона малою. Товсті чорні коси тричі оплітали її голову. Лице у неї було довгеньке, зверху ширше, вниз вужче і якось неначе видалось вперед, а надто той тоненький ніс та повні, не дуже тонкі, губи, що червоніли, як добре червоне намисто. А на високому рівному чолі високо над ясними чорними блискучими очима вигнулись, як дві веселки, дві веселі, тонкі, чорні аж неначе сині брови. Як

¹⁾ *Микола Мазанозький* оспорює рішення про належність Мальчевського до „української“ школи: „На нашу думку — пише він — не можна Мальчевського залічити до школи українських поетів, бо до сего немає ніякого доволі сильного приводу“. (Ор. cit, ст. 73). *Петро Хмельовський* доходить до висновку: „Звичайно вважають автора „Марії“ за найпершого представника „української школи“ в нашій поезії. Строго беручи, українського елементу дуже мало у поемі“ (Hist. lit. ool., Warszawa, т. III. ст. 199). *Олекс. Брікнер* пише про „Марію“: „... Україна туг, не дивлячись на перший рядок, з козаком, який жене на прудкім коні, і на остачний („I pusto, smutn i, tęskn i w bujnei Ukrainie“), була лише фоном та акцесоріями“ (Dzieje lit pol., Warszawa, т. II, 1903, ст. 73). *Йосиф Уейсвкий* у своїй монографії й словом не згадує про „українську школу“.

Зацвіли вишні... Красно в садочку! Послався зелений барвінок, голубо зацвів і червоніє зірка, повився горобиний горошок; вовча ступа попустила широке листя; цвіте-процвітає мак повний—і синій, і білий, і червоний; розквінувся по землі синій ряс; розрослася зелена рута (ibid 123. Пор. 169—170, 136).

терночок, чорні, швидкі очі плавали по білих, аж неначе підси-няних білках. А на смуглявих щоках грав румянець, немов тая весняна рожа, а гарячі, червоні губи часом цвіли червоним цвітом півонії (Дві московки, Львів, 11—12).

І вздовж, і впоперек по грядках гуляли в хрещика зелені ряди го-стролистої кукурузи та широко-листоного соняшника. А кругом грядок, по зеленій траві, розлізлося довгим ужем та батогами на всі боки, роскішне сите гарбузове бадилля, підіймаючи з трави зелені кінчики з зеленими вусиками. (ibid. 28, пор. 25—26 і д.).

Але уже в слідуючому оповіданні „Гориславська ніч“ або „Рибалка Панас Круть“ ми бачимо уже більш широкий пензель, що нагадує нам тургеневську манеру: тут уже головними дієвими особами є чоловіки—старий рибалка Панас, що оповідає про своє життя, як це ми бачимо і в „Записках охотника“ Тургенева, а не жінки, як у Марка Вовчка; тут ми уже знаходимо широкі гарні картини природи, зовсім в тургеневському стилі, напр. в оповіданні „Бѣжинъ лугъ“.

Що далі цей вплив славного російського письменника все більше і більше позначався на творчості Івана Семеновича і особливо виявився в тих великих романах, що їх розпочав наприкінці тих же 1860 р. І. С.—„Причепа“ (1869 р.), і низку яких закінчив в 1890 р. романом „Над Чорним морем“. Цей вплив особливо відбився в композиції великих романів І. С., в їх т. з. зовнішній будові. Василь Гіпіус в своїй статті „О композиції Тургеневських романовъ“ (Вѣнокъ Тургеневу 1818—1918 г. Одесса. 1919 г.) каже, що „выдѣляя изъ шести тургеневскихъ романовъ главныхъ дѣйствующихъ лицъ, наблюдая взаимоотношенія, (мы) увидимъ, что всѣ шесть романовъ имѣють замѣтное и существенное сходство“. „Мы видимъ въ центрѣ дѣйствія каждаго романа рѣзко выдѣленныхъ одного героя и одну героиню (иначе, какъ извѣстно, у Л. Толстого) и рядомъ съ нимъ трехъ (такъ вездѣ почти безъ исключения) — лицъ, располагающихся въ опредѣленныхъ отношеніяхъ къ герою. Самъ герой есть не только психологическая, но и рѣзко очерченная общественно-идейная единица. Изъ лицъ, стоящихъ съ нимъ рядомъ, одинъ—явленіе болѣе низкаго общественнаго порядка, какъ бы другой, низшей общественно-идейной плоскости и вмѣстѣ съ тѣмъ соперникъ его въ отношеніяхъ къ героинѣ (Волынцевъ, Паншинъ, Курнатовскій, Ратмировъ, Коломейцевъ); другой—находящійся съ нимъ лично либо въ отношеніяхъ безразличныхъ, либо то же въ отношеніяхъ соперничества, и во всякомъ случаѣ—надолго ли или ненадолго, явно или тайно, но враждебный ему, а идейно — его антиподъ (Пигасовъ, Михалевичъ, Берсеньевъ, Арх. Кирсановъ, Маркеловъ). Какъ героиня стоитъ между двумя лицами различнаго порядка, такъ и герой, въ большинствѣ романовъ, между двумя женщинами, тоже несходными. На болѣе отдаленномъ планѣ располагаются лица, которыя можно назвать эпизодическими: расположеніе ихъ то же не случайное и находится въ зависимости отъ основной схемы“ (26). І далі автор прикладами з тургеневських романів підтверджує правдивість своєї думки. Ми не бу-

демо повторювати цих прикладів—хто знає тургеневські романи, той погодиться з схемою, накресленою В. Гіпіусом. Ми тільки подивимось, як ця схема виступає в великих романах І. С. Левицького—„Хмари“ і „Над Чорним морем“.

Героєм романа „Хмари“ є Радюк, що перше був закоханий в Галю Масюківну, просту, малоосвічену хуторянку, а коли він побачив палку красу Ольги Дашковичівни, то він забув про Галю і весь захопився Ольгою, але потім, коли він переконався, що Ольга не піде його стежкою, він, хоч і з великими стражданнями, покинув її і повернувся до Галі. Це відповідає тій ситуації, що ми її бачимо в тургеневському романі „Дим“ (Литвинов, Ірина і Тат'яна). Як Ірину приваблював великий світ і вона, хоч і кохає Литвинова, але не може піти за ним, теж ми бачимо і в відносінах Радюка з Ольгою. Суперником Радюка являється полковник, що й одружився з Ольгою, як у Литвинова суперником був чоловік Ірини генерал Ратмиров. У Литвинова нема товариша, щоб був однієї із ним думки, хоч і стоїть трохи нижче від нього громадською цінністю (це особливість становища героя в цьому романі, бо таким товаришем тільки до деякої міри можна вважати Потугина), але такий товариш є у Радюка—це молодий Дунін-Левченко. Повною ідейною протилежністю Радюкові, як це ми звичайно бачимо в тургеневських романах, що до головного героя, є Кованько, в образі якого в даному разі повторюється і друга схема тургеневських романів—в одній особі малювати і повну ідейну протилежність героєві і його суперника по коханці (Лавредкій—Паншін). В романі „Хмари“ ще позначається одна особливість тургеневських романів, яка правда не скрізь проступає яскраво: це те громадське тло, що на ньому провадиться діяльність героя. Це громадське тло мало чувається в таких тургеневських творах, як „Рудинь“, „Дворянское гнѣздо“, „Наканунь“, навіть „Отцы и дѣти“, зате яскраво проступає в його романі „Дымь“. Це ж громадське тло ми добре бачимо і в „Хмарах“, коли Радюкові приходится вести боротьбу з загалом, наслідком чого і був його від'їзд на Кавказ. Взагалі Радюка обмальовано в романі, як „нового чоловіка“, що приніс українському громадянству нові ідеї, що роблять і всі тургеневські герої, і чим особливо визначається Базаров і Нежданов. Навіть в первісній редакції уривку, присвяченого Радюкові (Правда, 1873 ч. 3—9), в промовах Радюка віддає чимсь Базаровським революційним: там Радюк каже, що нам не треба дзвонів, монастирів, не треба панів, а треба *реальної* науки (стор. 199). Між паперами, що кинув Радюк гостям, які з'їхались до його батька, були заборонені Шевченкові твори і переклади нових європейських авторів (там же). Отже, ми бачимо, що та схема, що панує в тургеневських романах—в одному—в більш додержаній формі, в другому—в меншій мірі, знаходиться і в цьому романі „Хмари“.

Те ж ми спостерегаємо і в другому великому романі Івана Семеновича—„Над Чорним морем“. Героєм тут є ідейна людина Комашко. Героїня, що він за неї бореться—це Саня Навроцька, ідейною протилежністю Комашкової являється Целаброс—він же і суперник йому по коханню (Тургеневські Пашін, Коломійцев), а повною моральною протилежністю буде Фесенко. Тут нема другої жінки, що нею захоплюється герой романа, і цим схема романа „Над Чорним морем“ відрізняється від звичайної схеми тургеневських романів, хоч і в них цей епізод буває не завжди. Затє в „Над Чорним морем“ знов яскраво проступає те громадське тло, що на ньому розвивається діяльність героя.

Але крім цієї загальної схеми тургеневських романів, що ми її взяли у Гіпіус, і яка як ми показали, відбилась в зазначених творах

Івана Семеновича, ми можемо побачити і в других відношеннях залежність їх в манері оповідання від творів російського письменника. Відомо, що Тургенев хотів в своїх романах подати неначе історію розвитку російського громадянства, і тому иноді точно зазначав, коли відбувається подія. Це ж ми бачимо і у Левицького.

Тургенев

1) 10-го августа 1862 года въ 4 часа пополудни въ Бадень-Бадень (Дымъ).

2) Весною 1868 года часу в первом дня (Новь).

3) Что, Петръ? не видать еще?—спрашивалъ 20-го мая 1859 года... (Отцы и дѣти).

І далі в обох письменників ми бачимо однакові прийоми, щоб ознайомити читача з героями романів: описується їх постать, одяга, зазначаються вік, праця

Въ тѣни высокой липы на берегу Москвы рѣки, недалеко отъ Кунцева, въ одинъ изъ самыхъ жаркихъ дней 1853 года, лежали на травѣ два молодыхъ человекъ. Одинъ на видъ лѣтъ 23, високаго роста і т. д. (Наканунѣ).

Обмальовуючи своїх героїв, обидва письменники дуже часто оповідають за їх батьків.

[Литвиновъ] сынъ отставного служакы—чиновника изъ купеческаго рода, онъ воспитывался не въ городѣ, какъ слѣдовало ожидать, а въ деревнѣ. Мать его была дворянка, изъ институтокъ, очень доброе и очень восторженное существо, но безъ характера дама. (Дымъ, 7).

„Отецъ Паклина былъ простой мѣщанинъ, дослужившійся всякими неправдами до чина титулярнаго совѣтника, ходокъ по тяжбынымъ дѣламъ, аферистъ“.

Молодий Паклин ліз до молоді, до революційного студенства (Новь, 9).

Обидва письменники подають нам иноді цілу родословну своїх героїв—Тургенев про Лаврецького, Левицький про Серединського (Причепа, 27), Лемішківського (Там же 93).

Поруч із звичайними людьми, в обох письменників ми бачимо, так мовити, ідейні, дидактичні образи—це у Тургенева: Рудін, Лаврецькій, Інсаров, Базаров, Соломон, Нежданов,—у Левицького: Радюк та Комашко.

Левицький

1) Одного літнього гарячого дня в місяці липні 184... року. (Хмари).

2) Був май 1880 року. Ранком одного дня.

Був май 1880 року. Ранком одного дня на Пушкінській алеї з старих акацій на лавці сиділи дві панни, приятельки і товаришки по гімназії: Саня Навроцька та Надежда Мурашкова. (Далі йде їхнє обмальовання: Над Чорним морем, 3—4, пор. про Комашка і Мавродина там же 39—41).

[Комашко] по батькові й матері він був українець, але одна його баба була грекinya. Комашко родився і зріс на берегах Дністрового лиману. (Над Чорним морем. 41).

[Фесенко]. Син простого одеського міщанина, він ліз у пани з усієї сили. (Ibid. 52).

Герої ведуть цілі дебати з своїми суперниками—Рудін з Пигасовим, Лаврецкий з Паншїним, Базаров з Павлом Кірсановим, Нежданов з Коломійцевим, у Левицького Радюк з Кованько, Комашко з Целабросом. В обох письменників є і передове жіноцтво—молоді дівчата: відомі тургеневські образи, у Левицького—Саня Навроцька і Надежда Мурашкова. Як Тургенев користується в своїх творах гумором і сатирою, хоч це і не його сфера, так гумор і сатиру ми бачимо й у Левицького—Турман, де-Пурверес, попи, архімандрити. Є в обох письменників і те, що можна назвати карикатурою: її досить в Димі і Нові, у Левицького—Фесенко (зальоти до Сані).

Велику ролу в романах Тургенева відіграє книга, мистецтво, музика, теж ми бачимо й у Левицького: Фауст у Тургенева, Шевченко у Левицького (Радюк читав Ользі Кобзаря, дідові Наймичку, теж і в „Над Чорним морем“).

Багато є в обох письменників і автобіографічного матеріалу, багато розлито в їхніх творах і песимізму. І кінець роману „Хмари“, коли Дашкович бачить дивний сон, як безкрає каламутне море заливає Україну, нагадує кінець тургеневського роману „Дымъ“, коли Литвинову все в Росії здавалось димом.

Але все це були тільки зовнішні засоби композиції, що їх запозичив Іван Семенович у російського письменника: в цю запозичену форму він вложив свій рідний зміст, і постаті його романів ніяк не нагадують образів з тургеневських романів.

Кажучи про вплив Тургенева на Левицького, треба було б прослідити і ті художні засоби, що ними користувались обидва письменники—як це зроблено в російських працях про стиль Тургенева, тут впливи російського письменника, або своєрідність манери Левицького проступили б ясно, але ми не можемо взяти на себе такої великої праці і залишаємо її іншим.

МИХАЙЛО КОРНИЛОВИЧ.

Плани „возсоединенія галицьких уніятів“ в 1914—1915 рр.

Окупація Галичини, осягнена російським військом в-осени 1914 р., поставила в урядових колах на чергу справу „возсоединення“ до православія галицьких уніятів. Заходи коло того мали бути важним кроком в переведенню „обрусенія“ східньої Галичини, як про це галицький військовий генерал-губернатор граф Г. А. Бобринський одверто сказав на початку вересня при прийомі львівської міської депутації: „Східня Галичина і Лемківщина—здавна корінна часть одної Руси великої. Я буду тут уводити російську мову, закони й устрій“¹⁾.

Справу прилучення уніятів до православія вважали російські державні патріоти за легку. Галичину давно вже називали корінним руським краєм. Де-хто з тих, що побували в ній, виносили вражіння, що в уніятських церквах все так само, як і в православних.

Галичанин, протоіерей А. Г. Мурин, в своєму докладі в Петербурзькому Галицькому благодійному товаристві в 1914 р. казав, що племін-

¹⁾ Газетна інформація в брошурі І. Петровича „Галичина під час російської окупації, Львів 1915 р.“, але на жаль в ній немає точних посилки і цитат.

ної ворожнечи між Українцями і Росіянами в Галичині нема, різниці між унією і православ'єм майже не помітно, й кожний галичанин вважає себе за православного¹⁾. Ті парафії, що сумежні з Почаївським районом Волині, давно вже, мовляв, тяжили до Почаївської Лаври. Галицькі уніяти цінять тільки обрядову форму; до самої унії з її папізмом вони ставляться байдуже.

Особливо ж офіційні круги дуже покладалися на вплив нової державної російської стихії, яка повинна була запанувати в Східній Галичині. Генерал-губернатор проголосив галицьку українську інтелігенцію „неблагонадежною“, зазначивши, що зі всіх груп населення тільки вона до Росії нелюдяна. Почалися арешти і висилки українських діячів. У вересні вислано до Курська голову уніятського духовенства мітрополіта графа Андрія Шептицького. Отже чи можна було думати, що буде хтось там обстоювати унію, яку так ненавидили російські урядові сфери?

Указом Синоду від 28 серпня 1914 р. волинському архієпископові Євлогію було доручено мати пастирську опіку над православ'єм в Галичині. З формального боку це призначення треба було вважати за натуральне. Ієрарх, що прослужив більш 10 літ на Холмщині, не міг не знати релігійних настроїв населення й сумних наслідків примусового й скороспілого приєднання холмських уніятів до православ'я. На Холмщині арх. Євлогій, як рівняти з іншими, обережно ставився до народніх звичаїв і мови, протегував народні побожні співи Богослужника і церковну проповідь народньою мовою, друкував у холмському календарі народні пісні і навіть сам трохи вивчився говорити народньою мовою!

В кінці вересня він звернувся до холмського духівництва з листом закликаючи зайняти місця в тих галицьких парафіях, де не було своїх священників. При тому нагадувалось, що в 70-х роках галицькі священники потрудилися в Холмщині при прилученні уніятів до православ'я й що через те і холмські священники повинні виявити братню поміч в Галичині.

Тим часом граф Бобринський в тодішній своїй промові до львівської міської депутації, що до релігійного питання, зазначив, що він буде триматися повного поважання до всіх релігій і повної толеранції. Не стерпить лише ніяких виступів проти православної церкви. І от, ще не доїхав волинський владика до Почаївської Лаври, як вже почалася проти нього опозиція. Арх. Євлогій не був звичайний архієрей. В поступових російських сферах його постать вважали за агресивну, бо він був ініціатором виділення Холмщини з Польщі. Тому обер-прокуророві синоду В. К. Саблеру прийшлося заспокоювати газетних кореспондентів, що місця волинського архієрея торкається тільки опікування релігійними потребами православного галицького населення і що ніякого насильства над совістю і релігійними поглядами не буде. Але—православна церква не може не вітати тих, хто побажав би з нею злучитися!

В жовтні 1914 р. було по часописах подано нову промову галицького генерал-губернатора, де підтверджено принцип цілковитої релігійної толеранції. Але zarazом залунали й суворі ноги що до тих українських священників, які поховалися перед вступом російських військ; генерал-губернатор заборонив їм повертатися на свої місця.

В 1915 р. в Петербурзі арх. Євлогій показував мені копію своєї конфіденційної записки до синоду, поданої при кінці 1914 р. Записку до цього часу ніде не було оголошено, тому вважаю за корисне подати те, що я тоді виписав собі з неї.

¹⁾ Отчетъ о дѣятельности Галицко-русскаго благотворительнаго общества въ Петроградѣ за 1914—1915 г., стор. 26.

До Почаївської Лаври арх. Євлогій прибув 7 серпня 1914 р. Ще до його приїзду Кременецький єпископ Діонісій¹⁾ прилучив до православ'я галицькі села Попівці, Накваша і Борятин. Селяни приходили до Лаври з процесіями. Коли арх. Євлогій вирушив до Галичини, наряд урочисто зустрічав його й співав „Пречиста Діво, мати руського краю“, як на Холмщині. Кількість бажаючих прилучитися збільшувалася. Православних священників приймали з радістю. До Бродів арх. Євлогій приїхав 2 листопаду. Привітали його президент міста і два найстаріших представників уніяського духівництва в ризах. Наряд оточував архієпископа з любов'ю і радістю. Це була перша урочистість православ'я в Галицькій Землі після 200-літнього „уніятського пл'нення“. На розмову до нього з 50 запрошених уніятських парохів з'явилось 9. Між иншим вони піднімали питання й про те, щоб не відразу запускати бороди!

У Львові православ'ю не було де „голови преклонити“. Росіяне заняли тільки одну малу православну церкву буковинську, настоятель якої втік. Її обернено на штабну церкву при генерал-губернаторові. А для решти росіян і війська храму не було,—вони ходили по костьолах та уніятських церквах і молилися і до Іосафата Кунцевича.

200-літнє панування унії, на погляд автора записок, не пройшло до глибин народньої души, не вважаючи на жваву й енергійну роботу Риму. Наряд і в унії визнавав себе за православного і, коли деякі парохі хотіли замінити в церковній службі „православних“ на „правовірних“, він голосно й рішуче протестував. В одній парафії новоприлучені вимагали, щоб у них все було заведено, „як в Києві“. В другій здивовано оглядали православного священника з довгим кучерявим волоссям і казали: „як спаситель“; в третій—хотіли, щоб їм замалювали образ Іосафата Кунцевича і т. д. Коїпкий настроїй був по селах; в містах же унія значно латинізувала міщан.

Вплив уніятського духівництва на наряд невеликий, бо він бачить їх політиканство, пониження чистого церковного ідеалу за для політика, їх певне недбальство до чисто церковних обов'язків. На всьому укладі церковного життя унії помітно якість занедбання, легковажність. Доходить до того, що до віктаря не тільки входять чоловіки та жінки і вільно торкаються до престолу, але часто на престол лізе в чоботях церковний сторож, щоб засвітити свічки, або дівчина, щоб прикрасити квітками ківот, що стоїть на престолі. З задньої сторони його улаштовується шафа, де знаходиться різне барахло—недогарки свічок, гноти, цвяхи, щітки і т. п. В одній парафії священник, од'їзжаючи на війну, сховав в такім сховку фляжки з вином і шклянки з конфітурами. Запасні дари переховувалися в коробці з під гильз. Від Царгороду одійшли, а до Риму не дійшли, як висловивсь один селянин.

Висновки воляньського архієпископа були такі: 1) сподіватися переходу з унії всього руського населення нема підстав; унія залишиться; її підтримують частина духівництва, чернецькі організації і Рим; вона буде мати великі грошові ресурси; перед православ'єм стоїть трудна й уперта боротьба; в ній воно буде мати підпору з боку селянського люду, а по містах православ'я буде слабе. 2) Православний „возсоединительний“ рух через військові події та з приводу холодного зимового часу—слабий; він збільшиться на весні, але все ж він буде поступенний, а не стихійний. 3) Дуже важно найскоріш урегулювати цей рух, витворити для нього правильну організацію,.... утворилося вже 40 парафій.... 9) Що до уніятської обрядности треба допустити найширшому терпимість і поту-

1) Теперішній варшавський мітрополіт.

рати німечному сумлінню уніятів, не дозволяти ламати того, з чим нарід живвся, але поступенно і тактовно, спираючись на волю народу, заводити елементи православних обрядів і установ... Це потрібна народня освіта і т. и.

З другої частини теї ж записки було видно, що вже в той час (кінець 1914 р.) у „вѣдомства православнаго исповѣданія“ почалося розпорядження з генерал-губернаторським управлінням. Спричинилося до цього розпорядження графа Бобринського, щоб дозволяти православних священників посилати тільки в ті парафії, де про те буде просити 75% населення; але й в такім разі церква мусіла залишатися за уніятським парохом; новоприлучені ж могли собі улаштувати церковні відправи в хатах і т. п.

В цьому наказі православна ієрархія бачила прояв явної неприхильности. По російському законодавству будь-якій секті досить було зібратися 20-тьом чоловікам, щоб мати право на реєстрацію своєї общини! Незадоволення викликало також розпорядження львівського губернатора про заборону спеціально без дозволу посилати православних священників навіть в пусті парафії, де не було ніяких священників. Тим, мовляв, не тільки звязувалося православном у відомству руки, але й саме православіє знаходилося в становищі „гонімого“. Ці накази галицької адміністрації дуже підбадьорили прихильників унії, а на нарід зробили неприємне вражіння. Він не міг зрозуміти, для чого російська влада, на яку він покладав такі великі і ясні надії, показує наочне першенство тим, що ще так недавно чорнили Росію і православіє. Був навіть і такий випадок, що в селі Полікорові Бродського повіту помічник повітового начальника П... в присутності ксьондзів й уніятського священника, в помешканні управителя польського маєтку, не тільки нецензурними словами вилаяв православіє, але й ударив по лиці сільського старосту за те, що той збирав підписи, хто бажає перейти на православіє.

Бачучи все це, уніятські священники, що мали замір прилучитися і вже навіть позапускали бороди, знов оголилися. В той час, як „ми“ мусимо німувати, по костьолах й уніятських церквах провадиться агітація проти православія і т. д., і т. д.

Удруге приїхав волинський архієпископ до Львова 6 грудня 1914 р. З його приїздом трапився такий випадок. Йому було від генерал-губернатора послано телеграму, що 6 грудня церковної відправи з приводу царського „тезоіменитства“ не буде. Але Євлогій теї телеграми не одержав і приїхав, а його духовенство з ризами опізнилося. Через те він відправив 6 грудня тільки молебєн й притому в ризах мітрополита Шептицького. Того ж 6-го грудня арх. видав пастирське „посланіє“ до галицького народу і духівництва.

В нім закликав галичан пригадати собі ті давні часи, коли вся Русь жила одною православною греко-східньою вірою, яку потім одібрали од них вороги єдности російського народу. Розкрийте,—говориться в посланії,—правдиві літописи рідної галицької старовини, гляньте на ваші старі храми з їх старовинними образами і православними іконостасами, гляньте на руїни старого „скіта“ Манявського,—і вся та сива старовина церковна поведе вас не до Риму, а на схід—до Царгороду, до Київa, до Почаїва; нагадую вам, що рідна віра ваша східньо-православна, та, яку споконвіку від св. князя Володимира „ісповідує“ увесь „многомільйонний“ руський нарід. Тому архієпископ закликає до об'єднання з православієм, звертається до добрих пастирів, споминає „святих земляків“ галичан Петра, мітрополита московського і всеї Руси, Іова Почаївського, „подвижників“ Манявського скіту і всіх предків галицького народу до кінця 17-го віку.

На тому записка арх. Євлогія закінчується. Що було, що мало бути, про те розкаже записка проф. Жуковича, який зазначає в ній, що до 1 березня 1915 р. з 1874 уніятських парафій (з Буковиною в складі станіславської єпархії) прилучилося парафій 81, що складає всього тільки 4%.

Значіння цього 4%-го успіху виявиться ще меншим, коли пригадати що на початку війни Австрійцями було заарештовано й вивезено 867¹⁾ русофільських священників, і не мало парохів української орієнтації, що побоювалися російських репресій, сами залишили свої парафії; російське православне відомство могло, по інструкції генерал-губернатора, посилати своїх священників без спеціального голосування парафіян.

Отже, справа „возсоединенія“ галицьких уніятів показалася зовсім не такою легкою, як здавалося.

Незначні результати „возсоединительного“ руху були тим більше симптоматичні, що православне духівництво, з наказу арх. Євлогія, не переслідувало любих народів форм місцевої церковної обрядности, до якої нарід привик, і що православна церква користувалася в зносинах з народом його рідною мовою. Всі кандидати на священників вибиралися волинським архієпископом з таких, що знали українську мову, і т. д. Все це не помагало, і проводирям російської церкви, котрі посилали архієп. Євлогія (хоч не казали цього голосно) ні на що інше, як на „возсоединеніє“ уніятів, — приходилось валити провину неуспіху на свою ж адміністрацію.

На правду сказавши, граф Бобринський, котрого православне духівництво винуватило в гальмуванні справи „возсоединенія“ тільки зпочатку дав позначки якоїсь об'єктивности. Потім він „пом'ягчав“ — що до православія і дав дозвіл посилати священників до вакантних парафій без голосування парафіян, а також на передачу церков в користування обох священників, а не одного уніятського, як було раніш (коли було 75% таких, що бажали прилучення). Багато уніятських священників було усунено під тим закидом, що не були на місці під час приходу російських військ, або що не вміли бути лояльними до Росії²⁾. Переводилися масові арешти, туси і висяки галицьких українців, хоч і нічим не було доведено, що не можна було з ними до чогось домовитися. Але всього цього возсоединителем було мало.

Коли розходження в „возсоединительной“ справі між генерал-губернатором і православним відомством дійшло до значного напруження, то Саблер вирішив обгрунтувати свою позицію в цій справі науковою експертизою. Для цього він доручив найавторитетнішому в історії цих питань покійному П. М. Жуковичу поїхати до Галичини, щоб привезти потрібний матеріал „з місця“.

Секретна записка, що її написав покійний вчений в цій справі, і видрукував Синод, зісталася, як дуже інтересний документ тодішніх урядових планів; вона варта того, щоб зробити її загально приступною. Зміст її не потребує ніяких пояснень. Але подаючи її, я вважаю за потрібне сказати кілька слів про її автора й обставини, в яких ця записка з'явилася.

З бувшим професором Петербурзької духовної академії Платоном Николаєвичем Жуковичем я познайомився в 1912 р. в Петербурзькім „Западно Русскомъ Обществѣ“, що ставило собі завдання допомагати білоруській та українській людині „западныхъ губерній“ обстоювати свою культуру і матеріальний побут. П. М. був товаришем голови того

1) Отчетъ Галицко-Русскаго Общества, стор. 28.

2) Брошура Івана Петровича, стор. 81.

„общества“; там я не раз слухав його доклади і був свідком його західньо-руських настроїв. Під час війни П. М. приймав також участь в утворенні при тому ж „обществѣ“ комітету допомоги білорусам, українцям, галичанам й іншим біженцям з Західньої Руси. За цей комітет прихотилося витримати принципову боротьбу. Російська бюрократія, яка боялася всяких національних сепаратизмів, спочатку не вбачала потреби в утворенні такого комітету тому, що, мовляв, тамошня людність повинна мати допомогу від загально-державних російських біженських організацій. Між тим тоді давно вже функціонували на державні кошти польські, єврейські, латинські, литовські національні об'єднання допомоги біженцям, а західноруси з „принципових“ міркувань не могли добитися собі окремої опіки. Пам'ятаю, як обстоював ідею західньо-руського комітету П. М. і як хвилювало його це питання.

В 1915 р., коли було оголошено відому відозву верховного головнокомандуючого до поляків, П. М., як почесний член Холмського святобогородичного братства, приймав участь в делегації від холмського народу до прем'єр-міністра Штюрмера в справі вияснення політичної долі Холмщини. Того ж року, коли здобуло російське військо Львів, П. М. одержав було неприємну для нього командировку до Галичини, офіційно ніби для студій над галицьким церковним життям, а неофіційно — для з'ясування перспектив до навертання уніятів на православіє. Дуже не до душі було йому це далеке від нього, не наукове, а політичне питання, але в нього вмовляли, що історик боротьби з унією повинен виконати це доручення. Та він таки дуже вагався, чи їхати йому, й одмовлявся. Зв'язуючи релігійні відносини з побутом, устроєм та економічним станом селянства, він вимагав, щоб і я разом з ним поїхав в ролі ніби експерта по селянських справах¹⁾. Все ж, через настоювання В. К. Саблера, він мусів поїхати. Виїхав П. М. в лютім і перед виїздом написав мені прощального схвильованого листа, якого закінчив так: „Итакъ, їду, прискорбный, взбудораженный“...

Повернувшись до Петербургу, П. М. написав дві записки, які з написом „секретно“ надрукував Саблер і розіслав членам Синоду і міністрам. В своїй записці він старався підійти до справи прилучення уніятів не як політик, а як історик. Робить в ній екскурс в минуле уній, згадує уніятську справу на східній Білорусії за часів арх. Георгія Коніського, про 1839 р. за часів митропол. Іосіфа Литовського і т. д. Що до самого галицького уніятського питання, він кінець кінцем приєднується до офіційного погляду. Ясно, що на цей шлях П. М. був примушений стати під впливом синодських течій. Сама записка його є найкращий доказ того. П. М. дуже побоюється, щоб церковна православна ієрархія не почала примусово навертати галицьких уніятів до православія. Старання зм'якшити, або навіть віддалити процес прилучення — основний мотив його записки. П. М. виступає в ній не стільки з аргументами за цю акцію, скільки з заходами про можливе віддалення її та про поміркованість в її переведенні. Записка, таким чином, має значіння не стільки для характеристики власних поглядів покійного історика, скільки для вияснення планів урядових. В цім її значіння. Не пускаючись в її коментування, я натомісь хочу додати ще кілька слів про долю її невільного автора, що недавно закінчив життя.

Я пригадую поведінку в його помешканні, на кінці Невського, в кількох кроках од Лаври. Там сходилися його учні і приятели. По-між

¹⁾ На бажання „Зап.-рус. общества“ я тоді прочитав реферата про селянську справу в Галичині і, як вмів, поінформував П. М. про стан селянства.

них були професори, літератори, архієреї,—Россіяни, Білоруси, Українці, а особливо ті, кому дорогі були інтереси Західньої Руси. Их притягали симпатії і поваження до особи П. М. Я зараз пригадую деякі з висловлених тоді П. М. під час бесід його поглядів на різні події, що хвилювали його. Так, він з жалем скаржився на те, що наука історії Західньої Руси знаходиться в Петербурзі не в авантажі і що пальців на одній руді забагато для того, щоби перерахувати всіх тих, хто займався тоді в столиці її історією. Коли говорили про унію, то він підкреслював, що не повинно, як це часто роблять, дуже вузько, дуже однобічно, клерикально розцінювати те явище тому, що унія іноді й охороняла національність від спольщення, як це, наприклад, мало місце на Холмщині. Державне російське життя військового періоду дуже його засмучувало; він приходив до висновку, що російська (велико-руська) державність розкладається. Не задовольняла його політика російської влади в Західньому Краї: він не похваляв недовір'я до місцевих культурних сил і висловлювався проти системи виключного признання на посади архієреїв, губернаторів і т. п. не з місцевих діячів. Бачучи, якою широкою хвилею розлилося польське національне життя під час війни в Західній Росії, куди наїхали польські біженці, він зазначав, що Поляки здійснюють свою національну експансію на схід і закріплюють свої впливи в Західній Русі. Кажучи про це, він споминає, що Київський Університет далеко не виконав положеного на нього Миколаєм І завдання—бути науковою цитаделлю проти польських експансій на Західню Русь. Тоді ж говорилося і про те, що західно-руські церковні братства (крім, може бути, одного Холмського) мертві інституції.

Я не буду продовжувати споминів, бо й із зазначеного видко, як покійний історик Західньої Руси до останніх своїх днів горів її інтересами, вказував на практичні завдання діяльності інтелігенції, закликав до студювання історії Білорусії, України, Литви.

Хочу сказати ще про останні менти життя П. М. Я виїхав з Петербургу в кінці 1918 р. і більше вже не бачив П. М. В 1919 р. в березні одержав від нього (значить за 8 місяців до його смерті) листа, в якому він, між иншим, писав: „Я остался безъ пенсіи и потому поступилъ на службу въ рукописный отдѣлъ публичной библіотеки... Мое спеціальное дѣло—западно-русскія и польскія рукописи. Нахожу въ этомъ моральное удовлетвореніе. Мой привѣтъ А. С. Грушевскому. А гдѣ братъ его?.. Печальтъ меня раздѣлъ Бѣлоруссіи: это—наихудшій для нея выходъ“.

Після цього я одержав листа од його дружини Марії Никодімовни, яка писала: „після закриття духовної академії П. М. не попав до університету; хоч його промова там на засіданні викликала оплески професорів. Через те він поступив до публічної бібліотеки... Працювати треба було в манежі... в пальто, калошах, рукавицях, шапці... Остання праця П. М.—„Инвентарный вопросъ и крестьянская реформа въ Бѣлоруссіи“. Цей рукопис—у мене. Бібліотеку П. М. купив Минський університет... Небіжчик М. І. Петров закликав П. М. на академіка до Києва, але листа про це одержано вже після смерті П. М. Також після смерті П. М. прийшли американські посилки з Праги від проф. Францева і з Японії од магістранта єпископа Сергія... За два тижні до смерті П. М. не ходив на службу: ноги поопливали. Але дома він був на ногах, сидів за роботою... Часописи читав щодня і все дуже близько приймав до серця... Останній день свого життя він провів за звичайною працею, скінчив коло трьох годин перегляд останнього тому Фінкеля для білоруського бібліографічного словника. В 9 годин повечеряли, і він прочитав днівну євангелію й апостола, як це він завжди робив, і спокійно ліг спати, щоб вже

більш не вставати... В 4 годині ранку, 30 листопаду 1919 р. незвичайне хропіння, хоч і тихе, збудило мене... Не розплющуючи очей і нічого не сказавши, П. М. тихо, тихо замовк... Поховали його в Лаврі, на Тихвинському кладовищі“.

Секретно.

Объ общемъ положеніи церковныхъ дѣлъ въ Галиціи.

(Записка П. М. Жуковича).

Въ трехъ галицко-русскихъ епархіяхъ числилось, по шематизмамъ этихъ епархій, 1874 уніатскихъ прихода, считая и уніатскіе приходы Буковины (въ составѣ Станиславской епархіи). Изъ нихъ къ 1-му марта 1915 года возсоединился съ православною Церковью 81 приходъ. Внѣшній успѣхъ возсоединенія нельзя признать большимъ.

Стремленіе къ возсоединенію съ православною Церковью зародилось среди галицко-русскихъ уніатовъ еще въ эпоху австрійскаго владычества надъ ними, главнымъ образомъ подъ вліяніемъ религиозныхъ связей съ нашею православною миссіею въ Сѣверной Америкѣ тѣхъ изъ нихъ, которые туда переселились. Какъ прошенія уніатовъ восточной Бѣлоруссии о разрѣшеніи имъ перехода въ православіе, представленныя архіепископомъ Георгіемъ Конисскимъ польскому правительству передъ первымъ раздѣломъ Польши, всего лучше опровергають утвержденіе, что восточно-бѣлорусское возсоединительное движеніе искусственно создано было русскою уже властью; такъ и заявленія, хотя бы и немногихъ, галицко-русскихъ уніатскихъ приходовъ о желаніи ихъ быть православными, поданныя ими, не взирая на всю опасность для нихъ этого дѣла, еще австрійскому правительству, навсегда останутся неопровержимымъ доказательствомъ не искусственного, а вполне естественнаго возникновенія и галицко-русскаго возсоединительнаго движенія.

О томъ, что новому возникновенію этого движенія уже подъ русскою властью и его дальнѣйшему развитію сколько-нибудь способствовала высшая русская военно-гражданская власть Галиціи, не можетъ быть и рѣчи. Всецѣло поглощенная заботами о соблюденіи принципа корректности въ отношеніи всѣхъ вѣроисповѣданій, она не задавалась и цѣлью взять подъ свое покровительство обнаружившіеся еще подъ австрійскимъ владычествомъ новые всходы православно-русской жизни въ Галиціи. Для возсоединительнаго теченія въ Галиціи ею созданы особыя, нѣсколько сдерживающія его развитіе, условія. Неблагопріятный для него характеръ этихъ условій сказался въ особенности потому, что примѣненіе ихъ къ жизни зависѣло въ сильной степени отъ усмотрѣнія новопривывшей изъ Россіи, малоосвѣдомленной съ дѣломъ уѣздной администраціи завоеваннаго края. Въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ дурно понятый ею принципъ корректности въ отношеніи инославныхъ вѣроисповѣданій превратился, въ практическомъ своемъ осуществленіи, въ противодѣйствіе успѣхамъ православія. Истиннымъ несчастьемъ нужно признать, что въ распоряженіе высшей администраціи Галиціи прислано было нѣкоторое количество чиновниковъ, по своему политическому или нравственному развитію совсѣмъ не подходившихъ къ условіямъ государственной служебной дѣятельности въ возвращенномъ изъ-подъ чуждой власти русскомъ краѣ. Легкая и, по общему мнѣнію, небезкорыстная выдача чинами уѣздной администраціи въ нѣкоторыхъ уѣздахъ проходныхъ свидѣтельствъ евреямъ, — при разныхъ формальныхъ стѣсненіяхъ, чинимыхъ мѣстнымъ русскимъ людемъ, — уже привела къ печальнымъ послѣдствіямъ, скомпрометировавши вмѣстѣ съ этимъ новую власть въ глазахъ этихъ послѣднихъ. Грубые приемы чисто-физическаго административнаго воздѣйствія на управляемыхъ, — совершенно не допустимые сами по себѣ, — нашли себѣ

примѣненіе, хотя бы въ единичныхъ случаяхъ, и въ сферѣ православно-народнаго воссоединительнаго движенія, произведя смущеніе въ умахъ всего русскаго населенія края. Генераль-губернаторомъ приняты рѣшительныя мѣры къ искорененію указанного зла; но изгладить общее тяжелое отъ него впечатлѣніе не легко. Отъ русской административной власти не ждали въ Галиціи особеннаго правительственно-служебнаго искусства; но отъ нея ждали добраго русскаго сердца, чуткости къ внутреннимъ движеніямъ изстрадавшей народной души. Нѣкоторое неизбѣжное разочарованіе, явившееся въ русскомъ населеніи Галиціи, само по себе было обстоятельствомъ, неблагоприятнымъ для успѣховъ дѣла воссоединенія.

Стремленіе къ воссоединенію съ православною Церковью прежде всего проявилось, какъ и слѣдовало ожидать, въ галицкихъ униатскихъ приходахъ, пограничныхъ съ Волиною, давно тяготѣвшихъ своими религиозными чувствами къ общей галицко-волинской святынѣ — Почаевской лаврѣ. Ближайшимъ же поводомъ къ проявленію въ нихъ воссоединительнаго стремленія явилось отсутствіе въ нихъ, въ моментъ перехода ихъ подъ власть Россіи, священниковъ. Какъ извѣстно, нѣсколько сотъ униатскихъ священниковъ Галиціи, заявившихъ себя русскимъ направленіемъ въ своей дѣятельности, было арестовано австрійскими властями и подвергнуто заключенію въ разныхъ отдаленныхъ отъ нея мѣстностяхъ Австро-Венгріи. Съ другой стороны, много униатскихъ священниковъ-украинцевъ бѣжало изъ Галиціи. Брошенный священникомъ-украинцемъ приходъ въ г. Бродахъ и присоединился первымъ къ православной Церкви, причемъ, по словамъ очевидцевъ, присоединеніе его совершилось безъ какой-либо особой къ тому подготовки, въ отсутствіи представителей нашихъ церковной и гражданской властей, среди общаго ликованія народа. И въ другихъ приходахъ починъ воссоединенія принадлежалъ прихожанамъ. Можетъ быть, для дѣла общаго воссоединенія галицкихъ униатовъ было бы лучше, если бы до времени его наступленія не началось частичное воссоединеніе. Но, повидимому, въ данномъ случаѣ это было невозможно — въ силу особыхъ условий историческаго момента, созданнаго неожиданно-быстрымъ и яркимъ торжествомъ русскаго побѣдоноснаго оружія въ первый же мѣсяцъ войны.

Галицкое воссоединительное движеніе чисто-народнымъ источникомъ своего зарожденія напоминаетъ первое воссоединеніе западнорусскихъ униатовъ, совершившееся при императрицѣ Екатеринѣ II. Но условія для проявленія православно-церковныхъ стремленій народной, по преимуществу крестьянской, массы населенія теперь болѣе благоприятны въ нѣкоторыхъ отношеніяхъ, чѣмъ тогда. Главной причиной далеко не полнаго успѣха воссоединенія при императрицѣ Екатеринѣ, особенно въ западной Волинѣ и къ сѣверу отъ нея, было крѣпостное право. Галицко-русскіе крестьяне давно уже освобождены отъ крѣпостной зависимости, хотя и сильно страдаютъ отъ совершившагося съ большимъ нарушеніемъ ихъ земельныхъ интересовъ освобожденія. Въ западной Россіи время императрицы Екатерины почти совсѣмъ не было того общественнаго класса, который можно назвать свѣтской русской интеллигенціей. Въ современной Галиціи эта интеллигенція существуетъ, и не только существуетъ, но и готова, вмѣстѣ съ униатскимъ духовенствомъ православно-русскаго настроенія, вести свой народъ къ полному вѣроисповѣдному единенію со всей православной Россіей. При самыхъ тяжелыхъ историческихъ обстоятельствахъ, въ постоянной борьбѣ съ враждебными государственными и общественными силами, духовная и свѣтская интеллигенція Галиціи многого достигла и въ дѣлѣ просвѣщенія и образованія народа, и въ дѣлѣ поднятія его экономическаго благосостоянія. Достигла она этого

по преимуществу пробужденіемъ и развитіемъ въ крестьянскомъ населеніи духа самодѣятельности, приученіемъ его къ активной взаимопомощи. Познавши сама и научно-историческимъ, и жизненно-практическимъ путемъ всю внутреннюю неправду западно-русской церковной уніи съ Римомъ, она поддержала и оживила никогда не умиравшее въ галицко-русской народной массѣ православно-церковное сознание.

Благочестивые и церковно-настроенные, весьма свѣдущіе въ церковномъ уставѣ, галицкіе уніаты (крестьяне и мѣщане) очень дорожатъ сохраненіемъ въ неприкосновенности постепенно установившейся въ ихъ храмахъ церковно-богослужебной практики, какъ и всего внѣшняго религиозно-бытового уклада ихъ жизни. Но къ сущности уніи—догмату папской власти—они въ громадномъ большинствѣ совершенно равнодушны. Галицкій крестьянинъ, въ простотѣ души своей, продолжаетъ считать себя православнымъ, хотя и знаетъ, что формально, черезъ іерархію, онъ принадлежитъ къ католической церкви.

Такое общее настроеніе большинства галицкаго уніатскаго народа весьма облегчило и упростило задачу той православной церковной власти, на которую пали ближайшія заботы объ осуществленіи возсоединительныхъ его стремленій. Ей оставалось только принять въ руководство тотъ способъ возсоединенія съ православною Церковью насильственно отторгнутыхъ отъ нея, который съ успѣхомъ примѣненъ былъ въ свое время приснопамятнымъ митрополитомъ Іосифомъ Литовскимъ (въ 1839 г.). Торжественное служеніе въ уніатской церкви литургіи православнымъ, или отрекшимся отъ уніи, священникомъ, съ прекращеніемъ поминаенія папы и съ чтеніемъ символа вѣры безъ словъ „и отъ Сына“, въ присутствіи всего собранія прихожанъ этой церкви, заявившихъ православной церковной власти о своемъ желаніи быть у нея въ подчиненіи—и стало въ Галиціи обычнымъ формальнымъ актомъ совершившагося церковнаго ея возсоединенія. При этомъ, мѣстнымъ церковно-богослужебнымъ и церковно-бытовымъ особенностямъ, образовавшимся подъ вліяніемъ отчасти долгой церковной обособленности Галиціи отъ остальной Россіи, отчасти и главнымъ образомъ подъ созданнымъ уніею западно-латинскимъ церковнымъ вліяніемъ,—оказываемо было вообще разумное христіанское снисхожденіе. На этотъ путь снисходительнаго отношенія къ галицкимъ церковнымъ особенностямъ наша мѣстная церковная власть стала подъ могучимъ воздѣйствіемъ всей создавшейся въ великій моментъ своеобразной исторической обстановки и имѣя, конечно, въ виду печальныя послѣдствія иного къ нимъ отношенія въ эпоху возсоединенія Холмскихъ уніатовъ. Нѣкоторыя отступленія отъ этого пути были лишь въ первое время со стороны немногихъ менѣе образованныхъ духовныхъ лицъ.

Какъ вышедшее изъ нѣдръ живого народнаго духа, галицко-русское возсоединительное движеніе, въ частностяхъ своего проявленія и развитія, представляло значительное разнообразіе. Болѣе просто и легко разрѣшившееся въ одномъ мѣстѣ, въ другомъ—оно шло съ нѣкоторыми треніями. Въ будущемъ отъ мѣстной православной іерархіи потребуются много зоркости и заботливаго вниманія къ индивидуальнымъ особенностямъ жизни каждаго отдѣльнаго присоединяющагося къ православною Церкви уніатскаго прихода. Въ самомъ отношеніи уніатскаго населенія къ своимъ богослужебнымъ отличіямъ отъ нашей православно-церковной практики можно усмотрѣть разныя степени привязанности его къ нимъ, хотя вообще нужно сказать, что оно не будетъ противъ тѣхъ нововведеній, которыя возвышаютъ величіе и торжественность богослуженія или усиливаютъ въ немъ внутреннюю, душевную теплоту. Затѣмъ, галицкое

возсоединительное движеніе, тѣсно связанное съ нашими первыми военными успѣхами, пришло неожиданно. Волынской православной іерархіи, взявшей на себя заботу о немъ, пришлось по этому уже одному больше плыть по теченію, чѣмъ его направлять. Въ самой столицѣ края, двинувшагося, или готоваго двинуться на новый путь церковной жизни,—во Львовѣ, въ теченіе нѣсколькихъ мѣсяцевъ, не было никакого административнаго центра для направлення возсоединительнаго движенія и для устраниенія вѣдшихъ препятствовавшихъ ему обстоятельствъ. Являшіеся во Львовѣ съ прошеніями о возсоединеніи съ православною Церковью уполномоченные прихожанъ не находили въ немъ никого, кому бы могли ихъ вручить. Вообще объ особенномъ активномъ выступленіи православной іерархіи въ уже совершившемся частичномъ возсоединеніи не приходится говорить. Переживаемый Галиціей общій военно-политическій моментъ и не былъ для этого удобнымъ.

Пока для тѣхъ или другихъ мѣстностей завоеванной нашимъ оружіемъ страны существовала и существуетъ опасность обратнаго, хотя бы и временнаго, перехода подъ австрійскую власть, обнаруженіе возсоединительныхъ стремленій въ находящихся въ нихъ униатскихъ приходахъ не могло и не можетъ произойти. Это—общее убѣжденіе не однихъ нашихъ военно-гражданскихъ властей, но и всѣхъ русскихъ людей въ Галиціи. Таково же—и народное пониманіе этого дѣла. Поэтому-то, возсоединеніе захватило доселѣ лишь безопасные въ военно-политическомъ отношеніи униатскіе приходы Галиціи. Въ Станиславской епархіи совсѣмъ нѣтъ возсоединившихся приходоу, и потому при недавнемъ (февральскомъ) наступленіи австрійскихъ войскъ, обрушившихся по преимуществу на эту епархію, жители не пострадали въ ней за переходъ въ православіе. Большинство возсоединившихся приходоу находится въ Львовской епархіи, и притомъ въ восточной ее части, граничащей съ Волынскою губерніей. Въ Перемышльской епархіи возсоединились съ православною Церковью по преимуществу приходы, находящіеся въ сѣверо-восточной ее части, примыкающей къ Холмской губерніи. Униатскіе приходы, находящіеся въ Карпатскихъ горахъ, не смотря на особенную близость ихъ населенія къ православноу Церкви, еще не присоединились.

Вообще, сравнительно небольшоу доселѣ частичнаго возсоединенія галицкихъ униатовъ съ православноу Церковью объясняется по преимуществу продолжающимся тревожнымъ военно-политическимъ положеніемъ Галиціи. Уже по этому одному нельзя преувеличивать общаго значенія его. По крайней мѣрѣ, среди мѣстныхъ русскихъ общественныхъ дѣятелей, лучше другихъ знающихъ свой народъ, господствуетъ, въ ожиданіи окончательнаго присоединенія Галиціи къ Россіи, доброе настроеніе по отношенію къ будущему торжеству въ ней православной вѣры. Но къ этому ея торжеству въ Галиціи нужно готовиться, расчищать для него почву, ослаблять дѣйствіе враждебныхъ силъ.

Обстоятельства военнаго времени создали въ Галиціи для православной церковной іерархіи довольно стѣсненное положеніе. Лишенный до февраля 1915-го года, вслѣдствіе пребыванія внѣ предѣлоу Галиціи, всѣхъ добрыхъ послѣдствій постоянныхъ личныхъ сношеній съ высшею военно-гражданскоу властью края, волынский архіепископъ, по водвореніи своемъ во Львовѣ, когда временное устройство церковныхъ дѣлъ въ ней вошло уже въ полную силу, оказался по необходимости въ положеніи не совсѣмъ ему подобающемъ. Даже по смягченному циркуляру Львовскаго генераль-губернатора (отъ 25 янв. 1915 г.), православные священники въ б. униатскіе приходы (въ которыхъ по произведенной подъ наблюденіемъ уѣздныхъ гражданскихъ властей баллотировкѣ оказалось 75⁰/₁₀ желающихъ

православнаго священника дворовъ), хотя и „назначаются“ архіепископомъ, но „допускаются“ къ несенію своихъ обязанностей генераль-губернаторомъ. Въ той странѣ, гдѣ упрекъ православной Церкви въ ея сильномъ подчиненіи свѣтской власти слишкомъ обыченъ (въ устахъ и рим.-католиковъ, и уніатовъ-папистовъ), такое положеніе вещей, если бы оно продолжалось, было бы особенно неудобно. Самая провѣрка справедливости заявленій прихожанъ о желаніи имѣть православнаго священника производилась одною свѣтской властью. Въ эпоху перваго возсоединенія уніатовъ, въ царствованіе имп. Екатерины II, эта провѣрка производилась самою православною мѣстною духовною властью, при участіи только представителя гражданской власти. Въ дѣло же назначенія, или утвержденія священниковъ для возсоединившихся приходовъ свѣтская власть тогда не вмѣшивалась.—Въ русской Галиціи, долгіе вѣка жившей и спасавшейся вѣрою въ свое единство со всей Россіей, не только въ общественныхъ кругахъ, но и въ сознательной части народа крѣпко держалось убѣжденіе въ великомъ значеніи православной Церкви въ самомъ процессѣ созданія русскаго, какъ государственнаго, такъ и народнаго единства. И враги общерусскаго единства въ Галиціи хорошо понимали всю силу значенія для него православной Церкви, и для нихъ, потому, набрасывать тѣнь на нее, приписываніемъ, напр., ей насильственныхъ дѣйствій, давно стало привычнымъ дѣломъ. Научно-историческая литература рим.-католическаго ученаго лагеря, посвященная возсоединеніямъ уніатовъ, представляетъ не мало яркихъ этого примѣровъ. Участіе преосвященнаго архіепископа Евлогія въ столь ненавистномъ полякамъ выдѣленіи Холмщины изъ состава Царства Польскаго давало политическимъ и инымъ его противникамъ легкую возможность—и безъ всякихъ для того оснований,—приписать ему и руководимому имъ дѣлу возсоединенія непремѣнно агрессивный характеръ. Конечно, не одно плохое знаніе и старой, и новой исторіи образованія Холмской губернии сыграло тутъ роль. Во всякомъ случаѣ, было бы печально, если бы измышленія, основанныя въ лучшемъ случаѣ на недоразумѣніи, передались въ такой или иной мѣрѣ нашимъ правительственнымъ кругамъ въ Галиціи. Не нужно забывать, наконецъ, какой высокій престижъ созданъ былъ въ ней для уніатскаго Львовскаго архіепископа-митрополита, „князя церкви“, какой широкий просторъ дѣятельности предоставленъ былъ ему—въ лицѣ гр. Андрея Шептицкаго.

Когда для Галиціи, съ окончательнымъ побѣднымъ торжествомъ русскаго оружія, наступитъ пора общаго возсоединенія съ православною Церковью, православною церковною іерархіи въ ней должна быть предоставлена возможность дѣйствовать со всей необходимой для успѣха дѣла свободой и авторитетомъ. Со стороны же свѣтской правительственной власти должно быть обеспечено ей въ ея великомъ, не только церковномъ, но и народно-государственномъ дѣлѣ, искреннее, участливое содѣйствіе. Возсоединеніе уніатовъ должно быть актомъ свободнаго движенія народной души, только облегчаемаго въ своемъ спасительномъ стремленіи православною церковною властью. Отъ гражданской власти эта послѣдняя можетъ желать не вмѣшательства въ это движеніе, хотя бы и доброжелательнаго, а лишь устраненія съ его пути тѣхъ или иныхъ препятствій внѣшняго свойства, которыя не замедлятъ поставить историческіе противники въ Галиціи православно-русскаго народнаго единства. Въ высшей степени важно, чтобы всей низшей уѣздной администраціи, стоящей въ непосредственной близости къ народу, внушено было должное пониманіе ея истинныхъ ея обязанностей въ предстоящій великій историческій моментъ.

Такъ называемое украинство (мазепинство) имѣло въ Галиціи въ крестьянскомъ населеніи широкое распространеніе. Судя по количеству

голосовъ, поданныхъ въ послѣдніе годы за украинскихъ депутатовъ въ мѣстный сеймъ и общегосударственный парламентъ, и по числу крестьянъ, участвовавшихъ въ украинскихъ экономическихъ организаціяхъ, — не менѣе половины крестьянскаго населенія числилось въ украинской партіи. Но большинство крестьянъ-украинцевъ вступило въ составъ украинской партіи по практическимъ мотивамъ. Украинская партія въ Галиціи пользовалась большими денежными субсидіями отъ краевого-галицкаго и центрального-вѣнскаго правительства, а также изъ прусской казны. Не только литературно-образовательныя украинскія организаціи, въ родѣ Просвѣты но и торгово-промышленныя и сельско-хозяйственныя украинскія учрежденія (какъ, напр., „Сельскій Господарь“), благодаря этимъ субсидіямъ, располагали громадными финансовыми средствами. Тогда какъ первыя изъ нихъ развили на эти средства широкую школьную и литературную пропаганду украинства, послѣднія организовали на нихъ долгосрочный и дешевый кредитъ для членовъ украинской партіи. Слѣдуетъ записать въ украинскую партію былъ слишкомъ великъ — для галицкаго крестьянина, въ громадномъ большинствѣ истощеннаго малоземельемъ, до крайней степени пригнетеннаго экономической нуждой. Въ виду всего этого, принадлежность половины галицкихъ крестьянъ къ украинской партіи сама по себѣ не служитъ неоспоримымъ доказательствомъ действительнаго ихъ украинства. Многія ярко-украинскія доселѣ села уже заявили, что они болѣе не украинцы, что украинство въ Галиціи кончилось. Вообще, отъ большинства галицкихъ крестьянъ-украинцевъ нельзя ждать особой оппозиціи при будущемъ общемъ воссоединеніи уніатовъ. При томъ же, хотя въ галицкихъ селахъ теперь и принято односельчанъ-уніатовъ называть „мазепами“, украинство въ народѣ, какъ и въ интеллигенціи галицкой, само по себѣ нетождественно съ уніатствомъ.

Русская половина крестьянскаго населенія Галиціи донесла до нашихъ дней въ полной неприкосновенности и свою исконную вѣру въ русское народное единство, и свое тяготѣніе къ православной Церкви. Крестьянамъ не-украинцамъ въ послѣднія времена австрійскаго владычества приходилось много переносить и прямыхъ гоненій и преслѣдованій — отъ мѣстныхъ властей, высшихъ и низшихъ (войтами въ селахъ всюду поставлены были украинцы), отъ помѣщиковъ, отъ политиканствующихъ священниковъ-украинцевъ, и они въ отстаиваніи историческихъ завѣтовъ своихъ предковъ, можно сказать, закалились. Къ несчастью, нѣсколько тысячъ наиболѣе сознательныхъ крестьянъ этого религіознаго и національнаго міровоззрѣнія стало жертвою австрійской правительственной злобы и предательства своихъ же коварныхъ сосѣдей, въ томъ числѣ и украинцевъ, отвѣдавшихъ яда прусско-австрійскихъ щедротъ. Одна ихъ часть повѣшена или разстрѣляна, другая — томится въ тяжкомъ заключеніи. Отсутствіе этихъ лучшихъ русскихъ людей галицкой деревни, несомнѣнно, уже сказалось на начавшемся воссоединеніи галицкихъ уніатовъ: при нихъ — его успѣхъ уже теперь былъ бы другой.

Первый долгъ русской государственной власти — поднять упавшій духъ лишеннаго лучшихъ своихъ сыновъ русскаго крестьянства Галиціи, возродить къ жизни всѣ оставшіяся еще у него силы. Многія мѣстности Галиціи въ конецъ разорены; почти все работоспособное населеніе взято въ австрійскія войска; оставшіяся въ вѣчной тревогѣ за свою жизнь. Россія, вѣрная великимъ историческимъ завѣтамъ Царя-Освободителя, совершить, безъ сомнѣнія, съ теченіемъ времени и въ Галиціи истинно-русскую реформу крестьянскаго быта. Но необходимо, чтобы уже теперь галицко-русское крестьянство, — одно изъ всѣхъ сословій сохранившее тамъ въ себѣ русскую душу, — почувствовало на себѣ заботливую и уча-

стливаю руку русской государственности. Въ дѣятельности вызванныхъ въ Галицію на службу русскихъ чиновниковъ не должно быть мѣста не только грубымъ, оскорбительнымъ приемамъ управления крестьянствомъ, не только какой-либо неправдѣ по отношенію къ нему, но и бездушному формализму и тѣмъ болѣе непониманію совершенно-исключительнаго значенія русскаго крестьянства для насъ в Галиціи, какъ въ настоящемъ, такъ и въ будущемъ. Въ частности въ переживаемый нынѣ русскимъ крестьянствомъ Галиціи великій, но и грозно-тревожный для него моментъ нужно прійти ему на помощь — разъясненіемъ ему историческаго хода, смысла и значенія развернувшихся и развертывающихся предъ его глазами сложныхъ событій. Народъ в Галиціи привыкъ къ тѣни — и религиозно-церковному, и общественно-политическому. Онъ и самъ очень отзывчивъ на злобы дня: въ галицко-русской прессѣ немало можно было найти вышедшихъ прямо изъ народной крестьянской среды и статей разнаго рода, и стихотвореній. Тѣмъ нужнѣе поддержать въ настоящій моментъ такія народныя церковно-политическія изданія, какимъ является, напр., выходящій во Львовѣ еженедѣльный „Голосъ народа“. Дальнѣйшее существованіе этого журнала, отличающагося яркимъ и серьезнымъ православно-церковнымъ направленіемъ, въ высшей степени важно, именно какъ одно изъ средствъ подготовки русской крестьянской массы Галиціи къ общему возсоединенію съ православною Церковью. Только такого рода изданіями, вызванными къ жизни насущными ея потребностями, и можно поддержать и укрѣпить православно-русское самосознаніе тяготящей къ православію части галицкаго крестьянскаго населенія. Путемъ такого рода изданій можно оказать вліяніе и на украинскую часть галицкаго крестьянства. Само собой разумѣется, что вообще, чѣмъ больше попадетъ въ руки галицкаго народа русскихъ популярныхъ книгъ и брошюръ религиознаго и историческаго содержанія, тѣмъ будетъ лучше. Можно бы, кажется, привлечь къ ихъ составленію и мѣстныхъ литературныхъ дѣятелей. Русская издательская дѣятельность въ Галиціи въ настоящее время крайне стѣснена отсутствіемъ денежныхъ средствъ, такъ какъ австрійское правительство послѣ объявленія войны конфисковало капиталы русскихъ общественныхъ организацій. Къ этому нужно прибавить, что въ Галиціи къ крестьянству, по условіямъ жизни, близко подходятъ жители, не только многочисленныхъ мѣстечекъ, но и многихъ небольшихъ городовъ.

При возсоединеніи галицкихъ уніатовъ не приходится разсчитывать на содѣйствіе уніатской церковной іерархіи и даже уніатскаго духовенства вообще. Въ этомъ отношеніи нынѣшнее положеніе церковныхъ дѣлъ въ Галиціи напоминаетъ время императрицы Екатерины — послѣ второго раздѣла Польши, когда не только вся высшая уніатская іерархія, но и очень большое число уніатскихъ священниковъ отказалось отъ возсоединенія и, оставшись жить въ предѣлахъ возсоединившихся приходоѡ, всякими средствами тормозило развитіе и закрѣпленіе дѣла возсоединенія. Правда, у уніатскаго духовенства, въ его противодѣйствіи успѣхамъ возсоединенія, теперь нѣтъ его прежняго могущественнаго союзника — крѣпостнаго права; но само это духовенство представляетъ теперь болѣе серьезную силу по своей общей образованности и по своему общественному положенію. Это духовенство все получило богословское образованіе, и притомъ высшее, въ чистомъ римско-католическомъ духѣ. Для закрѣпленія благоприятныхъ уніи его церковно-историческихъ взглядовъ создана тамъ спеціальная, и для своей цѣли весьма удовлетворительная, научно-историческая литература по исторіи западно-русской церковной уніи (труды Пелеша, Ликовскаго и др.). Благодаря всему этому, среди

уніатскаго духовенства немало теперь убѣжденныхъ папистовъ. У нѣкоторыхъ изъ нихъ папистическій строй догматическихъ воззрѣній соединяется съ добрыми русскими національно-политическими убѣждениями. Нѣкоторые изъ этихъ уніатовъ-папистовъ даже страдали отъ австрійскаго гнета за русскія убѣждения и остались имъ вѣрными до конца. Только искренняя и научно-серьезная аргументація лучшихъ произведеній нашей богословской и церковно-исторической литературы можетъ поколебать ихъ церковное міровоззрѣніе.

Съ другой стороны, въ послѣднія десятилѣтія въ среду галицкаго уніатскаго духовенства хлынуло громадной волной украинство. Большинство уніатскаго духовенства въ послѣдніе гѣды числилось уже въ украинской партіи. Для украинской партіи,—чѣмъ дальше, тѣмъ больше оказывавшейся склонною поставить на своемъ знамени унію съ Римомъ и западомъ вообще на мѣсто восточнаго православія,—чрезвычайно было важно привлечь подъ это новое знамя уніатское духовенство, видѣвшее доселѣ въ унії, вмѣстѣ съ народомъ, свою связь съ востокомъ, свое спасеніе отъ поглощенія чуждою латино-польскою стихією. Но новое пониманіе унії само по себѣ было слишкомъ искусственно, слишкомъ уже шло въ разрѣзъ со всей исторіей Малороссіи, чтобы получить большой успѣхъ среди уніатскаго духовенства Галиціи. Вождямъ украинской партіи нужнымъ оказалось пустить въ ходъ другія средства для привлеченія въ свои ряды уніатскихъ галицкихъ священниковъ—отъ соблазна карьернаго свойства (въ послѣдніе годы не украинцу богослову трудно было получить, какъ отъ помѣщика, такъ и отъ правительственной власти презенту, даже на скудный въ матеріальномъ отношеніи приходъ) до народническихъ, какъ бытовыхъ, такъ и политическихъ увлеченій. Но даже у всецѣло увлеченныхъ украинскимъ національно-политическимъ движеніемъ уніатскихъ священниковъ (а такихъ по мѣстнымъ свѣдѣніямъ, наберется не болѣе сотни) національный вопросъ стоитъ далеко впереди религіозно-церковнаго вопроса. Поэтому, вообще говоря, едва ли можно ждать особенно упорной и рѣшительной оппозиціи воссоединенію отъ большинства украинскихъ уніатскихъ священниковъ въ Галиціи, если они предоставлены только будутъ своимъ собственнымъ силамъ. Но само собой разумѣется, и активнаго содѣйствія воссоединенію они не окажутъ. Они только пойдутъ по теченію за своими прихожанами, если послѣдніе пожелаютъ бросить унію. Нѣсколько случаевъ присоединенія къ православію священниковъ-украинцевъ при такихъ обстоятельствахъ уже и произошло.

Высшая уніатская церковная іерархія, особенно въ лицѣ б. Львовскаго архіепископа Шептицкаго, энергично поддерживала и украинство, и папистические элементы въ самой унії. Всѣ высшія должности по церковному управленію,—капитульныя, консисторскія, семинарскія, деканскія,—какъ и приходы въ большихъ городахъ и въ „отпустовыхъ“ мѣстахъ, постепенно въ теченіи ряда лѣтъ, замѣщены наиболѣе ярыми украинцами или убѣжденными вообще папистами. Не нужно забывать и существованія въ Галиціи, хотя и не особенно многочисленныхъ, но все же довольно многочисленныхъ уніатскихъ монастырей, являющихся и теперь въ Галиціи, какъ и всегда это было въ западной Россіи, спеціальными разсадниками латинизаціи унії. Въ ближайшіе къ нашему времени годы галицкіе базиліанскіе монастыри стали и сильными очагами украинства. Благоприятнымъ для православной Церкви обстоятельствомъ является лишь то, что наиболѣе активные дѣятели украинства и латинизаціи унії изъ состава уніатской іерархіи и высшаго духовенства вообще бѣжали изъ предѣловъ Галиціи. Правда, нѣкоторые изъ священниковъ-украин-

цевъ возвратились въ Галицію и пытались было занять свои прежніе приходы, но приказомъ Львовскаго генералъ-губернатора имъ это не разрѣшено. Нѣкоторые священники-украинцы, уже послѣ завоеванія Галиціи, принялись было за прежнюю противорусскую политическую работу, но русскою властью возможности продолжать ее лишены. Нѣкоторые изъ такихъ думали было спасти себя присоединеніемъ къ православію, но имъ, конечно, было въ этомъ отказано.

Вообще, помѣхи возсоединенію слѣдуетъ ожидать больше всего со стороны униатскаго духовенства перечисленныхъ выше разрядовъ его. Галицкіе же униатскіе священники,—проникнутые идеєю русскаго національнаго единства, боровшіеся за нее въ самыхъ тяжелыхъ условіяхъ жизни, всегда близкіе по духу православно-русской политическій войскамі, въ преобладающей своей массѣ, въ числѣ нѣсколькихъ сотъ человекъ, изъ предѣловъ Галиціи. Хочется надѣяться, что большинство ихъ доживетъ до заключенія мира и, возвратившись на свои мѣста еще болѣе закаленнымъ въ своемъ православно-русскомъ міросозерцаніи, станетъ во главѣ своихъ паствъ и само поведетъ ихъ въ лоно праотеческой Церкви. Но до этой поры отсутствіе ихъ—ничѣмъ не восполнимая утрата для православно-русскаго дѣла въ Галиціи.

Уводъ лучшихъ русскихъ священниковъ изъ предѣловъ Галиціи, кромѣ того, создалъ для нашей іерархіи цѣлый рядъ затрудненій при замѣщеніи приходовъ, оставшихся безъ священниковъ. Не можетъ подлежать сомнѣнію, и это всѣми на мѣстѣ признается, что мѣстные священники являются иаиболѣе пригодными для будущихъ успѣховъ православія въ Галиціи: они по своей образованности, по своему общественному настроенію, по своимъ прежнимъ трудамъ для духовнаго и матеріальнаго блага народа—пользуются заслуженнымъ авторитетомъ у своихъ прихожанъ-крестьянъ, и не у нихъ однихъ. Мѣстная наша православная власть вполне раздѣляетъ эту точку зрѣнія на мѣстныхъ священниковъ и потому, въ случаѣ присоединенія къ православно-русской Церкви приходовъ введенныхъ въ плѣнъ священниковъ, не назначаетъ на ихъ мѣста новыхъ постоянныхъ священниковъ. Она назначаетъ для завѣдыванія этими приходами священниковъ на правахъ временныхъ замѣстителей, но для этихъ послѣднихъ это часто бываетъ весьма тяжело (особенно если начальникъ епархіи, изъ которой они прибыли, преувеличиваетъ создаваемые этимъ для нея временныя неудобства). Притомъ же, въ большинствѣ осиротѣвшихъ приходовъ остаются жить въ церковныхъ домахъ семейства введенныхъ въ плѣнъ священниковъ, которыя пока могутъ существовать только на доходы отъ церковной земли. Установленіе добрыхъ отношеній между новыми, временными священниками и семействами прежнихъ—на практикѣ является дѣломъ, требующими и большого христіанскаго настроенія, и большой житейской мудрости. При вызванной военнымъ временемъ дороговизнѣ жизни въ Галиціи сто рублей жалованья въ мѣсяцъ въ иныхъ мѣстахъ оказывается недостаточнымъ для семейнаго священника. Между тѣмъ къ пріѣзжающимъ священникамъ предъявляются и со стороны общества, и со стороны прихожанъ высокія требованія. По обстоятельствамъ, переживаемаго важнаго церковно-историческаго момента, нельзя не относиться къ этимъ требованіямъ съ самымъ серьезнымъ вниманіемъ, и посылка въ Галицію нѣсколькихъ священниковъ съ академическимъ образованіемъ, хотя бы съ временною миссіонерскою цѣлю, является неотвратимымъ требованіемъ религіозно-церковной жизни въ Галиціи. Мѣстные русскіе общественные дѣятели—прямо жаждаютъ ихъ. Къ сожалѣнію, эту жажду пока не удалось утолить, и даже большой надежды на это не имѣется. Вообще, самое урегулированіе

священническаго вопроса въ Галиціи представляетъ не мало трудностей, и чѣмъ дальше, тѣмъ труднѣе будетъ съ ними справляться. Нельзя не пожелать, чтобы въ распоряженіе архіепископа предоставлены были, для ихъ устраненія всѣ необходимыя и духовныя, и матеріальныя средства. Съ жгучей болью передавали мнѣ, что нѣкоторые вызванные священники, не получая въ теченіе нѣсколькихъ мѣсяцевъ жалованья, чуть не голодали.

Но тогда, какъ по разнымъ причинамъ нельзя ожидать активнаго содѣйствія воссоединенію галицкихъ униатовъ со стороны духовенства,— его можно ожидать, по истинно-счастливо для православної Церкви сложившимся обстоятельствамъ, со стороны мѣстной свѣтской интеллигенціи православно-русскаго національно политическаго настроенія, о которой нѣсколько словъ сказано уже нами выше. Эта интеллигенція (московфильская партія по терминологіи ея политическихъ враговъ) по своимъ вѣроисповѣднымъ воззрѣніямъ вполне православная. По словамъ одного маститаго ея представителя, она много уже десятиковъ лѣтъ не признаетъ исхожденія Духа Святаго и отъ Сына, зная, что въ никео-цареградскомъ символѣ вѣры словъ „и отъ Сына“ нѣтъ. Вмѣстѣ съ народомъ, она не признаетъ и папской власти, видя, что о ней не упомянулъ вовсе тотъ же символъ вѣры, говоря о единой святой и соборной апостольской Церкви. Ей хорошо извѣстна исторія происхожденія и развитія папской власти—подъ воздѣйствіемъ не церковныхъ, а государственно-политическихъ условій жизни, какъ хорошо ей извѣстенъ и государственно-политическій характеръ западно-русской церковной униі. Зная такой характеръ происхожденія и развитія папской власти и церковной униі, мѣстная русская интеллигенція нисколько ни тою, ни другою не дорожила и не дорожитъ. Другой выдающійся мѣстный русскій общественный дѣятель говорилъ мнѣ, что они, галицкая русская интеллигенція, давно по своимъ религіознымъ убѣжденіямъ принадлежатъ къ православної Церкви, что имъ, даже и формально, не отъ чего и отречься въ вѣроисповѣдномъ смыслѣ, что самое слово „воссоединеніе“ въ отношеніи ихъ неумѣстно даже обидно имъ.

Правда, галицкія русскія общественныя организаціи, какъ Ставропигійскій Институтъ, Народный Совѣтъ (предоставившій свой обширный и величественный храмъ для православныхъ церковныхъ богослуженій), Общество имени Качковскаго и др. еще не заявили торжественно формально о своемъ присоединеніи къ православної Церкви. Но готовность нѣкоторыхъ изъ нихъ къ заявленію объ этомъ въ эпоху перваго сильнаго подъема православно-русскихъ чувствъ въ Галиціи, созданнаго взятіемъ Львова, сдержана была, по военно-политическимъ мотивамъ, самою нашею высшею мѣстною властью. Съ другой стороны, едва ли нужно доказывать, что всю ту силу моральнаго воздѣйствія на народъ, которую способно оказать торжественное присоединеніе къ православної Церкви славныхъ въ историческомъ и народно-общественномъ отношеніяхъ русскихъ организацій, нужно использовать надлежащимъ образомъ, въ надлежащій моментъ: пусть русскій народъ Галиціи возвратится въ праотеческую свою Церковь во главѣ со своими давними и привычными вождями!.. Львовскія русскія общественныя организаціи, хотя и не призванныя еще нашею властью къ участию въ національно-государственномъ строительствѣ, продолжаютъ двигать впередъ свое старое, историческое, православно-русское дѣло. Въ минувшемъ февралѣ Ставропигійскій Институтъ, въ первый разъ въ униатскій періодъ своей жизни, избралъ въ составъ своихъ членовъ людей, принадлежащихъ къ православної Церкви.

Изъ сказаннаго уже видно, какимъ существенно-важнымъ факторомъ въ дѣлѣ общаго воссоединенія галицкихъ униатовъ можетъ быть активное

содѣйствіе ему галицкой русской интеллигенціи, издавна объединившейся въ широкія народно-общественныя организаціи, тѣсно связанной съ населеніемъ, не только городовъ и мѣстечекъ, но и сель и деревень, съ тѣми своихъ филиальныхъ отдѣленій. Съ радостью можно засвидѣтельствовать, что наша православная іерархія въ Галиціи, во главѣ съ высокопреосвященнымъ Евлогіемъ, стала въ близкія и добрыя отношенія съ представителями мѣстной русской интеллигенціи и сама пріобрѣла себѣ ихъ довѣріе. Но предстоящее дѣло — общаго возсоединенія — такъ велико и сложно, что для его успѣха одной простой солидарности во взглядахъ недостаточно. Нѣкоторые, бывшія при совершившемся уже частичномъ возсоединеніи галицкихъ уніатовъ, шероховатости были бы, думается, избѣгнуты, если бы и къ нему приступили съ болѣе опредѣленной программой, выработанной по предварительному соглашенію съ представителями мѣстной русской интеллигенціи (для которой и сношенія съ уніатскимъ духовенствомъ, еще не заявившимъ объ отказѣ отъ уніи, всегда болѣе легки и удобны). Тѣмъ болѣе такое предварительное обсужденіе дѣла необходимо — въ виду ожидаемаго послѣ заключенія мира общаго возсоединенія. Всего удобнѣе, кажется, было бы его устроить во Львовѣ подъ руководствомъ архіепископа Евлогія, но съ участіемъ отвѣтственныхъ представителей Св. Синода. Львовскія русскія общественныя организаціи могли бы уполномочить для участія въ совѣщаніи своихъ особыхъ представителей. Въ виду того, что программа будущаго общаго возсоединенія должна быть заблаговременно выработана, совѣщаніе слѣдовало бы устроить теперь же. На немъ необходимо, само собою разумѣется, присутствіе представителей и генераль-губернатора, отъ такого или иного отношенія котораго къ дѣлу въ сильной степени будетъ зависѣть его окончательный успѣхъ.

Хотя, при надлежащей подготовкѣ дѣла, общее возсоединеніе галицкихъ уніатовъ можетъ пройти съ большимъ успѣхомъ, едва ли можно ожидать, что оно захватитъ всѣхъ уніатовъ. Можно думать, что не пожелаетъ оставить уніи нѣкоторая часть не только украинской интеллигенціи, но и украинскаго крестьянскаго и особенно мѣщанскаго населенія. Такого мнѣніе всѣхъ и мѣстныхъ, и пріѣзжихъ русскихъ людей въ Галиціи. И, среди свѣтской украинской интеллигенціи, какъ и среди украинскаго духовенства, была и есть группа, хотя и немногочисленная, убѣжденныхъ адептовъ украинства со всѣми его крайностями, въ томъ числѣ и съ уніею, какъ однимъ изъ символовъ его. Правда, политическіе, литературные и иные вожди галицкаго украинства бѣжали изъ предѣловъ Галиціи и этимъ въ весьма сильной мѣрѣ ослабили все галицкое украинство. Но работа ихъ въ продолженіе многихъ уже лѣтъ велась въ такомъ широкомъ масштабѣ, что едва ли можно допустить быстрое и полное исчезновеніе ея результатовъ. Въ особенности это нужно сказать о работѣ ихъ въ научно-исторической области. Въ виду того, что нельзя ожидать ни откуда рачіонально-поощрительнаго отношенія къ русской чисто-научной дѣятельности въ Галиціи, придется еще долгіе годы считаться съ горькими плодами существовавшаго доселѣ полнаго украинскаго научнаго засилья въ ней. Вообще, хотя бѣгство изъ Галиціи духовныхъ вождей украинства и создало менѣе благоприятныя условія для дальнѣйшаго существованія въ ней многочисленной доселѣ украинской партіи, лишивши ее именно тѣхъ ея вождей, которые поддерживали государственно-политическій элементъ въ украинской идеологіи, но сама эта идеологія осталась на мѣстѣ — въ книгахъ вождей и въ умахъ ихъ искреннихъ послѣдователей. Со стороны этихъ послѣднихъ, — къ счастью, не слишкомъ многочисленныхъ, — возсоединеніе, несомнѣнно, встрѣтитъ и явное, и тайное противодействіе.

Такимъ образомъ, уніа въ тѣхъ или иныхъ численныхъ размѣрахъ, и послѣ предстоящаго общаго воссоединенія, останется въ Галиціи, и нашей государственной власти придется опредѣлять ея правовое, хотя и мѣстное только, положеніе. Такъ представляютъ себѣ будущее и тѣ русскіе интеллигентные уніаты, которые рѣшили не только лично присоеди- ниться къ православію, но и принять дѣятельное участіе въ облегченіи хода народнаго воссоединенія. Но эти же русскіе интеллигенты-уніаты убѣждены въ томъ, что въ результатѣ общаго воссоединенія большей части галицкихъ уніатовъ во всякомъ случаѣ не будетъ перехода меньшинства ихъ въ рим.-католичество и неизбѣжно съ нимъ связаннаго опо- ляченія этого меньшинства. Національный элементъ въ украинскомъ дви- женіи для этого слишкомъ сильно преобладаетъ надъ всѣми другими. Возможенъ переходъ въ латинство лишь небольшой группы изъ среды уніатовъ, подвергшихся особому и длительному латинскому вліянію, напр., въ городахъ, гдѣ существуютъ уніатскіе или латинскіе монастыри. Воз- моженъ также переходъ въ латинство отдѣльныхъ уніатовъ, находящихся въ такой или иной частной зависимости отъ поляковъ (напр. прислуги). Но переходъ и этихъ небольшихъ группъ уніатовъ въ латинство можетъ быть предотвращенъ неторопливымъ веденіемъ дѣла воссоединенія въ трудныхъ для него пунктахъ. И вообще при воссоединеніи, придется со- блюдать особенную осторожность въ тѣхъ приходахъ, въ которыхъ ока- жется, хотя бы и не большое по количеству, но сколько-нибудь убѣжден- ное уніатское меньшинство. Лучше, можетъ быть, пусть приходъ такого рода останется нѣкоторое время не воссоединившимся съ православною Церковью: со временемъ онъ весь созрѣетъ для воссоединенія. Галицко- русскій уніатскій народъ весь, какъ сказано выше, въ простотѣ души считаетъ себя православнымъ, и разрушать эту вѣру требованіемъ отъ каждаго крестьянина категорическаго отвѣта, какого онъ желаетъ свя- щенника для своей приходской церкви, православнаго или уніатскаго,— въ иныхъ случаяхъ было бы преждевременно. Необходимыя свѣдѣнія объ этомъ въ каждомъ отдѣльномъ случаѣ можетъ доставить православной іерархіи и духовенству мѣстная русская интеллигенція.

24 марта 1915 года.

Проф. П. Жуковичъ.

Критика, звідомлення, обговорення.

Мих. Грушевський, *Початки громадянства (Генетична соціологія)*. Відень, 1921 р., 328 ст. ¹⁾.

Відомий історик України М. С. Грушевський видав за кордоном цінну наукову розвідку по генетичній соціології про початки громадянства—курс лекцій, прочитаних їм в Відні в Українськiм Соціологічнiм Інституті.

Автор скористувався величезну сучасну наукову літературу по соціологічним питанням еволюційного напрямку, означив погляди і висновки визначних дослідників, починаючи з Сен-Симона, Дарвина, Моргана, і часто-густо виявляє самостійний підхід до розв'язання деяких наукових питань. Попередні численні наукові праці автора по українознавству стали йому в пригоді що до вироблення наукового методу і соціологічного мишлення, на них, як то кажуть, добре набито руку, і новий етнологічний матеріал через те під його рукою робиться досить гнучким і більш-менш влучно вкладається в надані йому рямки, а матеріал, треба зауважити, необмежений, складний, різноперий, переплутаний.

Зпочатку автор намічає веки, котрі раніш поставила вже соціологія. На це пішло 56 перших сторінок. Тутечки перед очима у читача проходять Конт, Спенсер, Вундт, Дарвін, Маркс, Енгельс, Мак Ленан, Морган, Бахофен, Шурц. Тутечки знайшли собі місце загальні погляди цих

¹⁾ Отя рецензія була недавно передана Редакції родиною пок. М. Ф. Сумцова, так як зісталась на його столі, в момент смерті,—разом з листом до М. С. Грушевського, написаного з приводу тої ж книги, і не відісланим. Друкуємо без усяких змін рецензію і лист, як пам'ятку останніх днів, останніх інтересів і останніх журб многозаслуженого українця, що три тижні потім (16. IX) скінчив своє; многотрудне життя. Складаєм щирю подяку його родині за переслане. От сей лист: „Високоповажний Михаїл Сергієвич. Я дуже вдячний Вам за цінний подарунок кн. „Початки громад.“, і за посилку Нансена, і дуже прохаю Вас передати мою подяку той інст., котра ласкаво надіслала мені Нанс. пос. Все це мені дорого з матер. і морального боків, як ознака зв'язку з рідним краєм і його науковими діячами. Останні мої сили я тепер цілком віддаю укр. науці і все пишу тільки по укр. Багато рукописів моїх розкидано, і не знаю навіть де вони зараз. Прочитав вашу високоцінну розвідку з великим зацікавленням і з користю для себе. Бажаю Вам здоров'ячка і веселих днів. 25 серпня 1922 р. З щирим поваж. М. Сумцов.

Прилагаю Вам реєстрик своїх розвідок за останні роки.

Розвідки проф. М. Сумцова (1917—1922 р.).

1) Твори Я. Щоголіва, 1919. Харьк., вид. „Рух“ (біографія Щ.); 2) Твори Кореницького, 1919, X (біогр. К.); 3) Начерк істор. розвитку укр. літер. мови, 1920; 4) Шевченко і Слобожанщина, при „Творах“ Шевч., вид. Рух, 1919 р.; 5) Про „Щоденник“ Шевченка (в Бюлет. Т. П. О. 1922 р.); 6) Географія України, X, 1922; 7) Укр. літер. хрестоматія, вид. 4-е (поширене) 1922; 8) Теми для студії над Шевченком, 1922; 9) „Слобожане“, X, 1920; 10) Історія українського театру XIX в. (друкується); 11) Велетень думки і слова (Потебня). В рукописах; 12) Український гумор; 13) І. Я. Франко; 14) Відозви про укр. національний характер; 15) Укр. народні революційні пісні; 16) Начерки укр. філософії; 17) Сучасний культ сонця; 18) Спогади старого професора; 19) Рослини в укр. народ. світогляді; 20) Укр. оповідання XX в.; 21) Сучасні укр. діячі письменства.

Рукописи під №№ 13, 18, 19 і 20 були здані Союз-банку, і тепер не знаю, де вони, не допитаюсь, куди їх завезено.

Наукова праця була моюю єдиною втіхою в важких умовах життя, поміж великих сімейних і усяких інших втрат та різних старезних хвороб“.

вчених на значіння і розвій соціології, думки відносно ритму або закону соціального життя, головні висновки, що до початків суспільного життя і його схеми.

Друга частина, хоч автор її не відділяє ясно, але вона самостійна вже по своєму характеру і стану, як початкова—це перший відділ про зоологічне попереднє життя людности, наскільки можна до нього дізнатись по сучасній соціології звірів, їх життя, скупчіння, інстинкти власности, то що. Хоч ця глава невеличка, в 15 сторінок, але вона цікава, і добре було б її поширити вже через те, що в українській науці ця справа цілком невідома, хоч на Заході вона вже має чималу наукову літературу.

Головна частина праці в 230 сторінок (70—300) присвячена таким питанням: відокремлення людського життя, економічні і психологічні фактори об'єднання, скупина і плем'я, відокремлення і організація мужеської половини, тотеми і тотемізм, обичай і мораль, релігійні-обрядові організації, родинні відносини, плем'я і рід, війна і її впливи, розвій власности, поневолення жінки, невільники, влада, перехід племінно-родового укладу до класово-державного, різні типи переходу до державности: зміст—як видно—багатий і складний, зачеплює історію культури, фольклор, народню словесність, право в його раніших формах.

На протязі багатьох сторінок розкидано описи життя різних дикунських народів, про моногамію, поліандрію і полігамію, про товариства парубочі і дівочькі, про засоби скупчення, то що. Автор усюди йде спостережливо і обережно, в залежності від занадто хиткого матеріялу, без кінця ріжноманітного, через край переплутаного. В численних громадянських комбінаціях не можна однією теорією пояснювати усі прояви життя. Там на чолі стоять економічні впливи, там—психологічні, там—біологічні. Моногамія переходить в поліандрію, в полігамію, і навпаки з комунального скупчіння виходить індивідуалізм. Кінець кінцем життя людности виглядає ніби той калейдоскоп. З одного боку це цікаво, а з другого тут криється джерело для втоми, бо усі початки і кінці настільки переплутані, що для генезиса в соціології не вистачає ґрунту. Автор схиляється на таку думку, що в житті панує неустанна конкуренція індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичного чергування то одних то других. Поступ, реакція однаково гинуть в якому то ритмові без кінця і краю. Може, воно так і є, так і треба, може холодна наука це все затвердить запевне, але цей ритм виходе якимсь безцільним, сліпим, необорним, нудним. Можливо, що він і відповідає питанням суворого наукового досліду, але не задовольняє питаннів чулого серця і не піднімає зачинала з загадкової майбутности¹⁾. В буйних хвилях ритму гине ідея поступу.

Одначе, геть усі сумління! Хай маленьке чоловіче серце не втручається в таку холодну будівлю, як генетична соціологія, з початком від парного моногамного життя у птахів, кооперативних громад у бобрів, інстинкта власности у собак і мавп. Еволюція так еволюція! що тепер виявляється в усіх галузях і напрямках сучасної науки, між іншим, в педагогіці, як видно напр. на новій книжці видатного педагога Стенлі Холла про розвиток і виховання чуття природи у дітей (рос. переклад 1922 р.), книжечці маленькій, але талановито і цікаво написаній. У Холла мимохідь помічені навіть риби як рідня дітей з боку деяких психичних переживань.

Останній невеличкий відділ праці д. Г. в 15 сторінок присвячено українським переживанням,—короткий огляд попередніх праць, головне про відбиток матриархату в українському народньому світогляді. Автору осталася невідома цікава праця на цю тему в розвідці Павла Жи-

¹⁾ Зачеркнено: Не надає сили для світлих надій на кращу будучину.

тецького про думи, дещо з писаннів П. Чубинського, Купчанка, Милорадовича.

В кінці книжки дано вказівки на значне число розвідок по генетичній соціології, якими користувався автор.

Разом, в підсумці „Початки громадянства“ гарний здобуток української науки. Проф. М. Сумцов.

W. O. E. Oesterley, *The Sacred Dance, a study in comparative Folklore*. Cambridge University press. 1923 с. X+234.

Цю маленьку монографію про священний танець можна схарактеризувати таким випадком, що поясняє значіння танців у малокультурних народів взагалі. Коли англійський дослідник Chalmers запитав тубильців з Нової-Гвінеї, чи буває, щоб люде танцювали „так собі“, без ціли, він одержав таку відповідь—„Танець ніколи не буває безцілним“ (с. 2).

Це значить, що примітивні народи, які танцюють значно більше, ніж усякі інші, роблять це не для приемности, але надають своїм танцям якесь значіння, поважніше ніж проста розвага, і чекають від своїх танців наслідків подібних до тих, які мають, в їх уяві, інші ритуальні дії. Отже всякий примітивний танець може назватися „священним“, а дослід „священного танцю“ таким чином обіймає цілу велику ділянку примітивного життя, важну не лише з мистецького становища, але і з погляду розвою людської думки, ритуалу, релігії. Всяка студія над цим важливим явищем має тому чимале значіння і варта всякої уваги.

Праця Естерлі до цього складного питання підходить так: спочатку він спиняється на справі походження примітивного, чи ритуального танцю, а потім розглядає різні роди і форми танків, ілюструючи їх звітками з літератури єврейської, грецької і римської, та прикладами від різних некультурних народів.

Треба зразу ж завважити, що приклади від старинних культурних народів, греко-римські та єврейські, без порівняння переважають матеріал примітивний, так що цей наче тільки доповняє доказовий матеріал культурний, а тут в першій мірі—біблійний. Це основна хиба, що прикро вражає при першій ознайомленню з книжкою, бо очевидно, що танець, як священну дію найкорисніше студіювати там, де його священний характер найвиразніший, себ-то у примітивних народів, а не на такій культурній височині, де вже починається більш чи менш виразна диференціяція обряду і забави. Автор поясняє цей метод тільки в части, говорячи про ролю біблійного матеріалу в його науковім апараті. Толкує його перевагу, по перше, особистим мотивом—тим що завдяки своїм спеціальним студіям над єврейською літературою він міг найбільш природно виходити власне від неї; по друге — вказує, що в Старім Завіті знаходяться всі типові форми священного танцю, які існували у інших народів (с. 8). Цьому другому аргументові треба закинути, що він цілком формальний, бо так само „типовими“ можна вважати роди танків, що згадуються в якій-небудь іншій пам'ятці письменства або звісні у якогось окремого малокультурного народу. Дальше ми матимемо нагоду вказати, що Старий Завіт власне не передає всеї різnorodности примітивних танків: йому бракує деяких важних форм звісних у інших більш примітивних народів.

Третій аргумент автора на користь прикладів з Біблії той, що біблійні Євреї стояли на тім культурнім щаблю, коли народ ще затримує багато примітивних обрядів і звичаїв, переходячи тим часом на вищий культурний рівень. Він при тім цитує думку Crawley, що танець доходить найбільшого розвою саме на середній культурній височині, на якій мовляв, знаходились Євреї. Та ледве чи можна обстоювати цю думку, бо трудно

доказати, що який небудь культурний нарід надавав таке першорядне універсальне значіння танцям, як надають їм майже всі „дикуни“. Сам Естерлі, розглядаючи умови, в яких повстав танець як ритуальна дія взагалі, дуже влучно зарисовує момент в розвою примітивних народів, в яким міг з'явитися священний танець—момент далекий від ступеня розвою біблійного єврейства.

Початок танцю між людьми Естерлі бачить в часах так званого анімізму, котрий розуміє дуже широко, як той період історії людської думки, коли все в природі здається людям живим, повним таємного надлюдського життя. Ідучи за Маретом, він вважає, що в самім початку це життя в природі не зв'язується з індивідуальними образами богів чи духів, але уявляється як неутральна, таємна сила, звісна у деяких народів під спеціальними іменами мана, вакан і т. д. Ця сила, як звісно, уявляється цим народам як рух, динамічна енергія, і Естерлі висловлює дуже правдоподібну думку, що перші танці людей були спробами удавати цей рух надприродних сил (чи краще — надлюдських, бо цим людям вони здаються зовсім природними),—для того щоб наблизитися до них і заприятитися з ними. Він іде тут почасти за думкою Reville'a, що вважає священний танець удаванням богів, але зазначає виразно, що це уподоблення богам в танцях явище пізніше, що з'явилося після того більш неутрального поняття „мана“. Перші танці, мовляв, мусіли складатися тільки з дуже незакінчених рухів, що удавали рух різних предметів, в котрих людям ввижалося життя, „мана“—хитання дерев по вітру, біг струмків і т. ин. (с. 15).

Ця гадка про удавання руху надприродних сил в танцях здається нам зовсім вірною, тільки слід було додати до неї, що у примітивної людини має значну вартість не тільки цей надприродний рух, але і всякий рух взагалі. Нема сумніву, що примітивні виконують різні рухи, танці і под. перед-усім для того, щоб збільшити свою власну силу духову, чи магічну, а не тільки для того щоб наблизитися до божества, чи злитися з надприродною силою. Цю думку Естерлі зовсім не висвітлює, тим часом вона мабуть, найбільш вплинула на розвій священного танцю, що займає таке важне місце в примітивнім побуті, зовсім не як забава, що вірно вказує Естерлі, а як важкий обов'язок, — бо часто люде танцюють понад міру, до повного знесилення. Збільшення своєї власної сили, чи, дуже часто—ї сили своєї громади, це одно з найважливіших завдань примітивної людини в танцю, важніше навіть ніж деякі з тих, що згадує автор.

Між завданнями священного танцю Естерлі визначає такі: а) Виявити честь божеству наслідуванням його поведіння. б) „Похвалитися“ перед богом. с) Наслідування поведіння бога являлося й магічним засобом т. зв. імітативною, наслідуною магією, — коли наслідуючи певні явища людина, хоче зачарувати їх в кориснім для себе напрямку: разом з тим це удавання бога, на думку автора, являлося злиттям з його силою. д) Своім танцем примітивна людина хотіла зробити своє тіло гідним вмістишцем для божества, щоб бог міг „вселитися“ в неї; це належить особливо до танцю в екстазі, де сила людини ніби збільшується *силою бога*, що входить в людину, а не самим танцем, як це здебільшого уявляють собі примітивні, незалежно від ідеї „вселення“. Це завдання екстазійного танцю на нашу думку найважливіше з усіх тих, що згадує автор, хоч він розуміє його дещо вузько, спираючись виключно на ідею „вселення“. е) П'яте завдання священного танцю — помогти зростові збіжжя; Естерлі зв'язує ці танці з імітативною магією, але тут йому слід було згадати теж танці, що мають впливати на зріст звірів; у багатьох ловецьких і скотарських народів вони дуже важні, але Естерлі їх не згадує, хоч повинен би був пошукати і в Старім Завіті також слідів таких танців, особ-

ливо звязаних з зростом домашньої худоби. *ж*) Танці для освячення звірячи речі призначеної в жертву—вони звичайно виконувались колом навкруги цієї жертви. *г*) Деякі танці, на думку автора, відбувалися також для того, щоб посвятити молоду людину в службу божеству. Тут треба було спинитися на тих танцях, звичайно пантомімах, в яких молодим „дикунам“ представляють історію їх племені, звичаї або окремі важні племінні закони: ці танці справді являються племінними святощами, і у різних примітивних народів, де вони звісні в різних формах, пошана до них дуже велика. Але такі танці в Старім Завіті не звісні, і тому автор не зачислив їх до типових завдань священного танцю. Правда далі (с. 41), розглядаючи спеціально єврейські танці, він побіжно згадує, що танці мусіли належати до церемонії обрізання, що вводила дитину в плем'я, але він зовсім не розвиває цієї думки і не підтверджує її прикладами ані паралелями. *h*) „Є деякі підстави, каже автор далі, вірити, що священні танці часом виконувалися на те, аби допомогти воякам побідити в бою“. Ця обережність вислову мало зрозуміла, бо ж воєнні танці це одна з рис примітивного побуту, що зразу ж кидається в вічі, навіть при поверховій знайомості з примітивною етнологією. Слід було згадати також, що ці воєнні танці стоять в тіснім звязку з ловецькими танцями, які перед початком ловів запевняють щастя мисливцям. Останні два завдання танцю Естерлі бачить в таких моментах: *i*) священний танець, як весільний ритуал, і *ж*) священний танець, як частина похоронного ритуалу.

Це перечислення вичерпує завдання священного танцю. Слідом за тим автор спиняється над відомостями про танець в Біблії і над біблійними термінами для танцю, та переходить до детального розглядання окремих форм священного танцю—знов спираючись в першій мірі на матеріал, даний в єврейській літературі.

Найважлишою, найбільш характерною формою священного танцю Естерлі вважає процесійний танець в пошану божеству, якого найкращий приклад можна бачити в описі танцю Євреїв на чолі з Давидом при вході ковчегу в Єрусалим. Такий танець на думку автора мусіли виконувати Вавилоняне на свято повороту Мардука при вході в його храм. Подібні танці зустрічаються також на асирійських малюваннях, де служба храму танцює перед богами. Процесійний танець виконувався і в Тебах в честь богині танцю, коли по місту від дому до дому носили її емблеми—різні музичні інструменти, благословляючи ними мешканців. Найбільше прикладів автор одначе знаходить в грецькій літературі, хоч з усіх цитованих прикладів добре підходить властиво один Лабіринт або „танець Аріядни“, який між иншим описаний в Ілїаді (XVIII, 590—606) і був перенятий від Греків Римлянами. На думку Reville'a сей танець мав наслідувати рух звіздного неба. Нам він очевидно нагадує наш „Кривий танець“—весняний хоровод на честь розбудженої природи. На жаль, Естерлі в своїй праці зовсім ігнорує слов'янський матеріал і не використав цієї надзвичайно цікавої паралелі. З танців примітивних народів він згадує лиш кілька прикладів, між иншим танець старинних Перуанців в честь Плед, правдоподібно теж подібний до Лабіринту. В „підсумку“ до цього розділу автор зазначає, як надзвичайно важний і значущий факт, що цей танець в честь богів повинен був впливати на дощ. „Це цікавий феномен, про який багато можна б сказати, але це відвело б нас від безпосередньої теми“ (с. 83). Сумна риса праці Естерлі, що він часто усувається перед такими цікавими темами, щоб не розширяти рамок своєї праці, хоч нераз трудно доглянути, чому це питання не могло уміщатися в книзі, що займається священним танцем взагалі. Бо ж це практичне завдання танцю навіть не виключна прикмета дикунських танців, вона часто затримується підсві-

домо і в подібних танках культурніших народів. Адже правдоподібно, що й наші „Криві танці“ були колись такими магічними танцями для збільшення родючої сили природи, врожайности землі (як це вказано в Історії Літератури М. Грушевського, т. I. с. 101).

Другою важною формою танцю Естерлі вважає „коло“ навкруги якогось предмету, щоб освятити його, або щоб віддати йому честь: насколо вітварів, священних дерев, криниць.

Дуже важним родом танців Естерлі вважає танець в екстазі як вид типового явища, він і тут виходить з Біблії від танцю пророків. Згадку про нього автор бачить в тім місці Книги Самуїла, де „шнурок“ пророків, іде пророкуючи з храму з музикою. Обстановка: музика і те що пророки йдуть „шнурком“, по одиниці, здається авторові, говорить про те, що тут відбувається якийсь танець, що повинен був навести натхнення на людину, вселити дух Єгови в пророка. Пророкування Саула мусіло теж виявитися в тім, що він приєднався до танцю такого „шнурка“. Підтримує автора в сій думці і опис пророків Ваала (I кн. Царств, XVIII, 26), що танцювали скачучи докола вітваря: як це видно з кореня ужитого тут слова, танець цей був подібний до кульгання кривої людини. Правда, в тім же уступі згадується питання пророка: „Як довго будете скакати на двох ногах?“, але на думку Естерлі це не значить, що скок робився обома ногами, але по черзі то одною ногою те другою, і то не знімаючи ніг з землі. В тім його впевняє така паралеля: слово „ноги“ ужите в двох місцях для означення ніг і розгалуженої розвиленої гиляки. Отже цей танець „на двох ногах“ міг нагадувати розчепірені вила гиляки так, що одна нога була більш зігнена, друга менш. Естерлі думає що ця симуляція каліцтва могла робитись і для того, щоб викликати співчуття бога (с. 112).

Не спиняємось на інших біблійних прикладах, ані на прикладах грецьких екстатичних танців в честь Діоніса,—вони звісні загально, а здогадів що до самої форми танцю Естерлі не робить. З приводу даних ним прикладів примітивних танців треба згадати, що вони всі вибрані з поміж досить високих культур і репрезентують пізню і навіть дегеративну форму священного танцю, як приміром у західньо-африканських Чві, де ці танечні екстази мають цілком характер трафарета (див. Ellis, The Tshi speaking peoples of the Gold coast).

Не спиняємось ближше теж над танцями в честь жнив, збору вина і інших окремих свят, ні над танцями в честь побіди (тут зазначимо лиш, що до танців в честь побіди автор зараховує і магічні военні танці перед боєм). В танцях весільних знов треба з сумом визначити брак нашого цікавого етнографічного матеріалу.

Що до танцю на похороні, то Естерлі констатує, що описів таких танців в Старім Завіті нема, але з інших семітських аналогій він робить висновок, що такі танці мусіли існувати і у Євреїв. Слід їх держитись ще в похоронних церемоніях іспанських і португальських Євреїв, що мають звичай обходити сім разів труну немов процесійним танцем. Решта прикладів взята головню від примітивних народів. Взагалі цей розділ досить скупий, особливо коли взяти на увагу, що похоронні танці існують чи існували до недавна в Європі як живий народній звичай—прим. у Корсиканців, Греків, Циган.

Мусимо відзначити взагалі цей дещо однобічний вибір доказового матеріалу, хоч загалом Естерлі в цій праці тримається правильного принципу—не старатись давати до кожного спостереження по можності вичерпуючого спису прикладів (як роблять Фрезер і деякі інші етнологи), а обмежуватись найбільш характеристичними. Погоджуючись зовсім з цим методом, ми відзначили саме тільки ті місця, де автор не спинився на явищах, на наш погляд, власне найбільш характеристичних.

Катерина Грушевська.

Проф. Е. А. Загоровский, *Очерк истории северного Причерноморья*, ч. 1. Издание автора Одесса, 1922, ст. XII + 100.

Нарис проф. Загоровського по історії північного Причорномор'я—себ-то країни на північ від берегів Чорного та Азовського морів,—це продовження попередніх його студій по історії південної України. Та коли попередні студії проф. Загоровського головним чином були присвячені історії південної України XVIII ст., то в цій нarisі він поставив собі ширше завдання—прослідкувати історію північного Причорномор'я від давніх часів. Відповідно історичному матеріялові, яким користувався автор, історію Причорномор'я, він гадає, можна поділити на дві частини (ст. VII). Перша частина охоплює історію північного Причорномор'я від давніх часів до середини XVIII ст., коли „этот край начал впервые подвергаться воздействию планомерной государственной колонизации“. Друга частина охоплює дальші часи до останньої чверти 19 ст. (ст. VII—VIII), Мету нarisу автор накреслює подвійну: дати короткий огляд перевірених історичною наукою відомостей про минуле Причорномор'я, 2) заповнити пробіл в конспектовному курсі по історії Причорномор'я для слухачів вищої школи.

В надрукованій частині праці ми маємо нарис історії Причорномор'я від давніх часів до половини XVIII ст. Нарис починається оглядом фізично-географічних факторів Причорномор'я, далі автор переходить до перегляду народів, що перебували на причорноморських степах, від Кимерійців починаючи. Цей огляд він доповнює начерком економічного життя в V—I ст. до нашої ери, в VIII—IX і в X—XIII ст. нашої ери та оглядом життя італійських поселень. В пізніших часах автор спиняє увагу на Татарах, Литовській державі, трохи каже про запорозьких козаків, дає окремих розділ про Подністрянську-Прутську країну в XIII—XVII ст. Закінчує свій нарис відомостями про рух „русской государственности к берегам Черного моря“ в XVII і I-й половині XVIII ст. Весь нарис, як це сам зазначив автор, конспективний, і подає бібліографію питань, які розглядаються у нarisі.

Визнаючи певну цікавість за книгою проф. Загоровського, ми дозволимо собі спинити увагу на питаннях, які не вповні ясно в цій книзі висвітлені.

Почнемо з економічного життя. Ті економічні нarisи, які ми бачили, не вповні охоплюють історію Причорномор'я. Так, мало автор визначив економічне значіння грецьких колоній, що сягали своїми впливами до території середнього Дніпра. Підкреслив автор, але не вповні, економічні зміни в житті Причорномор'я в XV ст. в звязку з занепадом Константинополя, а за ним італійських колоній на берегах Чорного моря. В історії перебування народів на причорноморських степах автор мало використовує відомості з історії матеріальної культури. Можна тут побажати, щоб ці відомості були використані більше відповідно тому значінню, яке автор сам надав цим відомостям у передмові—„Прошлое северного Причерноморья с древнейших времен выступает пред нами преимущественно в виде смен различных стадий материальной культуры...“. Як на приклад, вкажемо на скупі відомості відносно Скитів та Сарматів.

Переходячи до пізніх часів, ми зазначаємо погляд автора на розв'язання питання про походження руської держави: в конечному висновку, по гадці автора, „определенного ответа на эти вопросы наука русских древностей еще не дала“ (ст. 42). В дальшій нarisі з XV до половини XVIII ст. мало уваги звернено на історію Кримської держави, автор каже тільки про походження її, тим часом значіння Кримської держави для історії Причорномор'я було далеко більше ніж Золотої орди, якій автор

дав окремий розділ у своїй книзі. Мало спиняється автор на запорозьких козаках, які мають визначне значіння в історії заселення південної України. На ст. 83—4 вважаємо потрібним виправити такий вираз „...на просторе приднепровских степей начинает завязываться та чисто народная русская организация, которая позже вылилась в своеобразную форму Запорожского козачества“. У передмові про запорожців сказано трохи инакше: „Этот авангард постепенно слагается в самостоятельную народную организацию в виде „Славного Войска Запорожского“, явившегося в XVII веке тем ядром, вокруг которого сплотились все жизнеспособные элементы украинского народа в своей решительной борьбе за государственную и культурную независимость“ (ст. V). Ці слова автора накреслюють більш правильний погляд від попереднього.

М. Ткаченко.

Проф. І. Пічета, *Гісторыя Беларусі*. Частка першая. Масква—Ленінград, 1924, стор. 3—134.

Видана тепер перша книжка курсу проф. Пичети складається з п'яти частин—їх заголовки з'ясовують не тільки їх хронологічні та географічні рамці, але й основні погляди автора: I. „Тэритарыя і яе минулае. II. Беларускія землі ў XI—XIII в. III. Беларускія землі ў эпоху самостойнасьці. IV. Беларусь ў складзе вялікага княства Літоўскага. V. Пачаток князевцае фэодальнае дзяржавы“.

Проф. Пичета поставив собі за мету, в своїй книзі змалювати давню історичну долю тих „славянських племеньня, які асноўным ядром увайшли у склад *беларускага народу*“ (стор. 3). Це на його погляд були—Кривичі, Дреговичі, Радимичі, частково Древляни, які мешкали по західній Двині та по Дніпру, і відокремилися від загальної маси східно-слов'янських племен, і виробили собі окрему мову, чисто білоруську в центральній часті, з нахилом до української й великоросійської в південній і північній частині території (21). Процес цей одначе представляється читачеві не дуже ясно, бо односячи Радимичів і в другіх місцях своєї книги до північно-західньої групи руських племен (15, 17, 23), автор иноді вважає Кривичів за основне ядро великоруського народу, так як український виводить чогось тільки від Полян та Древлян і забуває про Сіверян, Дулебів, Уличів та Тиверців. Він їх містить якось невиразно межі північно-східньою, і південно-західньою групою руських племен (15). Формування білоруського народу, як окремої етнографічної одиниці, сталося, на думку автора, в період XIII—XV вв. (21). Але ж, як основні етнографічні елементи, зокрема відміни мови, дали себе знати далеко раніш, можливо в перед-історичні часи, то автор не тільки говорить, не вагаючись, про білоруські землі в XI—XIII ст. (стор. 41), але й подає історію *білоруських* племен до половини XI ст. (21). І хоч автор підкреслює, що Кривичі й Дреговичі—справжні гредки Білорусів (19—21), єдність перед-історичної і початково-історичної долі усіх руських племен і бажання можливо глибше заглянути в минуле білоруського народу, привели його до написання історії сих племен до XIII в. в такому вигляді, що читач,—не вважаючи на бажання автора подати головне те, що переважно торкається, Кривичів та Дреговичів,—дістає загальну історію всього східного слов'янства. Напр. ми тут читаємо про батьківщину Слов'ян, про їх розселення і т. п. Що гірше, не завжди органічно зв'язано те, що торкається до Білоруси, з загальним розвитком історії східного слов'янства, і не завжди належно розцінюється роля білоруського елемента в сім загальнім процесі. На стор. 28—35 маємо розділ „Гандлёвыя сувязі Беларусі“, про що ж тут мова?—про походи Олега та Ігоря до Царгороду

та про умови їх з Греками, про походи київських князів на схід та на південь, про внутрішню політику і т. п.

Автор зробив багато, щоб звязати побут, психологію та історію білоруського народу з природою краю, і духову культуру з матеріальною. Можливо навіть, що він надто звернув увагу на матеріальну культуру, побут, промисловість, предмети торгівлі внутрішньої й зовнішньої, і цим підчеркуванням пояснюються часті повторення. Але вони викликані також і не досить ясним планом роботи, так що про Білорусів говориться те саме, що раніш було сказане про Слов'ян взагалі і про східньо-слов'янські племена зокрема та й виклад про білоруські землі розпадається на відомості про Полоцьке князівство, Смоленське й Туровське. Більш того. Згаданий період в життю Біларуси автор розбиває на два півперіоди і в викладі про другий повторює те, що було сказано з приводу першого. Отож другий період, який має заголовок: „Белорускія землі ў XI—XIII вв.“ (40—48) подає не історію їх в цей час (цю історію викладено в наступній частині „Беларускія землі ў эпоху самостайнасьці“, яка охоплює життя окремих білоруських земель в XII—XIII вв. з різних боків, 49—72), а лише „Утварэньне самостайных земель—краін“, як це видно з підзаголовку до цієї частини. Тут накреслено тільки початок політичного відокремлення білоруських земель від Києва. Між тим, весь час, починаючи з половини XI в. до половини XIII в. був періодом утворення самостійних білоруських земель, отже автор даремно розбиває його на два підперіоди XI в., та XII—XIII, не обговоривши цього: процес виходить той самий в обох підперіодах. Ще в гіршому стані V-а частина: „Пачаток шляхецкае, фэадальна дзяржавы“, якою закінчується I-й відділ „Гісторыи Беларусі“. Ця частина здається зайва в усякому плані курса історії. Період цього „пачатка“ не накреслено ні в тексті, ні в заголовку книги: судячи зі змісту й деяких фактів, він припадає начеб-то на другу половину XVI в. після Люблінської унії 1569 р., яка обмежила монопольні політичні права магнатів та поширила їх на всю шляхту. Але з одного боку, в даній частині говориться про факти й відносини першої половини XVI ст., з другого—оповідання про унію 1569 р. займає останній розділ книги, на якому якимось несподівано спиняється виклад... Коли ж навіть в основу поділу історії народу покласти, як це робить проф. Пичета, політичну самостійність його, то перехід політичних прав до всієї класи-шляхти, замість вельможних панів, з жадного боку не зміняло життєвого становища всього народу і в життя останнього не вносило нічого нового. Навіть коли розглядати справу з погляду польської шляхти, яка вбачає республіканський лад в кермуванні держави самої шляхетської класи, то й тоді XVI-й вік був тільки початок поширення на шляхту державних прав в Великому Княз. Литовському, і спиняти виклад цього процесу на 1569 чи 1600 році було неможливо. Нема чого казати, що подібна періодизація історії білоруського народу не добре відбилася на виразності й стислості оповідання.

Деякій плутанині й туманності викладу допоміг сам автор, який не зробив нічого, щоб пояснити читачам свої завдання й план та зазначити межі своєї праці. Для кого писано „Гісторію?“ для широкого суспільства для студентів, чи для учнів шкіл II ступня? Який період має вона охопити і чому I-а частина раптом перервана? Як одному з перших істориків білоруського народу, варто було б авторові подати для наочного студіювання географічну мапу, або кілька історичних, в залежності від тих періодів, на які він поділяє історію Білоруси. Це крім всього иншого увільнило б його самого від однієї прикрої помилки. Вільно, столиця Литви, міститься при сполученні Вілейки з Вілією, а не при гирлі Вілії в Неман, як він собі це уявляє (78): там міститься Ковно. Добре було-б

додати до книги етнографічну мапу Литовсько-Руського князівства XV—XVI ст. Звідси було б видно, що в складі цієї держави чимале місце займали й Українські землі, через що вона справедливо називалася Литовсько-Руська, а не Литовсько-Білоруська, як зазначає проф. Пічета (77, 88, 91 et passim). Правда, Білоруські землі вийшли раніш українських в склад Литви й білоруська стихія в ній була дужча за українську. Державна й літературна мова В. Княз. Литовського, хоч і сильно замішана українською та польською мовою, в основі своїй—білоруська, можна навіть підкреслити, що після 1599 р. на Волині було полишилось литовське законодавство,—це 2-а редакція литовського статуту написана білоруською мовою. І все ж таки не варто б забувати про силу й значіння української стихії. А це автор робить дуже часто. У відділі „Нацыянальны склад Литоўска-Беларускай дзяржавы“ (96—97) оповідається про Поляків, Великорусів, Жидів, Татар та Німців—і ані руш про найбільші етнографічні групи—українську, білоруську, та литовську; оповідається тільки, що юридичний стан Українців та Білорусів був не однаковий з Литовцями, і що Литовці своєю кількістю розпливалися у слов'янському морі. Жадних цифр, які б характеризували відносини отсих народів в державі нема ні абсолютних, ні відсотків. Забуто українську культуру настільки, що оповідаючи про культурні впливи на Вел. Князівство Литовське в XIII—XVI вв., автор вказує лише на білоруський та польський. Він забув про форми й інститути юридичні, громадські й політичні, вироблені в епоху Київської Держави і потім поширені по всьому просторі Західньої Русі не тільки в період самостійних князівств-волостей, але ж і під час панування Литви. Обминув він також і інші сторони української культури, напр. літературу.

Дуже шкодить читанню, розумінню й засвоєнню книги безсистемність викладу, що про те ж саме часом оповідається двічі (див. напр. 29 й 34 про фортеці, які збудував Володимир Вел.), або оповідання про якусь річ продовжується в іншому місці (див. напр. ст. 12 й 14, де ми бачимо однаковісінквий заголовок—про іранський вплив на Слов'ян). Заголовки окремих параграфів не завжди відповідають їх змістові, через що іноді здається, що їх зформулював не сам автор. На ст. 29 заголовок оповідає про внутрішню політику київських князів, а текст—про зовнішню. На ст. 39—заголовок говорить про панування кривавої помсти, текст—про заміну її системою грошових кар.

Отсі та й подібні недостачі в викладі змушують думати, що видавці для скорости взяли у автора брульон його праці, що він його не виправив, не обробив. Цим можна з'ясувати й ті описки й неточності, які трапляються в тексті. Напр. згадуються серед тварин у слов'ян до їх розселення *телята* поруч з волами й коровами, *поросята* поруч з свинями; *лянята* слідом за вівцями, немов це окремі породи (14), поява ідолів у Київських Слов'ян в X в. з'ясовується „безумовним впливом християнства“ (18); заперечує автор існування на Русі в епоху династичної держави (до серед. XI в.) окремих клас і поруч цього* зазначаються дружинники, земські бояри, горожани, селяни і невольники (34).

Загалом праця, подаючи багато фактів й імен, важко засвоюватиметься читачем, хоть він не був—школяр, студент чи просто освічена людина. І це через те саме, що в ній нагромаджено імен, особливо князів, і не систематизовано матеріалу. Подекуди скорочений і систематично викладений, старанно проредагований і прокоректований з додатком мап, підручник проф. Пічети в 2-му виданню може бути дуже корисною допомогою до виучування історії білоруського народу.

К. Харлампович.

Н. Paszkiewicz, *Z dziejow rywalizacji polsko—węgierskiej na terenie Rusi halickiej w XIV wieku*. (Trzy traktaty z lat 1350—1352), (Kwartalnik historyczny, Rocznik XXXVIII, 1924, ст. 281—310).

Zdz. Stroński, *Swawola ukrainna u schyłku XVI w.*, там же, ст. 311—330.

Ріжні змістом статті, але однакові методом і добором матеріялу. Метод індуктивно-описовий, матеріял політично-польський. Автори беруть по кілька пам'яток політичної польської акції, виймають з цих пам'яток потрібні для найвиразнішого уявлення відповідно-часової польської політики і намагаються на підставі вийнятих місць висвітлити польськість політики. Хоч матеріял в обох розвідках ріжний, у першій правно-державні акти польські 1350—1352 рр., у другій листи Жолкевського 1596 р.—наслідки досліджень, майже, однакові. Матеріял використаний фрагментарно, провідні політичні ідеї виявлені однобоко. Др. Пашкевіч головну увагу спиняє на деяких місцях угоди Казимира з Людовиком Венгерським 1350 року. Ян Домбровскі, в монографії *Ostatnie lata Ludwika Wielkiego* розглянув цю умову в судільності та поруч з другими відповідними тогочасними польськими й венгерськими дипломатичними актами; тому політична польсько-венгерська акція відносно Галичини з'ясована там всебічно, а головне вірно, як політична акція передовсім Венгрії, що в цей час плекала широкі плани—підбити своїому впливові увесь північний польсько-русько-литовський терен, на який скеровувалися тоді торговельні шляхи. Др. Пашкевіч обминає цю концепцію і має намір провести ідею не правно-політичного, а передовсім фактичного, а значить суспільно-економічного діяння польського до підбиття собі Галицької Русі. Але надаючи відзнаку фактичності політиці Казимирового підбиття Галицької Русі, д-р. Пашкевіч в бік суспільно-економічний не звертається, а обмежується виключно дипломатичними відносинами й актами. Отже хоч його основна концепція—Польща, власне Малопольща, в ці часи, йдучи на політичні послуги венгерському королівству, в той же час фактично користалася матеріяльними засобами й військовими силами венгерськими для підбиття собі Русі Галицької,—вірна, але вона не доведена. Що Казимир В. в своїх актах іменував уперто Русь Галицьку *terra Russia*, а не *regnum* чи *ducatum Russiae*, що Людвик після акту 1350 р. не втручався у внутрішнє урядування Галичиною, це не є доказами фактичного підбиття Галичини Малопольщею. Треба ще з'ясувати процес адміністраційного й економіч-запосадування малопольського панства на території Галицької Русі, захоплення її найважніших комунікаційних та стратегічних пунктів, і тоді це фактичне опанування буде ясним.

Титуляція руська Казимира в цій справі дає лише натяки і напрасно д-р Пашкевіч найважніший матеріял для доказу своєї концепції, грамоти Казимира В., дотичні Галичини, вмістив у примітці, розглянув їх лише як формулювання Казимирового титулу володаря Русі, а не проаналізував їх зміст, аби дати картину фактичного проникання малопольської сили в Галичину. Матеріялом для свого дослідження д-р. П. ставить ще умову Людвика з Кейстутом 1351 р. та умову Казимира з Гедиминовичами 1352 р.

Умову 1351 р. та умову 1352 р. (точну дату останньої він установлює на підставі *itinerarium*'а короля Казимира) він розглядає тільки як виявлення венгерсько-польської конкуренції політичної що до підбиття Галицько-Волинської території. Але як раз в такому обсязі обидва ці акти не ясні. В першому акті Людвик Венгерський намагається підбити своїому впливові Литву, в другому Казимир і Гедиминовичі складають умову, направлену супроти такої експанзивної політики Людвика. Супроти діяння останнього втягується сила татарська. Змісл трактату 1352 р.

поділити Галицько-Волинську територію між Малопольщею та Литвою. Цього обидві сторони мусили додержуватися взаємно і самостійно боротися з третіми правними претендентами на ці території, не втягуючи другу сторону в цю боротьбу. Але коли ці претенденти—Венгри і Татари—виступили б супроти самих акторів—Мало-Польщі й Литви—то останні могли допомагати силам, скерованим супроти одного з їх. Таким чином обидві ці сторони припиняли стан активної взаємної боротьби за Галицько-Волинське князівство, а разом з тим зберегали за собою право пасивної участі в боротьбі великих імперіялістичних сил того: часу-венгерської й татарської. Очевидно мета останнього обидві ці сили привести до взаємної сутички, але не підпасти нарізно під удари їх, бо ясно, коли б Татари пішли на Польщу, це було б рішучою загрозою венгерському імперіялізмові і останній виступив би супроти Татар; однаково б трапилося як-би венгерський король скерував свою політику на підбиття Литви. Змисл всієї комбінації політичної умови 1352 р. полягав у тому, що сильні правно і мілітарно претенденти на Галицько-Волинське князівство, Венгри, і Татари, не могли знищити фактичність умови 1352 р. без підбиття тих, що склали умову, а підбити останніх вони не могли, бо наражалися на взаємне супротивенство і боротьбу. Не виключене, що поруч з умовою взаємною 1352 р. польський король та литовські князі мали ще умови, перший—з Венграми, а другі—з Татарами охоронно-союзні.

Отже тільки в такій складній ситуації боротьби менших політичних сил супроти себе і в колі великих імперіялістичних зрозуміло всі три умови розглянені Пашкевічем. Таке трактування питання після праці І. Домбровського єдине доцільне. Коли ж автор хотів з'ясувати не способи політичного підбиття Польським королем Галицького князівства, а процес фактичного опанування Малопольщею Галичини, то мусив притягти другий зовсім матеріал, що теж являється елементарною річчю після праці Домбровського та розвідок Грушевського, Лінніченка, Прохаска, присвячених суспільно-політичним взаємовідносинам Малопольщі й Галичини.

Аналіз внутрішнього суспільно-економічного проникання Малопольщі в Галицьку Русь вимагався правда не заголовком праці д-ра Пашкевіча а визнанням автора фактичності, а не формально-правності процесу втягнення Галицької Русі в склад польського королівства за часів Казимира Великого. Тут от-же основна формальна хиба статті, суперечність заголовку і взятого завдання праці. А сам заголовок праці д-ра Строньського *Swawola ukraińska u schyłku XVI w.* вимагав від автора дослідження внутрішніх стосунків на Україні в часи суспільно-політичного формування там тієї сили, яка пізніше підпала основу Річи Посполитої—козацтва. Але цього автор не досліджує. Лише твердження, незаосноване поважним матеріалом, що Князь Острозький був солідаризувався з козацтвом Наливайка за для побороювання прибічників унії, може до якоїсь міри уважатися натяком на внутрішні „свавільні“ стосунки. Вся ж праця має завданням з'ясувати військову акцію польсько-державну супроти Лободи та Наливайка, на підставі листів гетьмана Жолкевського з архіву бібліотеки Ягелонської та виданих Любомирским і Білевским. Нового в дотихчасові відомості про кампанію польського регулярного війська супроти козацького Лободи й Наливайка не вноситься. Підкреслюється нечисленність польського війська супроти козацького, але не з'ясується найважливіше заосмотрення зброєю того й другого. Зовсім автором уневажаються ті супротивності, які існували в козацьким таборі між ріжними групами козацтва і які найбільше спричинилися до розгрому їх. Причину „Swawoli“ козацької автор не з'ясовує, хоч він і відзначає, що в основі його лежали суспільно-економічні стосунки на Україні, а саме заборчі

тенденції можновладства. Цінне його зауваження, що супроти цих тенденцій виступило в часи Лободи, Наливайка, а головне пізніше, українське міщанство, яке й оточило смерть Наливайка легендою. Як виявлення цієї сили Строньскі вбачає те шпигунство й зрадництво, що оточувало польське військо під час походу. До прояву того ж незадоволення міщанства віднесено повстання Браславчан. Але це як раз говорить про ті визначення руху козацького, як „сваволі українної“. Очевидячки в основі її лежали не тільки деструкційні, а й творчі сили української території. Це відчуває сойм, що намагався принаймні формально втихомирити козацтво й використати його. Це розумів і гетьман Жолкевський. Автор це розуміння підкреслює в словах Ж.: „з козаками вигідніше порозумітися, чим битися“. Але сам автор своїм заголовком Swawola українна накидає флер виключно бунтарсько-руїнничий на український козацький рух, а нерозкриттям суспільно-економічних основ цього руху позбавляє його більш глибокого значіння для Річи Посполитої. Причина цього—фрагментарне дослідження того матеріалу, який притягає автор і незауваження другого матеріалу суспільно-економічного характеру, який тільки й може з'ясувати козацький рух 1596 року, чи як іменує його д-р Строньскі „Swawola“.

Без цього „Swawola“ так і лишитья „Swawol'ею“ і то не стільки в характері історичного явища, скільки в способах дослідження цього явища д-ром Строньским.

П. Клименко.

Початки книгопечатаня на землях України в пам'ять 350-літя першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573—4 р., із 560 зразками друку і прикрас давньої книжки України замислом, трудом і заходами Іларіона Свенціцького, накладом Наукової Фундації Галицькою Митрополита Андрея Шептицького ЧСВВ „Національний Музей“ у Львові. В печатні монастиря чина св. Василя у Жовкві 1924 року, стор. XXII+86+304 нунумерованих таблиць 4°.

В 8-й кн. „України“ (1924 р., кн. I—II) було обговорене ювілейне видання Українського Наукового Інституту Книгознавства у Києві, тепер, з значним опізненням, мали ми нагоду побачити аналогічне видання львівського „Національного Музею“, присвячене тому ж ювілеєві—значно більше і з деякими навіть претензіями на монументальність, але що до наукового і артистичного виконання нижче від київського. Титулова сторінка друкована в три фарби (чорнодрук, золото і зелень), на обороті книги той самий титул в тих же фарбах по-латині. Вступні статті (на 85 сторінках) в двох фарбах—з червоними титулами й оздобами. Потім великий альбом, що на 300 сторінках містить 498 знімок друку, ілюстрацій і всяких друкованих оздоб; коли до того додати ще більш півсотні знімків розкиданих на різних сторінках книги, дістаємо справді імпозантний графічний матеріал для пізнання нашого старого друкарського куншту. На жаль вибраний він без певної системи і поданий без потрібних пояснень: не вказані, скажім, ні розміри оригіналів, ні описів техніки, навіть розміщені знімки в дивній мішанині, так що напр. київський Анеологіон 1618 р. попав після почаївських друків і под. При тим альбом знімків обіймає XVII і XVIII в., забігає навіть в XIX, тим часом як вступні статті говорять про XVI і початки XVII, і також мішає відомості українських і неукраїнських сторін, зачіпаючи безліч цікавих тем, на виривки подаючи різні відомості, але не вичерпуючи науково порушених питань—трактуючи їх більш популярно, в святочнім, панегіричним тоні. Тому зайвою річчю було б переходити сі статті крок за кроком та робити до них застереження та поправки. Наведемо тільки загальні характеристики автора наприкінці його статті (з захованням оригінальної мови і правопису):

„Все те одначе не перешкоджає постійному розвитку книжної справи на Україні. Спершу піддержують його поодинокі представники найвищих і найзаможніших родів Литви-Білоруси, Волині-України, Поділя і Підкарпатя, а там воно набирає внутрішнього розгону в міру росту попиту на друковану книжку. І найкращим та наймогутнішим Меценатом українській книжці стає сам Український Народ. Рік-річно зріст попиту на псалтирки—часовнички—молитовнички—акафістнички—граматички—азбуки, та значний оборот і великими книгами—сє найкращі приклади і зразки збірного меценатства з боку темної занедбаной і підневольной маси на справи високого культурно-національного житя. На місце якого десятка—не завсе особливо ширих і щедрих на справи книжки, науки і мистецтва, непостійних у своїх почуваннях панів—стає завсе вірний син своїх родителів—батька народа і матери землі—безімений простолудин через зріст масового й справді щироприязного попиту на книжку. Український народ створює собі таким робом свої власні видавничі осередки, що обєднують у спільній праці—авторів, мистців і працівників книгопечатаня в одну сію творців сучасной української книжки.

„І споглядаючи сьогодні із-за великих ротаційних машин Лаврської печатні у Києві і покійного Івана Айхельбергера у Львові та скорих Монастирської печатні у Жовкві на душевний образ перших деревяних прас Івана Федорова, або й аж чотирьох Михайла Слезки—то відразу зрозуміємо, що живчик церковно-словянської або словянщеної книжки первісного нашого друкарства вдаряє рівно із західно-європейским. Ми чуємо, що сучасна книжка України также гуде, гуркоче і заглушує нас своєю гомінкою народною мовою, як і ся невгомна машина, що рівною хвилястою рікою розливає її на бурхливе море національного книжного ринку. Висота накладу і ріжноманітність змісту української книжки росте з року на рік, а через неї росте і міцніє звязок України з духовно-творчою працею усього культурного світа“.

За маніфестаційними, більш популярними виданнями мають прийти суто-наукові. Таке обіцяв Інститут Книгознавства, а в останніх днях грудня 1924 р. мало випустити львівське Наукове Товариство імени Шевченка історію українського друкарства написану І. Огієнком¹⁾. Будемо сподіватись від них деякого світла для історії наших перших видавництв.

М. Грушевський.

М. Е. Слабченко, *Центральныя учрежденія України XVII—XVIII ст. Одесса, 1918.*

На жаль, наскільки нам відомо, ця цікава книга проф. М. Слабченка майже не обговорювалася українськими істориками й істориками українського права. Тим часом, наука історії українського права—дисципліна ще настільки мало розроблена, що до кожного нового твору в цій галузі доводиться ставитися з великою увагою. До цього ж праця проф. Слабченка написана на цікаву й ще не розроблену тему—окремі розділи її говорять про „Народню Раду“, „Гетманат“, „Генеральну Старшину“ України—Війська Запорозького XVII—XVIII ст. ст.

Проф. Слабченко не вперше торкається історії українського права. Оця наука може дякувати йому за такі праці як от „Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи“ та „Опыты по исторіи права Малороссіи XVII—XVIII в.в.“.

Нова праця проф. Слабченка є, як зазначає автор, конспекту лекцій, що читав він для вчителів і тому написана стисло, навіть занадто

¹⁾ Вона вже прийшла до редакції, останніми днями.

стисло й коротко. Працю написано на підставі великого матеріалу. Загальне освітлення епохи в автора цілком вірне; до речі одмічає він класовий характер інститутів та установ української держави XVII—XVIII ст. Не можемо погодитися лише з деякими висновками проф. Слабченка. В нашій розвідці про Раду Старшинську на Гетьманщині¹⁾ ми вже вказали на невизначене відокремлення їм Ради Старшинської від Ради Генеральної, що були різко відмінні як установи, та на помилкову думку автора, що було ніби то 2 установи з назвою Генеральної Військової Канцелярії. Не погоджуємося і з твердженням проф. Слабченка про те, що кожний з Генеральних Старшин мав окрему компетенцію й не втручався у справи інших (с. 61). В дійсності ж Генеральні Старшини були радниками гетьманськими, ін согроде Генеральна Старшина складала малий пленум Ради Старшинської; окремо — делегувалися гетьманом з різними дорученнями, посольствами, в адміністративних, межових, судових справах і т. ин. Про визначену для кожного з них компетенцію не можна говорити навіть в відношенні до XVIII ст., не то що до XVII в.

Не погоджуємося з зайвим догматизмом книги. Україна—Гетьманщина XVII та XVIII ст. була в далеко не аналогічному стані. За цей час пройшов колосальний і різкий процес класової диференціації українського суспільства, змінилися й форми державного життя: було засновано нові установи, заведено нові інститути, здобули новий характер і зміст старі... Автор це все майже не одмічає і в наслідок цього маємо висновки може й вірні що до XVIII ст., але ж зовсім не справедливі, да й курйозні що до XVII в. Приміром, проф. Слабченко гадає що кожний Генеральний Старшина, крім мабуть хорунжого й бунчужного, мав при собі канцелярію та колегію підвладних йому осіб, але як що і в XVIII ст. не можемо уявити собі канцелярії, скажемо, Генерального Осаула, так в XVII ст. було звичайно лише дві центральних канцелярії на всю Гетьманщину: Військова та Канцелярія Генерального Суду.

Остання увага. На нашу думку, не можна, як це часто робить автор, — характеризувати інститути України Війська Запорозького після 1648 р., себто державної одиниці, інститутами й порядками Війська Запорозького до 1648 р., що було (в час лояльності) своєрідним видом війська Польської держави, та (в часи повстантів) війська повстанців проти цієї держави.

Як ми вже одмітили книга проф. Слабченка є конспектом лекцій для вчителів. Але і в цьому конспекті автор дав багато цікавого й цінного і з цим твором доведеться рахуватися будучим істориком державного устрою Гетьманщини. А головне, книга цінна своїм підходом до цієї доби Української історії, роз'яснення дійсного змісту багатьох інститутів, дійсного значіння багатьох установ Гетьманщини—Війська Запорозького.

Хотілося б щоб автор, не обмежився одним конспектом лекцій, але дав цій дисципліні і монографії по історії вищих органів і інститутів України—Гетьманщини.

Л. Окиншевич.

Іван Брик, *Слав'янський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа*. (Записки наукового Товариства ім. Шевченка, т. СХХІХ, 1920, ст. 141—217).

Монографію І. Брика присвячено епізоду політичної емансипації слов'ян в Австрії взагалі й галицьких українців зокрема. Празький з'їзд, що відбувався в 1848 р., був першим в історії слов'янських народів про-

¹⁾ „Україна“ 1924 р., кн 4.

явом до піднесення племенного споріднення, спільності своїх політичних інтересів. Це була, справді, перша поважна маніфестація проти постійного гніту й безправ'я, що терпіли слов'яне від інших народів. Нарешті, з'їзд був яскравим виявленням перед германо-романським світом величезних організаційних і інтелектуальних сил і здібностей, що вже декілька століть знаходилися в потенції.

Зазначена студія являється особливо цінною й цікавою, бо на тлі загально-слов'янським більша половина її присвячена дослідженню політичного й культурно-національного відродження в Галичині. В праці Брика появилася в світ дуже цінний матеріал про Празький з'їзд з архіву народного чеського музею в Празі. В цілій монографії перед автором та й перед читачем весь час фігурують два центри—Прага й Львів,—і події в одному з них завжди відбиваються й на подіях другого; ці взаємовідносини автор освітлює багатьма ілюстраціями з різних листувань, промов, протоколів засідань, петицій, демонстрацій, протестів та пропаганди як головної Ради Руської, так і делегації польської. Все це надає праці Брика характер не абиякої наукової обгрунтованості.

По змісту автор поділяє свою працю на три частини: 1) інтродукція до підготовки з'їзду, 2) підготовка і 3) самий з'їзд і його значіння.

В першій частині стисло показано змагання австрійських слов'ян до політичної акції перед 1848 р., як з початку частково, а потім і колективно виступило слов'янство за політичну волю та рівноправність. Головним приводом до цього була, на думку автора, всенімецька ідея створення великої і єдиної Германії, яка виявилася в скликанні франкфуртського парламенту. Ця велико-німецька експансія в бік слов'янських земель логічно викликала відповідну ж реакцію.

В другій частині автор описує детально підготовчу працю перед з'їздом і згадує про зацікавлення й той настрій, що викликала серед слов'янських народів думка про з'їзд. Після заклику ж підготовчого комітету до всіх слов'ян про потребу з'їзду, про боротьбу за самостійність слов'янських народностей, в австрійських землях утворилася напружена атмосфера. З одного боку підносилася і широко розвивалася панславистська ідея проти всенімецької агресивної політики, а з другого помічалось побоювання поляків за майбутню „історичну Польщу“ і за політично-національне першенство в слов'янських справах. В цьому відношенню була основна різниця в поляків і з іншими слов'янами Австрії що до остаточної цілі й тактики. Особливо ж гостро це розходження стояло в Галичині. І тут автор послідовно й обгрунтовано показує весь процес підготовки до з'їзду, розкриває велико-польські мрії про історичну Польщу, потаювання існування українського народу, завзяту агітацію поляків при виборі делегатів, а також і насильства в цій справі польських політичних проводирів. Всю боротьбу накреслив автор на соціальному тлі, і це надає другій частині його праці особливу цінність.

Нарешті, останню частину роботи присвячено організації з'їзду, утворенню українсько-польської секції, програмам нарад, заняттям і наслідкам з'їзду. Цей розділ являється, так би мовити, центральною частиною всієї монографії. Тут виявлено українсько-польський антагонізм, який після приїзду псевдо-української делегації до Праги, набрав прямотаки драматичного характеру. Переказано найхарактерніші дискусії, що велись на великих зборах. Далі подано відомості про чесько-українські зближення. Вияснено значіння з'їзду для слов'ян взагалі й для піднесення української національної свідомості зокрема.

Цілоком влучно схарактеризовано значіння з'їзду в назріванню українсько-польського антагонізму. „Реальних наслідків“ каже автор „за з'їздом

нема, майже, ніяких". Мрії про федерацію австрійських слов'ян не здійснились, рівноправність не проведена, тай поладнання слов'янських спорів було лиш хвилевим. Та це й природно. Причини ворожнечи були глибокі. Одна польська газетна стаття підчас з'їзду писала про українців, що коли поляки, в бажанні згоди, нагадують про колишні „світлі“ часи давньої Польщі, то українці приймають це як фікцію та сумний спомин. Дійсно, від цих сумних споминів українці не могли визволитись тоді, та й тепер в цій статті Брика відчуваються вони.

Закінчуючи розгляд статті І. Брика, ми гаряче рекомендуємо її читачам за багатство змісту, за подані нові відомості й продумане освітлення давніх українсько-польських суперечок, які й досі для нас не страшили свого інтересу.

С. Глушко.

L'Europa Orientale, politica, economica, cultura, bibliographia; a cura dell' Istituto per l'Europa Orientale. Roma. Istituto per l'Europa Orientale, 1921 giugno—1922 dicembre, ст. 487+664.

Франція, Англія, Німеччина мали ще до війни Інститути східніх мов, або Слов'янські Інститути, що ставили своїм завданням вивчення країн ближчого й дальшого Сходу, а також практичну мету підготовки кандидатів для них консульських і торговельних агентів. Італія відчула потребу в подібному інституті підчас війни, а також і після неї, коли виявилось, що їй не вистарчає дипломатів і торговельних представників добре поінформованих в справах Сходу Європи, а також і тіснішого звязку і знайомства з культурою і життям новоутворених держав як на Сході Європи, так і ближче до Італії—в країнах колишньої Австро-Угорської монархії.

„Серед тих новин, що війна внесла на географічну карту Європи—писав у редакційній передмові до журналу цього Інституту „Східня Європа“ перший директор його проф. М. Феста—перш усього варта уваги група національних держав, в більшій частині утворених *наново* між Балтикою й Каспієм, Адриатикою та Егейським морем, на руїнах двох величезних імперій. Народи, що мали спільну з Італією політичну неволю і шукали визволення подібного нашому Risorgimento в революційних рухах, але були менш щасливі ніж ми і значно довше залишились під проклятим ярмом—визволились тепер і тому з природною симпатією звертаються до батьківщини Мацціні та Гарібальді,—тієї країни, що мріяла про вільність та незалежність всіх націй“...

Передмова ця кінчалась запроханням всіх вчених та освічених людей, що мають той чи инший інтерес, чи звязок з вище зазначеними країнами, взяти активну участь в журналі присилкою статей чи матеріалів.

В першому числі, окрім проекту статуту цього Інституту, що був потім затверджений в загальному зібранні його членів, уміщене також і коротке повідомлення що до форми і публікації журналу. „Східня Європа“—щомісячник на чотирі друкованих аркуші ін-8^о—поділяється теж на чотирі частини. Перша—призначена для статей різного змісту, що мають „ілюструвати й слідкувати за життям та думкою народів Східньої Європи“. Друга—для політико-економічних заміток, але ж інформативного, а не політичного характеру. Третя частина для заміток по культурі цих народів—як мистецтво, література, філософія і т. д. Четверта—бібліографічна.

Головні зовнішні труднощі журналу ховались в його малому розмірі. Кожна стаття розрахована була тільки на одно число без продовжування в слідуючому, а тому при широкому програмі журналу приходилось або трак-

тувати сюжет поверхово, або обмежитись тільки якоюсь його частиною. Друга й третя частина журналу, — фактична *хроніка* — мали тимчасовий інтерес і відповідали на інтереси біжучого їм політичного менту чи економічного стану річей. Загальний характер мав відділ під назвою *potiziario culturale*, де зустрічаємо й декілька заміток з українського інтелектуального життя. Тут зреферовані редакцією статті акад. *М. Грушевського* про столітні роковини П. Куліша та „Театр на Україні“, раніш опубліковані в Парижі. Обговорювались також творчість Шевченка та Лесі Українки „Народня освіта на Україні“, „Українська мова та література“ доповнюють спис статей що до українознавства в цьому відділі.

В звязку з обмеженістю книжної продукції за ці роки, особливо що до країн, які утворились на руїнах Росії та Австро-Угорщини, бібліографічний відділ журналу виглядає бідно й одноманітно. Заповнювався він наполовину переказом змісту й міркуваннями на книжки про революцію 1917 року.

З 15 статей першого, загального відділу за 1921 р. спинимось на тих, що торкаються України, або взагалі колишньої Росії. Цікава передовсім по змісту й самому сюжету стаття нашого земляка Івана *Гріненка* під назвою: „Боротьба між селом і містом у Східній Європі“. Вона робить спробу з'ясувати те складне й нерозв'язане ще й до цього менту питання, яке обговорював уже Ленін на московському пленумі представників Рад в квітні 1921 р. За найтипичніші країни з погляду цієї боротьби автор визнає Росію, Україну та Болгарію. Він доводить, що з економічного боку боротьба ця була фатальна для міста, а з політичного, — вона ще тільки розгортається й окрім Болгарії не змогла ще досягти свого дійсного розвитку. Він же написав інформативну й добре обгрунтовану розвідку про голод 1921—2 р.р. в С.С.С.Р.

Ширшу, майже на друкований аркуш, статтю подав проф. *Е. Шмурло* директор російського інституту в Римі, — вдатно назвавши її „Росія в Азії та Європі“. Вона має характер т.єї балачки, що у французів зветься *causerie*, і має великий успіх на Заході. Досить автору тільки глянути на карту колишньої Росії, щоб в його уяві утворились, згідно з потребами смаку романських народів, ті самі образи, про які так охоче любили писати чужинці, що подорожували в минулих століттях до Петербургу та Москви. Тут і „мистицизм руської душі“, і нарід „дитина-кольос“, і більш сучасний сюжет — „російський імперіалізм“. Ліс і поле, рівнина й меланхолія народніх пісень, а разом з тим почуття „широти й необ'ятности“ повинні на думку проф. Шмурла, підготовити Італійців до розуміння Азійського Сходу й російського *Drang nach Osten*. Чотирі останні сторінки цієї розвідки вишиті на псевдо-історичній канві, що переплітає балтійську, чорноморську й польську проблеми і тут же пригадує про свіжу ще російсько-японську війну. Для прикладу наводимо декілька рядків із формули про польську проблему, як вона розв'язується автором. Це — „проблема *раси й релігії*. Московська держава зпочатку збирала навколо себе тільки східньо-північну половину російської землі; друга половина залишилась під владою польською: Малоросія, Волинь, Поділля, Литовська Русь — всі ці країни були — *Russia Irredenta*“... Коментарій до цього здається зайвий!

Епізод з листом неаполітанського генерала „крамольника“ *В. Пене*, що в 1821 р. на вигнання писав із Лондону до Олександра I, і безуспішно пропонував йому свої послуги, має інтерес хіба для самих Італійців, та до певної міри — для характеристики того нахилу до реакції, що відмітила останні роки життя „благословенного“ самодержця.

Стаття про „Шевченка, яко художнього і літературного критика“ на

підставі щоденника поета належить авторові цих рядків і разом з „Сучасною фазою боротьби між Слов'янофілами й западниками“ Боряковенка вичерпує спис української та російської серій статей за 1921 рік.

У відділі бібліографії подано дві замітки про видання Українського Соціологічного Інституту, підписані ініціалами директора журналу Н. Ф.: „Під редакцією проф. М. Грушевського, читаємо тут, виходить подвійна серія публікацій незвичайно цінних як для культури самої країни, так і для розповсюдження знайомості з нею за-кордоном—публікації соціологічного й політичного характеру українською мовою—а історичного—французькою. До цієї другої категорії належить „Скорочена історія України“ (Abrégé de l'histoire de l'Ukraine, ст. 256). Було природно, що цей Національний Інститут спинився на думці, що ще не існує відповідного підручника Історії України, гадав, що необхідно заповнити цю прогалину і по знайомити чужинців з історією своєї країни в цілому, а не в фрагментарному вигляді—як це було до-тепер—в додатках до історії Росії або Польщі. Людина, що ніби спеціально для цього була визначена, був проф. львівського університету М. Грушевський; автор монументальної історії України, якої вже перед війною було надруковано 8 великих томів, від початків до 1649 р. Книжка, що тепер опублікована французькою мовою є цілком нова праця, якою автор надіється підняти інтерес західньо-європейської публіки до Історії України. І це йому цілком вдалося. Оповідання своє провадить він в широких лініях, але з відповідною ясністю та живістю“... В другій замітці переказується зміст „Антології української літератури до половини ХІХ в.“ (ст. XXIV + 144) з короткою характеристикою: „Збірка не тільки інструктивна, але може вважатися також взірцем тонкого й доброго смаку, ми завдячуємо її невтомній діяльності Грушевського від котрого незадовго чекаємо також „Короткої історії української літератури“, зазначеної як праці що ладиться до друку.

В 1922 р. з зміною свого редактора журнал змінив свій виразно українофільський характер. Уже в передмові редакція дає обіцянку більше, ніж то було до цього часу, спинятись на економічному й літературному житті Румунії, Албанії, Греції та Грузії. Про Польщу, що дійсно не була і раніш забувана, не говориться нічого, але ж незабаром стало відчуватись, що дифірамби, які на адресу журналу проголошував варшавський „Польський Схід“ при кінці 1921 р., не пройшли непомітно і з допомогою ще й інших засобів в журналі на 1922 р. завойовано особливо почесне місце для польських матеріалів. Україна ж цілком зникла зі сторінок першого загального відділу, і тільки дві невеличкі замітки були присвячені Галичині в економічній та політичній хроніці. В „Юридичному положенню Східньої Галичини з міжнароднього погляду“ зазначені всі постанови й вирішення „Верховної Ради“ в Парижі та Женевської Ліги Націй що до автономії й кордонів між Східньою Галичиною та Польщею. В коротеньких „економічних замітках“ оповідається про землеробство, скотарство, сіль, нафту, водне сполучення та залізниця Східньої Галичини. До кожної із них редакція давала примітки, в котрих здіймає з себе відповідальність за їх зміст, особливо що до статистичних даних і говорить, що „буде рада коли якийсь польський письменник замалює політичне положення Галичини згідно з польськими поглядами“. Можна було чекати, що на запобігливе запрохання редакції напише доповнення до цих двох заміток про Галичину юрист або економіст. Поляки знайшли за відповідне передати слово „князеві польських географів“, як іменує його редакція, львівському професору Е. Ромеру, а сей—замість відповіді на поставлене питання—присвятив весь свій полемічний хист най-

слабшому з польського погляду пунктові: „Положенню національностей у Східній Галичині“ (12 сторінок друку). Окрім різних польських та австрійських статистик, що й на думку самого редактора журналу, повинні „мабуть викликати закиди в інших таборах“ проф. Ромер не обминув також релігійних та лінгвистичних проблем. На цьому і скінчилась ця нерівноважна польсько-українська дискусія на сторінках „Східньої Європи“ в 1922 р., в якій з одного боку і було виставлено проф. Ромера з такою рекомендацією редакції, а з другого — дві невіддані замітки у відділі Хроніка, та ще й остережливими до певної міри увагами редакції. Але треба зазначити, що огляд українських та польських публікацій західньо-європейськими мовами редакція подала цілком об'єктивно й лояльно. По своїй кількості й різноманітності наведена українська література навіть має перевагу над польською.

Ширшу статтю про земельне питання в Польщі подав *Л. Людкєвич*, про польське малярство *А. Кульчицька*. Із авторів, що писали про Росію маємо занотувати статті *Бор. Яковенка*: „Європа й Росія в філософській думці Чаадаєва“; *К. Качаровський* „Соціалізм в Росії“ (нарис народовольства), *А. Пальмієрі*: „Большевізм та християнство в Росії“; *Е. льо Гатто* „Про культурні умови в радянській Росії“. Автор останньої статті оповідає про положення в Росії науки, літератури й мистецтва з 1919 по 1921 р.р. Він подає тут одну з тих серйозних і об'єктивних розвідок, що заспокоїли в свій час опінію Європи що до долі головним робом скарбів мистецтва, якими володіла Росія, пояснивши, як революція їх зберегла. Докладно замальовано в цьому напрямкові діяльність Горького та Луначарського, згадуються праці російських вчених і зазначено всі цікаві наукові та художні видання того часу. Новим для італійської публіки були також сторінки, що оповідали про пролетарську літературу й мистецтво, правда в стриманих і обережних виглядах. На думку автора статті найбільшого розвитку в цьому напрямі досягла в Росії музика.

Той же „Інститут для Східньої Європи“ видав за цей час декілька монографій та перекладів, як книгу президента Масарика „Росія та Європа“, переклади із Достоевського та Лермонтова і т. и. Журнал же „Східня Європа“, за відсутністю ясної провідної думки що до напрямку й загального програму, не мав і не має й тепер відповідного значіння і впливу. Молоді новоутворені держави, на яких журнал мав найбільше надій під час свого заснування, були занадто заклопотані й обтяжені негайною працею у себе дома, щоб мати ще час і можливість підійти ближче й енергійніш взятись до праці в італійському журналі. Італія ж не встигла ще утворити свої власні кадри наукових робітників, особливо молодших, знайомих з сучасним станом життя і вимогами Сходу Європи. Але головне, що повинно було вплинути, так це відсутність у Італії своєї власної зовнішньої політики. З цього боку, наслідком свого економічного та колоніального положення— вона примушена орієнтуватись не тільки на Англію або Америку, але також і на сусідню їй Францію. Іноді після війни Італія, по старій традиції свого попереднього союзу, прислухалась і слідувала за тим, що думає і як провадить свою політику Німеччина. Ця невпевність урядової політики відбилась і на світогляді тієї групи, що провадить журнал „Східня Європа“ й Інститут під тією ж назвою. Як це не дивно, але ж за перші півтора роки свого існування журнал не спромігся на жадну статтю, навіть в порядку дискусії, яка б висвітлила блючу в той час проблему відносин між Італією та Юго-Славією. Правда, перша книжка журналу в 1921 р. починалась літературною статтею про „Dante nella letteratura Croato-Serbo“. Але весь цей перший відділ загальних

статтей мав неясний і невиразний характер, і було навіть незрозуміло, чому він не об'єднується разом з третім—„культурної хроніки“. Журнал мав би безумовно зовсім інший вплив і значіння, коли б знайшовся був гурток людей, що на першому плані поставив би політико-економічний відділ, і не надавав би йому виключно „інформативного“ характеру. Доказ цьому маємо в таких же молодих ще парижських журналах, як „l'Europe Nouvelle, або l'Opinion“.

Будемо надіятись, що в майбутньому, як буде налагоджений сталий зв'язок між Сходом і Заходом Європи, журнал цей відродиться в сприятливіших обставинах і можливо при тому ж Інституті, який був його фундатором. Тільки редакція його повинна бути вільна від урядових вказівок. Тоді тільки журнал матиме інтерес для своїх читачів, і якусь вартість—для самого уряду.

Федір Савченко.

Anthropos. Ephemeris Internationalis Ethnologica et Linguistica. t. XVIII—XIX fasc. 1. 2. 3. 1923—1924, c. 618.

Часопись—котрої зміст поясняє другий заголовок: міжнародний огляд етнології і лінгвістики, друкується на шести мовах і всі вони мають право горожанства в „Антропосі“, хоч виходить журнал в Австрії і під редакцією німецьких учених. Редакція пишається з того, що се найбільш інтернаціональна часопись з усеї етнологічної преси, і справді всяко старається підтримувати сю репутацію.

Інтернаціоналізм сього журналу дуже характеристичний: він завдячує його двом ріжним обставинам, з першого погляду мало сполученим між собою: по перше-стародавньому католицькому інтернаціоналізмові, по друге—міжнародній кооперації дослідників етнології, науки справді виразно інтернаціональної. Комбінація не так дивна як може здаватися з першого погляду: „Антропос“—журнал місіонерський, себто він складається в значній мірі з праць місіонерів, що проживаючи між ріжними малокультурними народами і знайомлячися з їх побутом, збирають свої помічення, чи то для допомоги іншим своїм товаришам, що попадуть колись на те саме місце і між тих людей, чи то в інтересах порівняної етнології як науки. Осередки такої місіонерської праці довгими роками були, та й ще мабуть будуть, помічними робітнями етнологічного досліду, звідки черпано сирий або на пів оброблений фактичний матеріал для наукової роботи, і се співробітництво з наукою виразно відбивається на часописі. Вона відкликається на ріжні чергові справи етнологічного досліду і дає місце науковим розвідкам, та веде огляд наукової літератури разом з спеціально місійною, підручниками мов і ин. Матеріал для часописи збирається з ріжних сторін світу, де тільки працюють католицькі місії, а приплив матеріалу улекшується ще тим, що статті друкуються тою мовою, якою писані, так що журнал доступний однаково німецьким, французьким, англійським, італійським та іспанським дописувачам. Сі дописувачі вже в інтересах своїх спеціальних завдань проповіді мусять ґрунтовно пізнавати обставини тих „диких“ країв, серед яких живуть, тому не раз можуть сказати цінне слово в теоретичних наукових дискусіях, що торкаються яких небудь примітивних інституцій. Через се їх журнал раз-у-раз відбиває на собі біжучі економічні дебати і на його сторінках з'являються імена учених етнологів спеціалістів, здебільшого, правда, тільки німецьких, але се все ж підтримує наукову репутацію „Антропоса“.

Правда, саме тепер журнал пережив зміну, що може відбитися некорисно на сій його науковій стороні. Том XVIII—XIX, се перший випуск що перейшов з рук основателя журналу проф. Вільгельма Шмідта, під

редакцію В. Коперса, проповідника S. V. D., що вернувся тепер з своєї місії в Огненній землі. Можна побоюватись, що під сею редакцією людини, близької до спеціально місіонерських питань, ніж до загально наукових, журнал може втратити дещо з свого наукового характеру. Випуск, який репрезентує 1924 р., в кожнім разі належить до менше цікавих, хоч має теж деякий цінний матеріал.

З 24 статей сього тому, особливої уваги, на нашу думку, варті три праці: одна з них, закінчена етнографічна студія місіонера M. Schulien з південної Африки про „церемонії посвячення дівчат у племені Атхуабо“ (с. 69—103), дуже цікава своїм змістом і цінна характером свого матеріалу. Бо коли взяти на увагу ту обережність, з якою примітивні народи ховають від чужого ока всякі племінні церемонії, особливо найважливішу, на їх думку, церемонію посвячення молоді в дорослий стан, а до того ще й строгий поділ, який дотримується між жіночими і чоловічими громадами, то зрозуміло, яке значіння має праця, що описує посвячення власне жіночі. Про церемонії посвячення хлопців є чимало праць від дуже багатьох народів, хоч і вони звичайно являються продуктом довгих розвідів і великих зусиль дослідувача; але посвячення жіночої молоді дуже мало досліджене. Жінок дослідниць примітивного побуту порівнюючи дуже небагато, та й ті дослідниці, яких маємо, не займалися звичайно питанням спеціально жіночого побуту примітивних народів, навіть тоді коли їх інформаторками бували жінки, але цікавилися загальними питаннями етнології і соціології сих громад, а дослідникам—чоловікам питання посвячення жіночої молоді було звичайно недоступне через замкненість жіночої примітивної громади. Чоловіки того ж племені звичайно не знають нічого про звичаї жінок, так само як жінки не знають про церемонії посвячення хлопців і інші мужеські свята; тим трудніше допитатись до сих таємниць сторонньому чоловікові. Schulien, зовсім зрозуміло, теж не бачив сам церемоній посвячення жінок у Атхуабо; відомості свої він збирав потроху від людей, з якими схиловся в своїй роботі, особливо, як лікар; зврів відомості з іншими і так вияснив в загальних рисах образ сих церемоній, а навіть зібрав тексти деяких пісень, що на них співаються. Багато довідався особливо від старої жінки, що немаючи нікого рідного, жила у нього до самої смерті і мала до нього стільки довір'я що навіть просила, щоб він по її смерті протанцював їй похоронний танець. З тих інформацій, що він зібрав вияснюється, що сі довгі і складні церемонії мають потрібне завдання. По перше, магічними танцями і діями, а також побиванням дівчат старі жінки надають їм сили, так щоб вони були щасливі, многодітні і здорові. По друге, на сих церемоніях дівчатам роз'яснюють різні звичаї їх племені, які вони знають змалку, але до того часу не розуміли, навчають їх теж правил племінної морали—послуху батькам, правил поведіння з чужими, учать остерігатися крадіжи і не виходити заміж в чуже плем'я. По третє—навчають їх різних спеціально жіночих звичаїв та чарівництва—бо тут се монополь жінок; в піснях-лементах знайомлять їх з долею нещасливої жінки, що не має сім'ї ані притулку, і, звичайно, пояснюють се нещастя тим, що така жінка не вміє обходитися з своєю чарівною силою, яку дістає в сих церемоніях. Про сі церемонії чоловіки говорять з великою повагою, бо вірять в велику чарівничу силу жінок—жінки, мовляв, родять людей і тому так добре їх знають, що самим поглядом можуть зчарувати чоловіка і наслати на нього всяку хворобу.

До сеї цікавої теми посвячення, треба згадати, підходить теж стаття проф. Степен'а з Бонн, про походження грецьких містерій, в котрій він виводить сі містерії з примітивних звичаїв покоління поділу і з церемоній посвячення молодих в покоління класи старих чоловіків і жінок.

Але проф. Клемен зв'язує їх і з примітивними таємними товариствами, і таким чином занадто тісно об'єднує ці інституції, децю відмінні в своїй громадській основі: загальноплемінні звичаї посвячування і організацію „таємних“, товариств, професійних спілок вояків або знахарів, або релігійних братств.

Друга стаття, яку ми хотіли б відзначити, се докторська дисертація Н. Köpfig'a про зламання права і його поладу у Ескимосів (*Der Rechtsbruch und sein Ausgleich bei den Eskimos*). Вона ще не закінчена і тому обговорювати її тепер не будемо; відзначаємо тільки, що такі спроби досліджування примітивного звичаєвого права з становища нашої юрисдикції виробляють собі що раз більше прихильників і з часом можуть утворити цікаву галузь етнології.

Третя праця, яку варто згадати, також не має закінченого виду—се листи з Огненної Землі місіонера Gusinde, що до недавнього часу працював з теперішнім редактором „Антропосу“, а тепер продовжує його досліди на місці. Цей дописувач близько зазнайомився саме з племенем Она і між іншими відомостями, що він зібрав, описав також церемонію посвячення хлопців у сих Індіан, яку він бачив від початку до кінця; вона творить цікаву паралелю до тої яку ми переповіли вище від Атхуабо. Цю церемонію Она пояснюють такою історією: коли ще сонце і зорі жили на землі, верховодили жінки над чоловіками, так як нині чоловіки над ними, а щоб держати чоловіків в страху, збиралися таємно в лісі, передягалися „духами“ і залякували чоловіків. Але оден ловець вивідав їх обманство і тоді чоловіки озброїлися і вирізали всіх жінок, лишаючи тільки двохлітніх дівчаток. Через це, коли чоловіки вирішили завести і собі такіж церемонії, щоб держати в страху жінок, то жінки вже нічого не знали про їх правдивий характер, і до тепер, мовляв, не знають. Як видно, ці два звідомлення, що зовсім випадком зійшлися в однім томі журналу з різних кінців південної півкулі, дуже ясно підкреслюють одну з характерних рис примітивного громадянства і його поколінної організації, а саме строгий, організований поділ мужеської і жіночої половини та зв'язану з тим ворожнечу сих половин.

Не спиняємось над іншими поміченнями дописувача з Огненної Землі, вони торкаються також всяких важних питань, як власність, організація сім'ї; але тут помічення М. Гузінде більш уривкові і не дають такого цікавого матеріалу.

Катерина Грушевська.

Хроніка¹⁾.

Археографічна Комісія Всеукраїнської Академії Наук утворилася в 1921 р. через сполучення старої „Комісії для издания древнихъ актовъ“, археографічної комісії ВУАН і археографічної комісії Укр. Наук. Т-ва в Києві, під проводом ак. Іконнікова, голови першої з вищеназваних комісій, але в р. 1922—3 не могла розвинути широкої діяльності як через брак засобів, так і через недугу свого голови, що помер в-осени 1923 р. З вибором на голову ак. М. Грушевського вона регулярно відбувала свої засідання що-місяця, в постійний день, а в разі потреби збиралась і на надзвичайні засідання, на яких читались доповіді і справоздання з архівальних студій і екскурсій (членами і співробітниками протягом року

¹⁾ Удівивши чимало місця статтям і матеріалам про Костомарова, мусли ми стиснути всі інші відділи, та перенести решту до IV книжки. *Ред.*

відбуто таких екскурсій 18—до Харкова, Чернигова, Полтави, Кременчуга, Катеринослава й ин. міст), а також звідомлення приїзжих з провінції співробітників. Окрім дійсних членів (11) та співробітників (4) до своїх занять притягла вона сього року, як постійних учасників, значну кількість молодих дослідників (13), які постійно являлись на її засіданнях. З'язалася з архівними центрами України та РСФСР, вивіснюючи стан археографічного матеріалу, для дослідів і видання. Голова Комісії відбув спеціальну командировку до Москви і Ленінграду, щоб на місці познайомитись з станом архівних джерел до історії України і способами їх використання, та вивіснити можливості передачі їх на Україну. Щоб приготувати місце на випадок сеї передачі, президія Археографічної Комісії заходились коло передачі ВУАН будинку 1704 року, що містить в собі бібліотеку б. Духовної Академії, а через непорозуміння був заарендований професійній спільці. На початку 1925 року будинок сей дійсно передано у власність Академії, і таким чином тепер забезпечено гарне і безпечне приміщення для архівних фондів, котрі мали б бути передані до Києва.

Систематичне видавання матеріалу рішено почати продовженням корпусу актів до історії України, що ведений був Костомаровим і перервався на 1678 році, як XIII том Актів Южной и Западной России. Редакцію прийняв на себе голова Комісії; до передачі сих фондів на Україну з московських архівів рішено просити вypoжичати їх Археографічній Комісії для використання, починаючи від столбців і книг Малоросійського Приказу р. 1679—на се Московський Центр. Архів дав свою принципіальну згоду. Разом з тим приступлено до підготовки до видання актів до історії Гайдамаччини. З нагоди 350-ліття українського друкарства розроблено план опису стародруків України (до р. 1800) і організовано для того спеціальний Комітет. До кінця року сей Комітет виготовив 987 карток (назв стародруків). Робилися також заходи коло улекшення співробітникам комісії праці над соціальною історією останнього століття.

Реалізація сих планів стрічала одначе перешкоду по-перше в повнім браку коштів на видання; далі—в переходовім характері нинішньої організації архівної справи, при чім Арх. Ком. дуже тяжко було добути скільки небудь докладні інформації про наявність архівних матеріалів в справах, котрі її займали; нарешті в змаганнях Істпарта заховати за собою виключне право студіювання матеріалів навіть таких, які мають більш ніж далекий звязок з історією партії. Археографічна Комісія покладає надію, що спочуття керуючих органів УСРР дасть змогу кінцем кінцем подолати ці труднощі, які непотрібно гальмують студіювання історії України всім установам і дослідникам, заінтересованим тимі студіями, та дасть змогу поставити археографію України в рівень з російською, польською, чеською—від котрих вона через несприятливі обставини сильно відстала і далі відстає.

Поодинокі члени Комісії займались такими справами:

Ак. М. С. Грушевський підготовляв видання актів до історії України від р. 1679 і продовження своєї Історії України, що спинилася на р. 1650.

Акад. М. П. Василенко підготував до видання „Генеральне слідство о маестностях Стародубського полку 1729—1741 р.р.“ і написав розвідку про землеволодіння на території полку.

Акад. В. М. Перетц складав список рукописів українського походження взагалі та організував реєстрацію українських стародруків Ленінграда.

Акад. К. В. Харлампович готовив до друку українські літературні пам'ятки XVIII в.

Проф. О. С. Грушевський працював над розробленням архівних джерел з історії міського землеволодіння XVII—XVIII в. в. в Гетьманщині. Як і в попередні два роки, за проводом О. С. Грушевського, по затвердженому Комісією плану, описувалися збірки Лазаревського, Суденка та Рум'янцевського опису.

В. О. Кордт склав пояснюючу статтю до третього випуску видання Комісії: „Матеріали з історії картографії“.

А. С. Криловський продовжував збирати вміщені в слов'яноруських стародруках XV—XVII в. в. передмови й післяслова „До читальника“.

В. В. Міяковський збирав матеріали до біографій: Антоновича—в київських архівах, Костомарова—в лєнінград. і Драгоманова—в полтавському.

В. О. Романовський підбирав матеріали, що характеризують практику діловодства центральних установ старої Гетьманщини та губерніяльних установ України XVIII і початку XIX в. в.

В. І. Щербина розшукував жаловані грамоти місту Києву та інші матеріали до історії самоврядування м. Києва по Магдебурському праву.

О. Ю. Гермайзе зібрав і виготовував до друку акти із архіву київського генерал-губернатора про Коліївщину 1768 року, здав до друку, під назвою „Українська нелегальна література XX століття“, збірку прокламацій Р. У. П. за 1900—1906 р. р., опублікував антивоєнні відозви за часів війни 1914—1917 р. р.

П. С. Бучило працював в херсонськiм історично-етнографічному музеї над матеріалами до історії колонізації; як член архівної комісії при Науковiм Товариствi в Миколаївi брав участь в роботі що до упорядкування архіву адміралтейства.

М. І. Корнилович студіював документи інвентарного архіву генерал-губернатора по Володимир-волинському повіту.

Проф. В. Барвінок, працюючи над монографією про Лазаря Барановича, прєстудіював більшість його творів і виготовував до друку його житєпис, для якого користувався деякими ще неопублік. архівними документами.

Проф. П. В. Клименко працював над магістратськими й цеховими справами і книгами XVI—XIX в. в.; крім того, вибрав статистичні відомості із „Веденія Полтавського полку 1731 року“ і із збірки Лазаревського підрахунки населення України по Рум'янцевському опису.

Проф. С. І. Маслов продовжував збирати матеріали для своїх робіт: „Життя і літературна діяльність Стефана Яворського“ та „Мазєпа в літературі кінця XVII і початку XVIII в. в.“

О. І. Баранович порядкував архівні матеріали до історії панського господарства, XVI—XIX в. в. різних місцевостей, з південної Мозирщини, східньої Київщини, північного Поділля; надрукував статтю „З історії заселення південної Волині“.

П. М. Попов виучував матеріали Лаврського архіву що до історії Лаврської друкарні в XVIII—XIX в. в.; описував нові придбання київських рукописних збірок та ті рукописи, що лишилися по-за відомим „Описанієм“ академ. М. І. Петрова.

М. М. Ткаченко розшукував матеріали для соціальної й економічної історії Гетьманщини в рукописному відділі бібліотеки бувш. Київського унів. та Київському Центральному архіві давніх актів.

В. Д. Юркевич склав опис документів м. Кобижчі, Київського полку, вміщених в Рум'янцевському опису.

Природничі Секції ВУАН. І. Геологічна Секція і Геологічний Кабінет ВУАН. Геологічна Секція ВУАН була первісно частиною Українського Наукового Товариства в Києві (як і інші Природничі Секції

ВУАН); утворення її тісно сполучене з розвитком природничих дисциплін в межах цього Товариства, яке за останні роки свого існування набуло характеру вільної Української Академії Наук. Попереду в Товаристві організувалася Природничо-Технічна Секція (в ній працювали В. Шемет, В. Різниченко і П. Холодний); у „Збірниках“ цієї Секції були надруковані перші на Російській Україні наукові праці з геології та географії рослин українською мовою (праці В. Різниченка). У квітні року 1918 з цієї Секції відокремилася Природнича Секція (під головуванням П. Тутковського). Незабаром, року 1919, Природнича Секція Товариства розрослася і перетворилася на окремий Природничий Відділ Товариства з поділом на Секції,—між иншим, установчі збори Геологічної Секції відбулися 24 січня 1920 р.; головою Секції обрано П. Тутковського, секретарем В. Різниченка. Але вже року 1921 Українське Наукове Товариство з'єдналося з Українською Академією Наук і природничі Секції його увійшли у склад II-го Відділу Академії. Того ж року академик П. Тутковський обраний на почесного члена Геологічної Секції (з приводу 40-річного ювілею його наукової діяльності). З часу приєднання Геологічної Секції до Академії не одержувала вона від Академії абсолютно ніяких коштів і приміщення, користуючись приміщенням Геологічного Кабінету з запрошення свого голови. Проте ця Секція працювала дуже напружено і енергійно, улаштовуючи прилюдні часті засідання (що одвідуються і численною студентською молоддю) та видаючи свій журнал (на приватні кошти своїх членів). За час перебування Секції у складі II-го Відділу ВУАН (з 7-го листопаду 1921 р. до нині—до 4 квітня 1925 р.) на прилюдних засіданнях Секції, сполучених з засіданнями Дослідчої Катедри Геології у Києві, було зроблено 55 докладів, в тому числі з фізичної геології 8, з гідрогеології 10, з описової геології 4, з палеонтології 2, з петрографії 5, з геології четвертинного періоду 12, з застосованої геології 10, з ґрунтознавства 3 і науково-інформаційний доклад 1. Теми і автори докладів були такі:

1921 р. В. Різниченко, „Геологічна таємниця Шевченкової Гори під Каневом“.—1922 р.: В. Різниченко, „Свідки колишніх пустинь на Поділлі“; О. Зеленко, „Гідрогеологічні умови у системи Бога на Поділлі“; В. Лучицький, „Умови уложення і походження гірського мила у Криму“; В. Дубяньський, „Ознаки пустинного ландшафту в околицях Кисловодська“; Р. Виржиківський, „Південно-західня межа Української кристалічної смуги за часів сілуря“; Г. Махів, „Ґрунтознавчі дослідження на Україні в зв'язку з її геологічною будовою“; О. Красівський, „Геологія в її відношенні до боротьби з ярами та деякі риси водопостачання Українського міста і села“; П. Тутковський, „Сліди величезних гідрохемічних процесів девонського періоду на узбережжю ріки Уборти“; П. Тутковський, „Велетенські казани на Україні“; В. Різниченко, „До питання про основи гідрогеологічної районізації України“; Е. Опоков, „Умови артезійського водопостачання у районі Катеринодара на Кубанщині“; Г. Буренин, „До історії алювіяльних покладів західньої Чернигівщини“ і реферат праці Мірчинка „про потретинну історію Росії“; року 1923: Р. Виржиківський, „Геологічна будова околиць Лядави на Поділлі“; В. Дубяньський, „Нові гадки про геологічну будову землі“ (огляд літератури); В. Різниченко, „Природні умови найпівденнішого родовища торфу на Україні“; Р. Виржиківський, „Тераси Лядави“; В. Різниченко, „Гідрогеологічна будова заповідника „Чаплі““; Г. Махів, „Ґрунтові райони України“; О. Красівський, „До гідрогеологічної картографії Поділля“; В. Різниченко, „Природа Канівських дислокацій“; П. Тутковський, „Новини західньо-європейської та американської літератури про лес“; С. Коклік, „Гідрогеологічні умови

м. Василькова“; П. Тутковський, „Екстрагляціяльні ринякові ози в Українському Поліссі“; Е. Опоків, „Геологічні експонати на с.-г. виставі 1923 р. у Москві“; М. Безбородько. „До питання про генезис та характеристики порід Української кристалічної смуги“; Р. Виржиківський, „Шабалатське озеро і його значіння“; Ф. Лисенко, „До матеріалів про фосфоритові розвідки на Поділлі“.—Року 1924: В. Крокос, „Наслідки геологічного дослідження Хаджибейського і Куяльницького лиманів“; Г. Махів, „Природні райони України“; Г. Мірчинко, „Четвертинні поклади Кубані“; В. Крокос, „Четвертинні поклади Одеського району“; В. Дубянський, „Останні землетруси на Кавказі“; О. Красівський, „Уваги що до Української кристалічної смуги“; Г. Козловська, „До природи кристалічних вапняків Хоцеватського Побужжа“; М. Свительський, „Праці Геологічного Комітету у Криворожському Районі“; В. Закревська, „Череп Bison priscus з Кобеляцького повіту на Полтавщині“; П. Василенко, „Бурий вугіль на правобережній Україні“; М. Безбородько, „Вогняні і метаморфічні породи південної частини Поділля“; В. Різниченко, „До четвертинної історії району Канівських дислокацій“; М. Тетяєв, „До тектоніки України“; Р. Виржиківський, „Геологічні підстави класифікації зсувів“; В. Різниченко, „Яри низового Поросся у районі Канівських дислокацій і геологічні підстави їх меліорації“; В. Лучицький, „До петрографії осадових порід Київів“. Року 1925: Ф. Лисенко, „Про умови уложення синьої та фаянсової глини у районі Міжгірря“; Р. Палій, „Сучасний стан геологічної досліджености фосфоритових родовищ Поділля“; Н. Пименова, „Пірамідальні наметні в околицях Київів“; М. Лоташівський, „Опис нової Святошинської свердловини“; Г. Закревська, „Sus scrofa ferus з околиць Смілої на Київщині“; В. Різниченко, „Природні умови і охорона природи району Шевченківського заповідника під Каневом“; П. Тутковський, „Деякі доповнення до теорії еолового походження лесу“; О. Зеленко, „Досліді деяких графітових родовищ на Поділлі“; Р. Виржиківський Українські лимани, їх геологічна історія та промислові можливості“; Ф. Лисенко, „Жорнове каміння Кам'янецьчини на Поділлі“.

Число дійсних членів Геологічної Секції на 4 квітня 1925 р. було 30. Органом Секції є журнал „Українські Геологічні Вісті“, що його видано (на приватні кошти членів) два числа 1923 і 1924 р.

Геологічний Кабінет ВУАН, що дає приміщення для засідань Геологічної Секції і для редакції „Українських Геологічних Вістей“, переводить такі праці: шляхом обміну та пожертв збирає геологічні, мінералогічні і палеонтологічні колекції з України і інших країн і спеціальну наукову геологічну бібліотеку; інструкує численні провінціяльні музеї, гуртки, товариства і окремих осіб (в тому числі студентів, інженерів, лісничих, навчителів) що до збирання наукових геологічних матеріалів на місцях; визначає матеріали, що надсилаються цими організаціями і особами; подає наукові відомості на запити різних організацій і державних установ (в тому числі ВСНХ в Москві, Російської Академії Наук, Російського Геологічного Комітету і його Київської філії, Київської Гірничої Округи, Київського відділу Доброхема, Київського Губвиконкому, численних шкіл і музеїв та гуртків краєзнавства, Київського Порцелянотресту, Радіологічного Інституту в Одесі, різних підприємств); демонструє збірки свої численим одвідувачам—шкільним екскурсіям, робфакам, партшколам, військовим частинам, робітникам, окремим особам, при чому читаються і відповідні лекції персоналом Кабінету; допомагає праці аспірантів Дослідчої Катедри Геології у Києві матеріалами, приладдями і бібліотекою; переводить геологічні досліді на місцях на власні кошти

дослідників; допомагає Комісії по вивченню природніх багатств України; допомагає працям студентів ІНО, Архітектурного Інституту і Геолого-Розвідачних та Торф'яних Курсів імені т. Артема; штатний і нештатний персонал Кабінету читає популярні лекції в зазначених ВУЗ'ах, а також по робітничих клубах, і на тимчасових курсах ріжного роду. При Кабінеті улаштовані лабораторія геології, лабораторія палеонтології, лабораторія мікропалеонтології, єдина в СРСР, музей і аудиторія. За шість років свого існування Геологічний Кабінет дістав від Академії на музей та лабораторію тільки 190 карб. і тому не може нормально розвинути своєї діяльності.

Наукове життя в Чернигові (в 1914—1924 рр.¹) На початку імперіалістичної війни наукове життя в Чернигові майже зовсім припинилося. З наукових інституцій існувала тільки „Черниговская Ученая Архивная Комиссия“. Її душею був В. А. Модзалевський; під його керуванням велось видання історичних матеріалів („Труды“), але збори Комісії відбувалися дуже рідко.

Інтенсивнішим стає темп наукового життя після лютневої революції. Влітку 1917 року утворюється „Товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва“. Воно взяло под свій догляд ті культурно-історичні цінності, що збереглися по Музеях і Архівах Чернигова та в інших місцях на Чернигівщині. Комісаром від Губвиконкому по охороні таких пам'яток був той же В. А. Модзалевський, а головою Товариства Ю. С. Виноградський. В 1917 році закладено було й видавниче товариство „Сіверянська Думка“. До складу його Ради увійшли: В. А. Модзалевський (в-осени 1918 року він виїхав до Київ), Ю. С. Виноградський, М. М. Могиланський, П. Діденко та О. Соловій. Це товариство за 1918 рік видало 6 книжечок, переважно історичного змісту, між иншим такі: „Коротенька історія Чернигівщини“—Д. Дорошенка, „Монета і денежний счєт в Лівобережній Україні в XVIII вѣкѣ“—В. Шугаєвського, „Основні риси Українського Мистецтва“—В. Модзалевського. За горожанської війни через брак паперу та з инших причин діяльність видавничого Товариства припинилася і з початку 1919 р. воно перестало існувати.

З організацією Радянської влади в Чернигові, а саме з березня 1919 року, наукова діяльність з'осередковується в Чернигівським Губ. Відділі Народньої Освіти, де утворюється офіційний орган: „Комитет охорони пам'ятников старины и искусств“, з Ю. С. Виноградським на чолі. З початку 1920 р. до складу Комітету увійшов і активну участь у справах його брав В. А. Шугаєвський. В своїй роботі комітет зустрів співчуття з боку органів місцевої влади й йому пощастило в тяжкі часи напруженої городянської боротьби зберігти Чернигівські Музеї та п'ять великих архівів у Чернигові. Результатом діяльності Комітету являється, між иншим, 3-ій Радянський Музей (в буд. Милорадовича). Робота по охороні культурно-історичних цінностей провадилася й по за межами Чернигова, але там комітет уже не мав сили боротися зі стихійним нищенням цінностей, особливо в тих місцевостях, що кілька разів переходили з рук до рук.

Далі помітним явищем Чернигівського життя було заснування Наукового Товариства (як філії Київського). Найближчим приводом до утворення Т-ва було бажання українського громадянства, незалежно від уря-

¹) Відомості про чернигівське життя написані трьома чернигівськими науковими робітниками, незалежно оден від одного, тому містять деякі, але незначні повторення, котрі редакція вважала зайвою річею силоміць виглажувати та уодностайнювати зміст цих звідомлень. Через брак місця докінчення буде подане в IV кн. „Україна“ с. р.

дових установ, взяти активну участь в рятуванні культурних цінностей. Думка про Т-во виникла ще в 1919 році, але тільки наприкінці 1920 р. почалася організаційна робота. Налагоджений був зв'язок із тодішнім Київським Науковим Товариством, що цілком підтримало Чернигівців у бажанні їх заснувати в Чернигові науковий осередок. Київське Н. Т-во допомогло тоді й матеріально, передавши Чернигову майже всі свої видання. 13 лютого 1921 року відбулися установчі збори Т-ва. В постійну Раду увійшли: Г. Г. Холодний (як голова Т-ва до осені 1924 р., коли він виїхав до Києва), В. Ю. Зубок (Секретар. Умер р. 1922) М. К. Шматько (виїхав у Харків р. 1924), Д. О. Заушкевич і В. А. Шугаєвський.

В березні того ж року в Шевченкові дні Т-во влаштувало перші прилюдні збори. З наукових доповідів, що читались пізніше, можна зазначити допов. П. К. Федоренка (Взаємовідн. схем рос. та української історії), Мохна Г. Д. (Про Батурин), Чиркова М. (Художньо-філософська концепція „Гайдамаків“), Пилипенка Б. К. (Українське народне мистецтво), Холодного Г. й Шугаєвського В. (Шестовицьке городище), А. В. Верзілова й Устименка (про Коцюбинського), А. Лебедя (Шевченко), Дубровського В. В. (Втікачі селяни Лівоб. Укр. при кінці XVIII в.), ряд докладів Київських гостей Моргілевського І. В., Ернста то що.—Не зважаючи на його скромну діяльність і дуже рідкі прилюдні збори, Т-во користувалося весь час широкою популярністю серед громадянства й студентської молоді. І це особливо було помічено в дні широких свят, коли студентство виступало завжди в тісному контакті з Товариством і коли виступи Т-ва збирали сотні людей. В десяти роковини смерті Коцюбинського Т-во влаштовує похід на могилу письменника й горожанську панахиду. Пізніше при Т-ві заснований був комітет по збудуванню пам'ятника Коцюбинському в Чернигові. Після занепаду й смерті „Просвіти“ в 1922 р. майню просвітянське разом із деякими життєвими її функціями „Просвіти“ перейшли до Т-ва. На зборах ради Т-ва однією із центральних справ було питання про книгозбірню і з усіх починань Т-ва це одно з небагатьох, що дали цілком конкретні наслідки. Різними способами Т-ву пощастило зібрати чимало з того матеріалу, що без жалю нищився в ті роки. Товариство купувало, збирало й просто забиравало книжки скрізь, де можна було; між иншим урятувало частину книгозбірні Русових. З великими труднощами вдалося бібліотечну справу довести до ладу, головним чином завдяки енергії М. К. Шматька, що до нього після смерті В. Ю. Зубка перейшло секретарування в Т-ві. Книгозбірня Т-ва досягала вже кількох тисяч томів і Т-во могло відкрити дитячу читальню, виділивши з свого книжкового фонду коло 1^{1/2} тисячі назв.

Чернигівська губерніяльна архівна комісія як раз перед війною досягла найбільшого свого розвою. „Правителемъ дѣлъ“—себ то науковим керівником її—був В. Л. Модзалевський який з виїмковою енергією віддався своїй праці і дійсно зумів надати їй діяльності характеру більшої науковости. Виросли також і кошти комісії—крім допомоги від земства, міст та місцевого дворянства.—Комісія мала ще субсидію з центру і це давало їй можливість не тільки зводити кінці з кінцями, але часом мати і певні збереження. Склад членів Комісії теж свідчить про цікавість місцевих кол до діяльності Комісії, а також і про симпатії центральних сфер. На 1 січня 1915 р. було 20 почесних членів і 136 дійсних членів. Ті члени, що жили поза Черниговом, були корисні, підтримуючи зв'язки Чернигова з центральними установами чи иншими аналогічними товариствами. Завдяки таким зв'язкам Комісія одержувала архівні матеріали, напр. старі плани Чернигова та Чернигівщини, книга Рум'янцевського опису, справи Черниг. та Новгород-Сіверського намісництв 1780—1797.

За для наукових праць Комісії виписувано архівні матеріяли, наприкл. з Харкова, також виписувано і книги з інших бібліотек; ці висилки книг і матеріялів виявляли уважність до праці Комісії. На Архівній Комісії лежало не тільки наукове завдання розробляти зібрані в Чернигові архівні матеріяли; вона проводила описи архівних матеріялів (напр. справ Чернигів. та Новг.-Сівер. намісництв). Доглядала за станом та цілістю інших архівів по за Черниговим (так, напр. Ніжинські архіви). Розбирала старі архівні справи, виділяючи цікавіші серед тих, що призначалися до знищення: таку складну працю перегляду несла Комісія і для сусідніх губерній, де не було архівних комісій, як напр., Минська. Займалась теж Комісія і збиранням старовинних річей панського та церковного побуту, для цього робились і невеликі екскурсії по губернії: так зложився свій власний музей. Менш займалась Комісія за браком спеціалістів-археологічними дослідями. Видавнича діяльність Черниг. Комісії ішла так. В 1914 р. вийшов том Х-ий „Трудовъ“ (з поміткою: Черниговъ 1913 г.), в 1916 р. вийшов т. XI-ий (Черниговъ 1915 г.), з т. XII-го вийшла лише перша половина (Черниговъ 1917—1918 г.), в ній подано „Матеріялы для біографіи Стародуб. полковника Тимофея Алексѣвича 1654—1682“, друга частина вже не з'явилась, хоч про вихід цієї частини було оповіщено в окремім додатковім аркушику. Окремо вийшов том „Актова книга Стародубскаго городоваго урядя 1693 г.“ (Черниг. 1914 г.). Зазначимо тут статті та матеріяли XI—XII томів: Письма Александра Ивановича Покорського-Журавко къ женѣ Серафимѣ Павловнѣ, рожд. Потье-де-ла Фромандьер (1858—59 г.г.) з передмовою В. Л. Модзалевського, з якої видно, що листи ці дають матеріял для історії Черниг. Губ. Комітету „объ устройствѣ и улучшеніи быта помѣщичьихъ крестьянъ“, для характеристики членів Комітету; додано статтю Д. А. Бочкова Памяти Ал. Ив. Покровскаго-Журавко (1813—1913) з реестром друкованих праць про бжільництво та „крѣпостное право“. Дві записки „о родѣ Кирьяковыхъ“—молдаванських греків, що працювали на Полтавщині й Новоросії—М. М. Кир'якова. Цікавіші матеріяли й замітки В. Л. Модзалевського: Листи й універсали Семена Палія, листування Забіл і з ними (1695—1733) з передмовою В. Л. Модзалевського; документ про „брак Гетмана Брюховецкаго на Московской дѣвкѣ Д. Ол. Исканской“; до історії компанійських полків—от полковника комонного Я. Павловскаго роспис полку его року—1682. В цьому-ж II-му випускові уміщені доклади В. Л. Модзалевського: дѣло объ увольненіи Ив. Забѣлы отъ уряда хорунжаго генеральной войск. артилеріи (1734—1735 г.) и судьба Малороссійскихъ пушкарей. Близько до праць Модзалевського стоить доклад Л. Г. Кутовой: „Нѣсколько словъ о копныхъ судахъ в Малороссіи—(12 стор.),—написаний чи не за приводом самого В. Л. Модзалевського. Значне місце в XI випуску займає доклад Я. Н. Ждановича: отдѣлъ „Малороссія“ на выставкѣ „Ломоносов и Елизаветинское время“ 1912 р.: подано характеристику Лизавети, її відносини до Розумовських і „Малороссіи“, потім йде опис рукописів, справ, виставлених архівами, карт і планів, стародруків, особливо чернигівських портретів і картин з списком ієрархів українців з їх біографіями, опис річей церковного військового й гражданського побуту. З інших докладів, невміщених в Трудах Черн. Г. А. Комісії, слід занотувати: доклад В. А. Шугаєвського „Краткій обзоръ монетныхъ находокъ Черниговской Губернии“, доклад цей додав цікавий матеріял до предісторії Чернигова й Чернигівщини, культурні і хронологічні дати; доклад Г. А. Максимовича „обученіе грамотѣ и воинской экзерциціи в Черниговскомъ полку вѣ к. XVIII в.“ з додатками Модзалевського й П. Як. Дорошенка; доклад П. П. Богуслав-

ського „Антоній Смировскій, архієпископъ Черниговскій и первые годы Черниговской семинаріи“; доклад Е. А. Карнаухова „о доходах Козелецкаго магистрата на 1760 г.

Чернігівський Комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва був в роки революції та горожанської війни спадкоємцем Чернігівської Архівної Комісії. Цій установі доводилось в турботний час взяти на себе догляд за музейними та архівними збірками Чернигова, зберегати їх від руйнування, припиняти розпочате знищення інших беззахайних збірок як в Чернигові, так і в околиці, перевозити, шукати приміщення для них та инш. Багато на це було витрачено праці, але далеко не завжди можна було своєчасно ужити засобів, коли, напр., під с. Британами на Борзенщині гатили греблю книжками і матеріялами з панського архіву, а в будинку Черниг. Дух. Семинарії опалювано книгами з дорогоцінної старої бібліотеки. З знищених панських маєтків перевезено цінні речі та пам'ятки старовини, з архівних збірок—установ та приватних—перевезено документи на схованку до Чернигова. Потім згодом з'явилося питання про найбільш раціональне об'єднання зібраних матеріялів, щоб можна було вести наукове студіювання зібраних колекцій, щоб однорідні речі не були розкидані по різних місцях. Так почалось обговорювання різних планів групування збірок, при чім речі взяті з церков та монастирів склали окремих музей церковний. Збірка колишня Архівної Комісії розрослась завдяки новим поповненням і заняла місце поруч з колишнім земським музеєм (Тарновського). Завдяки цим енергійним заходам пощастило зкупити в Чернигові дорогоцінні матеріяли з історії соціальної та економічної, письменства та мистецтва. А. В.

Інструкція катедри історії Українського Народу В. У. А. Н. для екскурсій і дослідів її співробітників та кореспондентів в царині культурних переживань та історичної пісенности на р. 1924-5.

Чергове і головне завдання сього року—збирання історичних пісень, дум і балад для видавання їх корпусу, задуманого катедрою. Коли екскурсант або кореспондент не має змоги сам зібрати тексти їх, цінно дістати відомості, тільки зовсім докладні, певні і перевірені, в яких місцях, в устах яких співаків або людности держаться сі пісні.

Під думами розуміємо нерівноскладові речитативи на історичні і моральні теми. Історичними піснями звемо не звязані з обрядовими діями пісні про особи і події широкого громадського значіння, котрі власне держаться в пам'яті з уваги для значіння сих подій або імен, тим часом як ті пісні, в яких нервом являється інтересна фабула, належать до балад або низших епічних пісень,—хоч би часом вони й звязані були (здебільшого механічно) з якимсь іменем: напр. пісні про руйнування Січи се історичні пісні, а про Бондарівну й Каньовського се балада. Межу між ними, що правда, не завжди можна напевне перевести, але се не так і важне: потрібні і одні і другі, тільки балади стоять в нашій програмі під сю хвилю в другій черзі. При абсолютнім браку часу треба вхопити думи й історичні пісні і по можності зазначити, які балади звісні в даній місцевості.

Для першого ознайомлення з справою може служити книга Д. М. Ревуцького: „Українські думи й історичні пісні“. З літератури про думи особливо поручаються праці Ф. Колеси в XIII—XIV т. Матеріялів до етнології (львівських) і „Генега українських дум“ (1921). Перегляду баладних тем досі не робилось, обслідувані тільки деякі популярні теми, напр. про убиття жінки через намову матери, про розбійника та його жінку, про покритку, що вбиває дитину, про грішну дівку, що вбила або зачинила

своїх дітей і под. Тепер приходиться час видати повну збірку сих епічних пісень на новелістичні теми (балад).

В тісній звязку з сими завданнями стоїть загальне обслідування репертуара професіоналів: кобзарів, лірників і старців, приведення до відома, де існують такі професіонали, і по змозі вичерпування всього репертуара тих професіоналів, котрих удасться здібати. Бажано від лірника, кобзаря чи старця, який співає, по можності все записати: його індивідуальну історію, де він учився, чи належить до якоїсь організації, чи мають вони свою касу, періодичні збори, відки він навчився кожної річі, яку співає або проказує, що він знає про інших професіоналів, і записати все що він знає. А при можливості—обслідувати колективний репертуар професіоналів цілого району, користуючись зборами їх під час храма, ярмарку і под., при тім записувати і варіанти та одмічати індивідуальний репертуар кожного професіонала по місцевості. Дуже повну і гарну інструкцію в сім напрямі дає програма К. Квітки. „Професіональні народні співці й музиканти України“, видана укр. академією, 1924.

Паралельно звертати увагу на останки богатирської традиції (хоч би й прозові), перекази про історичні особи й події (заги) і легенди (на теми релігійні). Наводити на них розпитуючи про ймення билинних богатирів, людей богатирської сили, про Шелудивого Боняка, Никиту Кожем'яку, Михайлика, про козаків, про запалі міста, про підземні ходи. Розпитувати, як сотворено світ (космогонія), про гріх і вигнання Адама, про потоп, про царя Соломона, пророка Іллю, обходи Христа і апостолів на землі, смерть люду і праведну, про Правду і Кривду, про кінець світа, бій Антихриста з Іллею, про доньку, що налаяла батька-матір, про кари для немилосердних, про муки, про зміїв, зміеборців і чортобоїв, про київські печери лаврські—сі популярні теми виведуть на яв, що єсть в репертуарі.

Спеціальна увага звертається на Київ-Волинське й Чернігівське Полісся. Словесний матеріал його має взагалі великий інтерес, через архаїчність і недослідженість, особливо Київ-волинської території, тому належить його використовувати як найповніше: не тільки поетичну традицію, але і загальні місця, фразеологію, синтактику, поговірки. Особливий інтерес має обслідування діалектичних особливостей вертикальними і горизонтальними розрізами: проходячи з полудня на північ і з заходу на схід треба в кождім селі, в кождім хуторі зробити діалектологічну запись: записати хоч кілька фраз, як їх говорять (вимовляють). При можності спинитись варто постаратись прослідити певний репертуар краших оповідачів і співців даної громади; коли се не можливо на сей раз, можно буде доповнити сю роботу дальшими екскурсіями. Ідеал—можливо повний словесний репертуар цілого села, від дітей починаючи і кінчаючи особливо звісними своїми талантами оповідачами і співцями (співачками).

Велику вагу має прослідження річного календаря (коротка схема, опублікована в „Україні“ буде висилатись на бажання). Тут цінні й словесні твори звязані з певною обрядовістю (завважати, чи нема погляду що тої чи иншої пісні не можна співати в иншій часі—що се шкодить!) Цінна й обрядовість: останки примітивної сільсько-господарської магії і культу, напр. в періодичнім очищенню огнем (спаленням), в добуванні нового огню,¹⁾ в ритуальнім уживанню води, періодичних годуваннях мерців (особл. на поминках), і под. Особливу увагу належить звернути на всякого роду громадські відправи і процесії в селі, на полях: громадські молебні й парастаси, звязані з певними днями, або неперіо-

¹⁾ Про повірки й обряди звязані з огнем є окрема інструкція.

дичними okazіями (при посусі, пошесті, повінях і под.), на такі обряди напр. як купання або поливання громадського пастуха, попа в ризах і под. Коли і як вживається артос, свячена вода, свячена верба, зілля свячене на Маковія і под. Коли справляються гостини для родичів, сусідів, старців, за душу, за здоров'я. Одмітити „законні страви“, способи їх приготування, споживання, всі примовки і молитви при них; що лишається для душечок (немиті ложки, останки, вода і под.)

Для збирання матеріялу звязаного з зачаттям, уродинами і дитячим віком добрим провідником можуть служити матеріяли Марка Грушевського (оброблені Кузелею в 8 і 9 т. Матеріялів до етнології). Важно звернути особливу увагу на перші постриги: чи є прийнятий для них вік, час і обряд, потім, на початок пастушення, і введення в парубоцьку громаду: Боржковський напр. знайшов останки посадження парубка на коня, з відповідними піснями, коли його приймають у парубоцьку громаду. Для збирання матеріялів про парубоцькі і дівочькі громади, улицю, вечерниці і досвітки детальна програма М. Дикарева в III т. Матеріялів до етнології. Все звязане з паруванням молодіжи варте взагалі особливої уваги, але належить приглянутись чи нема слідів поколінних свят також і старших чоловіків, молодіць і баб: чи не справляють вони в певні дні і в певні свята своїх сходин і трапез: єсть інтересні трапези на заговини, літом, на котрі складаються баби, і под.¹⁾

Весільний ритуал варто записати в подробицях в кожній новій місцевості, з текстами і всіми обрядами, нічого не упускаючи як сороміцьке. Для орієнтування на похороннім обряді останніми часами прибуло кілька корисних праць: се Етнограф. Збірник львівський т. 31—2, де вказана і бібліографія, З. Кузелі студія про Посиджіння і забави при мерці в Записках львівських, т. 121 і 122; К. Грушевської, З примітивної культури“, 1924. Особливої уваги варті: обрядові способи оживлювання мерця, поклики його аби вернувсь, штовхання, потрясання, лоскотання і под.; магичні охоронні способи проти повороту мерця, против навідування ним хати і под.—вони практикуються особливо в періоді від смерті до виносу з двору небіжчика, але приходять періодично і пізніш; охорона дому від нового навіщення смерті; форми оплакування мерця—не тільки по смерті, але і на поминках (бувають спеціальні плачі); періодичне годування небіжчиків в певні свята; заплачки й голосіння. На вагу плачів в розвою поезії взагалі звернено увагу тільки недавно; їх треба записувати можливо докладно; при можливості—і з мелодією (на фонограф) і уважати—чи плачі, за для їх поетичної вартости, не співаються жінками і дівчатами незалежно від похорону. Чи існують плачі мужеські? Чи є професійні плачки-спеціалістки, котрих наймають, чи запрошують поголосити?

В сфері матеріяльної культури все Полісся теж має особливо глибокий інтерес. Належить пильно приглядатися всяким архаїчним пережиткам в організації господарства, в засобах і формах продукції, останкам спільности в уживанню природних засобів (землі, лісу, ловів і под.), в розподілі господарських вартостей, в організації праці. До вивчення господарства простудіювати програму Вовка в I т. Матеріялів до етнології; цінні вказівки можуть дати поодинокі статейки друковані в тих же матеріялах. По історії житла дивись працю М. Русова в II т. Етнографічного Збірника Київ. Наукового Товариства. Для перегляду примітивних форм будівництва—котрі належить прослідувати від простого за тінку, чи тимчасового захисту від дощу, може дати певні вказівки праця

¹⁾ По волі друкуватимуться спеціальні інструкції до сих питань.

Харузіна, Этн. Об., т. 24. Література слов'янського дому в І т. Історії України-Руси Грушевського. Взірець обслідування одержі дають статті Зубрицького в Матеріялах до етнології (крій одержі і обув'я, ріжні роди його, відповідно сезонові, вікові, заможности). Загалом же до всіх сих розділів матеріальної культури годиться перечитати огляд Вовка в II т. книги „Українскій народъ въ прошломъ и настоящемъ“, а що до примітивних форм переглянути відновленні розділи в I т. Історії України-Руси. Ряд програм готує Кабінет антропології й етнології ім. Вовка при академії наук.

Сучасна економічна і соціальна структура села і відбиття на них революційних змін, розуміється, також мають великий інтерес. Все що уясняє погляди народу на зміни соціальні і політичні до-революційної і після-революційної доби, повинно занотовуватись. Коли живеться в селі для студій обряду, чи пережитків матеріальної культури, годиться записувати все що ілюструє також нинішні економічні, соціальні і культурні відносини села.

Розуміється, в одній екскурсії всеї програми вичерпати не можна. Розсліди будуть продовжуватись в дальших роках. До сіл, де виявився інтересний матеріал, прийдеться навідуватися довго. Тому треба вести розвіди так, щоб не знеохочувати, а заохочувати селян до дальших зносин і уділювання більших відомостей свого репертуара. Селяни, які наберуть довіря і охоти ділитись своїм матеріалом, будуть самі шукати інтересних збирачів старої традиції, знавців обряду весільного, похоронного і таких людей, що „знають“ (засоби секретні, магічні). Дуже важно знаходити постійних кореспондентів на місцях—не тільки з учителів, кооператорів, агрономів то що, але і з селян, які зрозуміють вагу і інтерес сього діла і по даним вказівкам самі збиратимуть матеріал (таких незвичайно цінних кореспондентів умів заводити особливо пок. Дикарів). Для тягlosti праці не зле подорожувати вдвох. Весь досліджений матеріал направляти до відповідних установ Всеукр. Академії. Матеріяли зібрані на підставі сеї інструкції посилати на адресу Історично-культурної Комісії академії, Київ, ул. Короленка 37 пом. 12. Відти ж можна діставати спеціальні інструкції по ріжним питанням, що друкуватимуться поступово почавши від 1925 та будуть деталізувати сю загальну інструкцію.

Україніса в англійській мові. З приступних нам видань—головно тих, що їх дістає в обмін Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, безперечно найбільше уваги присвячує нам „*The Slavonic Review*“. На протязі минулого року умістив статтю пок. Івана Франка п. з. „*Taras Shevchenko*“ (№ 7, стор. 110—116, див. в Україні кн. 11). В тій же книзі стаття Д. С. Мірської п. з. *Old Russian Literature: Its place in the History of Civilisation*. (Старе руське письменство й його місце в історії та цивілізації), в якій автор, власне кажучи, трактує про старо-українську літературу Київської доби по кінець XIV століття (№ 7, стор. 74—91). Ретроскопійний огляд проф. Дмитра Дорошенка п. з. *Ukrainian Historiography since 1914* (ibidem, № 7, стор. 233—239) являється до певної міри рефератом праці того-ж автора виданої в українській мові: „Огляд української історіографії“. До цієї ділянки українознавства віднести слід статтю д-ра Євгена Перфецького п. з. „*Brief Sketch of Russian History*“ (Коротка історія Русинів), яку помістив американський журнал „*The Czechoslovak Review*“ (у Чикаго, 1924, Vol. VIII, № 5, стор. 129—131). Стаття має інформаційний характер і передає історію Прикарпатської України—до наших днів. До історії зачислити треба також бібліографічну статтю Осипа Фельдмана: „*Historical Studies in Poland*“: A bibliographical Survey („*The Slavonic Review*“). Лондон, 1924, № 6, стор. 660—666), в якій

zareєстровано чимало публікацій та студій що безпосередньо відносяться до історії України, очевидно цього не зазначаючи. В тому самому томі надibuємо простору рецензію *Nevill Forbes* на працю А. Ванчури (львівського інспектора): „Szkolnictwo w Starej Rusi“, (накладом інституту ім. Осолінських у Львові, 1923, 8^о, IX+240 стор.). Англійська рецензія—це властиво реферат з праці А. Ванчури, з критичними примітками й доповненнями докладчика. Не можна поминути мовчанням статті *Петра Струве* п. з. „*The Russian revolutionary*“ (ibidem № 5) в якій автор кількома наворотами згадує про українську революцію, освітлюючи її, що правда зі становиська московського чорносотенця. Сучасний український науковий рух представляє д-р *Роман Смаль-Стоцький*, в статті: „*The Centres of Ukrainian Learning*“. (Центр української науки)—присвячуючи окремі розділи: 1) Всеукраїнській Академії Наук у Києві, 2) діяльності Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові і науковій роботі Вільного Українського Університету в Празі („*The Slavonic Review*“. Лондон, 1924, № 6, стор. 558—566).

Понадто маємо до занотування кілька англійських статей присвячених українським територіям, як статті польського проф. С. Новаковського (з Познані); з котрих одна на тему: „*Natural Resources of Ukraine*“ (помістив „*The Journal of Geography*“, Чикаго, 1924, № 8 за листопад, стор. 293—300), трактує про Радянську Україну, подає коротенькі відомості з нашого минулого, економічну структуру і природні багатства нашої землі;—друга п. з. „*Natural Resources of Poland*“ (ibid. № 3, стор. 93—100) властиво говорить про сучасну Польщу, в склад якої дісталися поки що: Галичина, Волинь, Холмщина й Підляшшя. Буковинська Україна й Бессарабія знайшли свій відгук, в статті проф. Е. М. Sanders'a: „*The New Rumanian State Religions and Resources*“ (ibid. № 7, стор. 251—274), и проф. L. P. Dennis'a; *Rumania's Grip of Bessarabia* (в журналі „*Current History*“. Нью-Йорк, 1924, vol. XIX, № 5, за лютий, стор. 784—788), де автор підкреслює національний характер Бессарабії—український і подає її історію, скількість населення та простору.

Церковно-релігійними справами України займався Сергій Булгаков у статті: *The Old and the New: A Study in Russian* (в журналі „*The Slavonic Review*“. Лондон, 1924, № 6, стор. 487—513), в якій автор між иншим зупиняється на українській православній церкві. З цієї статті зробила редакція „*The Review of Reviews*“ невеличкий реферат п. з.: *Orthodoxy in Russia* (ibid., Лондон, 1924, № 411, стор. 430).

Досить цікаву характеристику українсько-російсько-польських політичних взаємовідносин дав Др. Бенеш (чеський міністр закордонних справ) у замітці: *Relations with Russia and Poland* (див. „*The Slavonic Review*“. Лондон, 1924, Vol. II № 6, стор. 619—620). Незвичайно цінну статтю написав Х. Раковський (посол УСРР в Лондоні) п. з. *Anglo-Russian Trade Cooperation* (в журналі „*Labour Magazine*“, Лондон, 1924, № 3), розглядаючи англо-російсько-український товарообмін і потребу нав'язання торговельних взаємовідносин при допомозі кооперативів. Зовсім політичний характер носять статті *William Henry Chamberlin'a* п. з.: *Who's Who in Soviet Russia* (в місячнику „*The Atlantic Monthly*“, Бостон, 1924, Vol. 134, № 4; за жовтень, стор. 545—555) і друга п. з. *Profiteering under a Communist Régime* (ibid. № 3 за вересень, стор. 393—400), в яких буржуазний публіцист по своєму начеркнув силуетки комуністичних вождів (Троцького, Зінов'єва, Каменева, Дзержинського, Чубаря, Петровського, Затонського і Х. Раковського та инших) і змалював державний лад та устрій Радянської України.

І. Калинович.

ВАСИЛЬ ОЛЕКСАНДРОВИЧ ЩАВИНСЬКИЙ.

(Некролог).

В суботу 27 грудня 1924 р. наукові кода Ленінграду схвилювала звістка у вечірній газеті про напад на помешкання професора-хеміка Василя Олександровича Щавинського, під час якого він був тяжко поранений двома стрілами в живіт. Стурбовані стрілами сусіди покликали міліцію; міліція оточила помешкання В. О.—і грабіжник також і сам застрелився. Непритомного пораненого перевезено було до лікарні; там було вжито всіх можливих медичинських засобів, але ніщо не допомогло й В. О. Щавинський помер...

Тяжко зараз обчислити всі наслідки цієї втрати й значіння її. Небіжчик В. О. належав до людей надзвичайно талановитих; різнородні й глибокі знання з'єднувалися у нього з ясним розумом, прозорливим та делекосяжним. Вірний син свого народу, він з юнацьких років мріяв про той час, коли повернеться до нього і проживе серед нього останні роки свого трудового життя, принісши в дар Україні все те, що він зібрав і зберіг під час своєї життєвої мандрівки.

Біографія В. О. типова для представника української та російської молоді кінця 1880-х років, що так мріяла про служення народові; в дальшому—ми використаємо коротенькі замітки В. О., що збереглися в його паперах. В. О. народився в 1868 році в глухому містечку Київщини, де батько його був мировим посередником. Учився він спочатку в кам'янецькій гімназії, а з третьої класи перейшов до реальної школи в м. Новозибкові на Чернігівщині. Скінчив В. О. її в 1887 р., вибравши в 7-й додатковій класі за свій фах хемію. Цей рік остаточно вияснив В. О., що його найбільш тягне до природознавства взагалі і з окрема до хемії.

Всі пам'ятають умови навчання у вищій школі наприкінці 1880-х та 1890 роках. В. О. пробував дістати вищу освіту звичайним шляхом, але, як він сам пише, „через незалежні від моєї волі обставини, я не міг учитися в російських вищих технічних школах, куди мене тягло, хоч я пробував потрапити в деякі з них“. В. О. поступив після конкурсу до петербурзького технологічного інституту, але був викинутий звідти за „неблагонадійність“; він перейшов до ризького політехнікуму, де хотів продовжувати свою освіту, але через ту ж таки „політичну неблагонадійність“, вилетів і звідти. Занадто „вільнодумний“ був В. О. для своїх часів і не вмівшався в рядах тодішнього поліційно-бюрократичного режиму. Залишалося одно—шукати науки „за морем“,—в еміграції. „В 1891 році, пише В. О., мені пощастило нарешті виїхати за кордон і вступити після іспиту до цюрихського політехнічного інституту на хеміко-технічний відділ. Але скінчив я його лише в 1898 році, бо був затриманий, під час одної з літніх своїх подорожей на батьківщину, тими-ж самими—такими звичайними для того часу—політичними обставинами; а ці обставини ще усладняло для мене моє скрутне матеріальне становище. Під час цієї примусової перерви, живучи в Києві, я працював у лабораторії південно-західних залізниць, а коли й це мені було заборонено,—жив з літературної праці, пишучи в київських газетах“. Працював також В. О. в лабораторії київського пукрово-рафінадного заводу. Коли нарешті з'явилася для В. О. змога продовжувати свою освіту, він повернувся до Цюриху й був знову прийнятий до Цюрихського політехнікуму, де й дослухав курс дисциплін, склав іспити й представив дипломні праці. Прощаючися з ним, його вчителі,—професори Г. Лунге та Ф. Тредель,—дали йому особисті рекомендаційні листи. Дістати посаду на Україні В. О., одначе, не вда-

лося. Інша річ—Петербург. Тут він зараз же дістає посаду хеміка в центральній лабораторії заводів А. М. Жукова, а незабаром дістає дуже почесну для молодого вченого фахівця—пропозицію взяти посаду хеміка на баденській анлінової та содовій фабриці в Людвігсгафені. Ті, що знають закордонні порядки, можуть як слід оцінити таку пропозицію, яка була зроблена В. О. через професора Лунге: звичайно закордонні вищі школи охоче давали емігрантам дипломи та „вчені степені“, але... без права практики. Лише видатні здібності В. О. та висока оцінка його професора можуть пояснити цей незвичайний факт. Але В. О. від цієї пропозиції відмовився, не бажаючи покидати Росії; тут він на протязі 15 років працював на заводах Жукова як хемік, потім як помічник директора, і нарешті, як директор. Щоб дати йому змогу працювати над поліпшенням виробництва без усяких завад, власник заводів дозволив В. О. урядити на стеариновому заводі свою власну лабораторію; тут було пророблено ряд різних праць та експериментів, які дали дуже цінні результати. Такі, напр.,—нові способи розщеплення глицеридів та товщів, продукція камфори з російської сировини—олії з піхти; уплотнення товщів через гідрогенізацію їх за допомогою нікеля, який впливає каталітично на цей процес і т. и. У 1915 р. В. О. переходить на посаду директора заводу „Салолін“ і керує ним до 1919 року.

Як раз тоді надзвичайно гостро відчувався брак засобів самоохорони російської армії проти отруїння газами. В шпиталь, який В. О. спорудив на заводі (він же й завідував ним), привозилося багато солдатів, яких було отруєно газами—хлором та фосгеном. Страшний вигляд цих жертв війни дав В. О. на розум використати надзвичайно сприятливі умови перебування на заводі „Салолін“ для спроб вироблення засобів хемічної самоохорони. В. О. звернувся до артилерійського відомства з цією пропозицією, але,—як це часто траплялося,—вона не мала успіху...

В голодні роки, коли загальна руїна зробила становище заводів критичним, завод, на чолі якого стояв В. О., перейшов виключно на продукцію олії і виробляв її з дуже кепського матеріалу (олія льонна й інші). Зважаючи на потреби голодного міста, завод всю свою продукцію віддавав продовольчій управі.

Вже з цих останніх рис біографії В. О.—ча видно, що в ньому ніколи не вмирав суспільний робітник, що не вбила його спеціальна праця. Такі-ж живі змагання до організаційної праці можна помітити в цілому ряді інших підприємств, в яких він брав участь.

Разом із спеціальною роботою над технічною хемією В. О. багато працював і в царині гуманітарних наук. Змушений жити далеко від батьківщини, він завше думками линував до неї. У вільні часи він невпинно студював минуле українського народу, а для цього збирав усе, що могло йому допомогти в цьому. Він зібрав порядну бібліотеку історичних джерел та розвідок з історії України, починаючи з літописів і кінчаючи козацькими хроніками та мемуарами, а також ряд видань українських письменників. Серед них видатне місце займає колекція різних видань творів Т. Г. Шевченка, які наочно показують хід студювання творчости великого поета та малює відношення до нього видавців та читачів. Разом із книжками В. О. збирав пам'ятки побуту старої України. В його колекціях є прекрасна збірка межигірської порцеляни, є килими і, нарешті, є надзвичайний своєю технікою і прекрасно написаний автопротрет Т. Г. Шевченка.

Мистецтво завше тягло до себе В. О. „Під час моєї довголітньої праці на заводах, пише він у короткому автобіографічному нарисі, я майже що-року виїздив за кордон. Жив я переважно у великих містах,

де разом із своїми технічними справами, студіював пам'ятки старовинного мистецтва, яке захоплювало мене, ще коли я був студентом". Наслідком цього захоплення було те, що В. О. на свій трудовий заробіток „не збудував палат мурованих“,—більше—не забезпечив навіть своєї дружини, яку дуже кохав. Все, що він мав,—він витратив на збирання надзвичайної колекції старовинних образів, переважно голандської школи; цю колекцію він мав намір подарувати своїй вітчизні, передавши її до київського публічного музею. Але вона була віддана до Ермітажу на час, поки не було налагоджене залізничне сполучення між Ленінградом та Україною, а адміністрація Ермітажу не повернула цієї колекції ні її першому власникові В. О., ні тому, хто повинен був дістати цей дар—київському музеєві. Треба сподіватися, що хоч тепер, по смерті В. О., цю багату колекцію—через домагання Укр. Академії Наук—буде здобуто з підвалів Ермітажу, і розміщено там, де вона повинна бути.

Але В. О. не був звичайним збирачем-колекціонером, що для естетичних вражень розшукують і набувають собі образи. І в цьому керували ним наукові інтереси. Він хотів дати *спеціальну* збірку певного художнього матеріалу і в цій збірці, а також в ряді статей, присвячених історії малярства та техніці старовинного малювання, виявив добре знання цієї галузі мистецтва. В цій царині В. О. часто робив такі відкриття, яких не міг зробити інший історик мистецтва, що не мав відповідного знання технічної хемії взагалі, і зокрема технології фарб та інших матеріалів.

В журналі „Старые Годы“ В. О. надрукував ряд статей, оглядів та заміток, присвячених питанням, що його цікавили. Ці статті належать до трьох категорій. Перша—це історія малярства, переважно нідерландського:

1) „История голландской живописи по коллекции П. П. Семенова Тянь-Шанскаго“, „Старые годы“, 1909, травень. 2) „Новости въ собраніи П. П. Семенова Тянь-Шанскаго“, Ст. Г., 1910, березиль. 3) „Кто был Рембрандтъ“ (з приводу книги Lautner'a). Ст. Г. 1910, липень—вересень. 4) „Мастеръ зимнихъ пейзажей“, Ст. Г., 1910, грудень. 5) „Леонардъ Брамеръ“, Ст. Г. 1912, лютий. 6) „Профиль Петра Великаго работы Дюувена“, Ст. Г., 1914, лютий. 7) „Три поколѣнія (Ластманъ, Рембрандтъ, Дюу), Ст. Г., 1914, травень. 8) „Выставка „Искусство союзныхъ народовъ“, Ст. Г., 1915, січень—лютий. 9) „Нидерландскіе мастера московскихъ частныхъ собраній“, Ст. Г., 1915, липень—серпень. 10) „Картины голландскихъ мастеровъ въ Гатчинскомъ дворцѣ“, Ст. Г., 1916, липень—вересень. 11) „Собраніе картинъ В. А. Шавинскаго“. 1917, 183 ст. +150 знімків на окремих листах. 13) „Т. Г. Шевченко и Рембрандтъ“. Надруковано в „Україні“ 1925, кн. 1—2.

Спеціалісти-маляри можуть погоджуватися чи не погоджуватися зі спостереженнями В. О. Шавинського в царині історії малярства, але всі ці праці мають важне значіння для історика. В них ми знаходимо нові погляди, що їх дав автор, який знався ґрунтовно в історії, а разом з тим прекрасно знав і хемію; ще до того ж він володів даром наукової інтуїції та тонким оригінальним методом, який утворився через студіювання природничих наук.

Ці властивості В. О. особливо яскраво виявилися в невеличких, але надзвичайно цінних статтях про техніку старовинного малярства, чи,—більш точно,—про матеріальну сторону його. От ці статті:

13) „О поддѣлкѣ старинныхъ картинъ“,—де він з'ясовує потребу технічної експертизи, Ст. Г., 1908, березиль. 14) „О матеріалахъ старинной картины“, Ст. Г., 1908, травень. 15) „О чисткѣ картинъ“ (підпис В. Ш.), Ст. Г., 1909, травень. 16) „Мастерская Рембрандтовъ въ Петербургѣ“ (підпис В. Ш.), Ст. Г., 1909, лютий. 17) „О поддѣльныхъ картинахъ“.

Ст. Г., 1909, червень. 18) „По поводу реставрации Эрмитажных картин“. С. Г., 1915) листопад.

В тому ж таки журналі В. О. надруковав кілька критичних статей (1907, про ін. Ж. І. Вібера; 1911,—про три монографії Мауера, Freise та Prebis'a та ин.) і некрологи П. П. Семенова Тянь-Шанського (1914, безрезиль) та М. П. Фабриціуса (1915, травень).

Наше бібліографічне справоздання було-б неповне, коли б ми забули згадати про найкапітальнішу працю В. О. з історії фарб та атраментів, що вживались в старій Русі,—на Україні та на Московщині. Ця праця не була надрукована. Лише тепер найближчий співробітник небіжчика—М. В. Фармаковський—взяв її зі спадщини для друку. Написав її В. О., яко дійсний член інституту археологічної технології при Р. Академії Історії Матеріальної Культури; в цій праці ціле море відкриття для історика малярства та палеографа. Хемічний аналіз, а також спеціально утворений В. О. метод для визначення фарб через аналіз спектрів проміння, відбитих цими фарбами,—відкрили новий шлях для студіювання старовинного малярства. Дає вона також багато вказівок, що до збереження та реставрації старовинних образів на підставі наукових даних, а не на підставі лише „наглядин“ та смаку аматорів-реставраторів, які шукають і гоняться лише за тим, щоб усе було „гарно“ та блищало, зовсім не думаючи про наслідки таких реставрацій...

Кожне питання в царині наук, що цікавило В. О., він умів оригінально й по-новому освітлити, вносячи в розв'язання його свою своєрідну вигадливість, яка базувалася на глибокому знанню. Чудовий організатор, із зовнішнього вигляду спокійний та скромний, він умів притягати до своєї праці живі сили. В 1917 р. він організує в Ленінграді „Общество изучения и охраны памятников украинской старины“; в 1918 р. його запрошують в склад наукових співробітників Ермітажу; в 1919-му році обирають його експертом старовинного малярства до „Отдела охраны, учета и регистрации памятников Старины и Искусства в Ленинграде“. Обирають його також і професором у вищий інститут фотографії та фототехніки на кафедрі хемічної технології—де він читає спеціальний курс „Історії та теорії малярської техніки“; читає він також і ряд публічних лекцій.

Наприкінці 1919 року В. О. був обраний Р. Академією Матеріальної Культури завідуючим відділом малярської техніки. Коли утворилося „Товариство дослідників української історії, письменства та мови“,—він вступає в лави його членів з 1922-го року. Працює він також в комісії вивчення шкідників книг та рукописів, комісії реставрації пам'яток старовинного будівельного малярства, що були привезені експедицією Козлова з Харах'ото...—і всюди В. О. вносить свій науковий запал і збагачує знаннями своїх товаришів по праці. Ніколи й ніде не шукав В. О. „слави“, не гаяв, за почесними титулами та посадами: всюди він вносе свою енергію завше був не бажаним „почесним гостем“; а справжнім робітником митцем у своїй праці.

Згадуючи життя В. О., що кипіло думками та планами життя, так безглуздо перерване, нам,—його співробітникам, товаришам та свідкам його невтомної праці,—залишається лише з почуттям глибокої пошани схилити голову перед могилою цього трудівника науки, що ціле своє життя шукав у ній нових шляхів. Будемо сподіватися, що з часом дар його, принесений рідному народові,—нагадає про нього багатьом, а спогади про це трудове життя—будуть прикладом для молодих поколінь.

Акад. В. Перетц.

З м і с т

	стор.
Акад. Михайло Грушевський , Костомаров і Новітня Україна	3
Ієремія Айзеншток , Перша дисертація Костомарова	21
Володимир Міяковський , Костомаров у Рівному	28
Костомаров в Петербурзькій громаді 1860-х рр. , з споминів В. Менчица, подав <i>А. Михалевич</i>	66
З листування Костомарова: Листування з харківськими громадянами про видання народних книжок, подав І. Житецький. Листування Костомарова з Кониським, подав М. Возняк. З листів Костомарова до Антоновича, подав акад. С. Єфремов	69—77
Осип Гермайзе , М. Костомаров в світі автобіографії	79
Варвара Адріянова-Перетц , Сцена та костюм в українському театрі XVII—XVIII в. в	88
Володимир Євфимовський , Гайдамака Семен Тихий перед Генеральним Судом (1752-3)	108
Акад. Констянтин Харлампович , „Малоросійська пісня“ 1791 року	111
Володимир Щербина , Київ в 20-х роках XIX століття	112
Михайло Мочульський , В століття „Марії“ Мальчевського	119
Михайло Марковський , Літературні паралелі: І. С. Левицький і І. С. Тургенев	130
Михайло Корнилович , Плани „возєєдиненія галицьких уніятів“ в 1914—1915 р. р.	134

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:

Мих. Грушевський , Початки громадянства (Генетична соціологія), 1921, <i>акад. М. Сумцова</i>	153
W. O. E. Oesterley , The Sacred Dance, a study in comparative Folklore. 1923, <i>К. Грушевської</i>	155
Проф. Е. А. Загоровский , Очерк истории Северного Причерноморья, ч. I, 1922, <i>М. Ткаченка</i>	159
Проф. І. Пічэта , Гісторыя Беларусі. Частка перша, 1924, <i>акад. К. Харламповича</i>	160
H. Paszkiewicz , Z dziejow rywalizacji polsko-węgierskiej na terenie Rusi halickiej w XIV wieku, 1924, ...	163
Zdz. Stroński , Swawola ukraińska u schyłku XVI w. <i>П. Клименка</i>	163
Початки книгопечатання на землях України, в пам'ять 350-літя першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573 р. М. Грушевського	165
М. Е. Слабченко , Центральныя учреждения Украины XVII—XVIII ст. Одесса, 1919, <i>Л. Окнишевича</i>	166
І. Брик , Слав'янський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа, <i>С. Глушка</i>	167
L'Europa Orientale , a cura dell'Istituto per l'Europa Orientale, Roma, 1922, <i>Ф. Савченка</i>	169
Anthropos. Ephemeris Internationalis Ethnologica et Linguistica 1923—4 , <i>К. Грушевської</i>	173

ХРОНІКА:

Археографічна Комісія В. У. А. Н.	175
Геологічна секція і Геологічний Кабінет В. У. А. Н.	177
Наукове життя в Чернигові в 1914—1924 рр.	180
Інструкція катедри історії Українського народу В. У. А. Н. для дослідів культурних переживань та історичної пісенности	183
Ucrainica в англійській мові	186
Некролог: Василь Олександрович Цявинський, В. Перетца	188

ПОПРАВКИ: на ст. 3⁵ зверху надруковано: 7 травня, треба 7 квітня, на ст. 169¹⁴ Istituto, треба Istituto, на ст. 169¹⁵ decembre, треба dicembre, на ст. 173¹⁵ Ethnologica, треба Ethnologia.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ.

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

продовжує свої видавництва:

„ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА“ і „УКРАЇНА“

„Україна“ містить статті й матеріали по українській мові, письменству, історії культури, економіки, соціального й політичного життя, етнографії, краєзнавству. В відділі „Критики“ подаватимуться рецензії і звітлення з біжучої наукової літератури. В відділі „Хроніки“ — відомості про наукове життя, діяльність наукових інституцій і видавництв.

III книжка „Україна“ присвячена пам'яті Костомарова, IV кн. „України“ має бути присвячена споминам 1905 року, VI кн. пам'яті Драгоманова. Редакція просить надсилати матеріали про Драгоманова не пізніше 30 липня.

До хроніки редакція просить прислати все, що може ілюструвати науковий рух на всій території українських земель, а також і по-за Україною, — все, що діється на ниві українознавства, можливо в стислій формі.

В 1925 р. крім чергового тому „Записок“ (XX), що міститиме „Науковий Збірник за р. 1925“ мають вийти два збірники районного дослідження історії України:

КИЇВ ТА ЙОГО ОКОЛИЦЯ І ЧЕРНИГІВ І ПІВНІЧНЕ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ.

В дальшій програмі такі ж збірники для Полудневого Лівобережжя, Слобожанщини, Степової України і Чорноморського побережжя, для Поділля, Волині з Побужжям, для Галичини й Буковини та Бесарабії і для Закарпатської України.

В кожнім з таких територіальних збірників будуть збиратись статті і матеріали, які б можливо всебічно освітлювали економічне, культурне і політичне життя даного району. Бажані статті з старої матеріальної культури (археології, історичної географії й етнографії, діалектології, фольклору, письменства, мистецтва, економіки, соціальної історії і революційного руху; потрібні ілюстрації, портрети, карти, діаграми і т. д.

„ЖИТТЯ Й РЕВОЛЮЦІЯ“

Щомісячний журнал громадського життя, літератури й науки.

Виходить у Києві книжками в 6 аркушів.

За найближчою участю М. Барана, О. Гермайзе, М. Граціянського, Ол. Дорошківича, В. Іванушкина, І. Лакизи, Ю. Меженка, Ол. Попова, С. Постернака, Ол. Соколовського, О. Стрільчука і Є. Черняка.

„Життя й Революція“ призначається для широких кол низового активу, переважно сільського, для передових селян та робітників, для громадсько-активної інтелігенції.

Журнал „Життя й Революція“ матиме такі основні відділи: 1) Політика. Економіка. Марксизм. 2) Наука. Техніка. Сільське господарство. 3) Культура. Мистецтво. Побут. 4) Що читати. Широко освітлюватиметься культурне життя України, Радянського Союзу та найголовніших країн Заходу.

Статті в журналі матимуть реферативно-інформаційний характер, щоб вести читача в центр трактованого питання й проказати йому шлях до самоосвіти. Крім фахових сил по культурних центрах України, журнал мають обслуговувати сільробкори, особливо в питанні про економічні й культурні процеси в сучасному селі.

ПЕРЕДПЛАТА НА ЖУРНАЛ:

На 1 місяць . . . . — карб. 70 коп.   На 6 місяців . . . . 3 карб. 75 коп.
На 3 місяці . . . . 2 карб. — коп.   На 12 місяців . . . . 7 карб. — коп.

Адреса Редакції: м. Київ, вул. К. Маркса № 2.

Передплату приймається во всіх філіях Державного Видавництва України та по всіх поштово-телеграфних конторах.

Ціна 1 крб. 25 к.

№ 19271.

